

**T.C.
ONDOKUZ MAYIS ÜNİVERSİTESİ
LİSANSÜSTÜ EĞİTİM ENSTİTÜSÜ
TÜRK DİLİ VE EDEBİYATI ANA BİLİM DALI**

**TÜRK SİYASET-NÂME GELENEĞİNDEKİ ORTAK
KAVRAMLAR VE DEĞİŞEN UNSURLAR**

Yüksek Lisans Tezi

Beyza Betül BARGIN

Danışman
Prof. Dr. Bekir ŞİŞMAN

SAMSUN
2023

TEZ KABUL ve ONAYI

Beyza Betül BARGIN tarafından Prof. Dr. Bekir ŞİŞMAN danışmanlığında hazırlanan **TÜRK SİYASET-NÂME GELENEĞİNDEKİ ORTAK KAVRAMLAR ve DEĞİŞEN UNSURLAR** başlıklı bu çalışma jürimiz tarafından 24/02/2023 tarihinde yapılan sınav sonucunda oy birliği/oy çokluğu ile başarılı bulunarak Yüksek Lisans Tezi olarak kabul edilmiştir.

	Unvanı Adı Soyadı	İmza	Sonuç
	Üniversitesi		
	Ana Bilim Dalı		
Başkan (Danışman)	Prof. Dr. Bekir ŞİŞMAN		☒ Kabul
	Ondokuz Mayıs Üniversitesi		☐ Ret
	Türk Dili ve Edebiyatı Ana Bilim Dalı		
Üye	Dr. Öğr. Üyesi Ömer SARAÇ		☒ Kabul
	Ondokuz Mayıs Üniversitesi		☐ Ret
	Türk Dili ve Edebiyatı Ana Bilim Dalı		
Üye	Dr. Öğr. Üyesi Mustafa Altuğ YAYLA		☒ Kabul
	Samsun Üniversitesi		☐ Ret
	Türk Dili ve Edebiyatı Ana Bilim Dalı		

Bu tez, Enstitü Yönetim Kurulunca belirlenen ve yukarıda adları yazılı jüri üyeleri tarafından uygun görülmüştür.

.../.../...

Prof. Dr. Ahmet TABAK

Enstitü Müdür

BİLİMSEL ETİĞE UYGUNLUK BEYANI

Hazırladığım yüksek lisans tezinin bütün aşamalarında bilimsel etiğe ve akademik kurallara riayet ettiğimi, çalışmada doğrudan veya dolaylı olarak kullandığım her alıntıya kaynak gösterdiğimi ve yararlandığım eserlerin Kaynaklar'da gösterilenlerden oluştuğunu, her unsurun enstitü yazım kılavuzuna uygun yazıldığını ve TÜBİTAK Araştırma ve Yayın Etiği Kurulu Yönetmeliği'nin 3. bölüm 9. maddesinde belirtilen durumlara aykırı davranılmadığını taahhüt ve beyan ederim.

Etik Kurul Gerekli mi ?

Evet ☐

Hayır ☒

04.01.2023

Beyza Betül BARGIN

TEZ ÇALIŞMASI ÖZGÜNLÜK RAPORU BEYANI

Tez Başlığı: TÜRK SİYASET-NÂME GELENEĞİNDEKİ ORTAK KAVRAMLAR ve DEĞİŞEN UNSURLAR

Yukarıda başlığı belirtilen tez çalışması için şahsım tarafından 04.01.2023 tarihinde intihal tespit programından alınmış olan özgünlük raporu sonucunda;

Benzerlik oranı : % 29

Tek kaynak oranı : % 4 çıkmıştır.

04.01.2023

Prof. Dr. Bekir ŞİŞMAN

ÖZET

TÜRK SİYASET-NÂME GELENEĞİNDEKİ ORTAK KAVRAMLAR VE DEĞİŞEN UNSURLAR

Beyza Betül BARGIN
Ondokuz Mayıs Üniversitesi
Lisansüstü Eğitim Enstitüsü
Türk Dili ve Edebiyatı Ana Bilim Dalı
Yüksek Lisans, Şubat 2023
Danışman: Prof. Dr. Bekir ŞİŞMAN

Türk edebiyatında ilk yazılı eserlerden itibaren etkili olan siyasi söylem zamanla gelenek hâlini almış; bu gelenek yöneticiler ile diğer üst düzey devlet görevlilerine; siyasi bir ahlaka sahip olmalarını sağlamak, yönetimde izlenmesi gereken doğru yolu göstermek ve halkla iyi ilişkiler kurabilmek için nasihat edilen yazılı bir türe dönüşmüştür. Siyaset-nâme olarak ele alınan bu eserler iyi yönetim ilkeleri, devletin halka karşı sorumlulukları ve yöneticilerin ahlaki yönden sahip olması gereken özelliklerinin yanı sıra aile hayatı, evlilik kurumu, çocuk terbiyesi, konuşma ve sofrada adabı gibi sosyal konularda da bazı tavsiyeleri konu edinmektedir. Bu çalışmada amaç, çeşitli Türk devletlerinde yüzyıllar içerisinde kaleme alınan on iki siyaset-nâme türündeki eserde, ortak olarak değinilen ve değişime uğrayan konuları tespit etmektir. Bu eserler; Farabî'nin *El-Medinetü'l Fâzıla* Yusuf Has Hâcîp'in *Kutadgu Bilig*, Nizâmü'l-Mülk'ün *Siyâset-nâme*, Zencânî'nin *Kitâbu'l Letâifi'l Alâiyye fi'l fedâili's-seniyye*, Şeyoğlu Mustafa'nın *Kenzü'l-Küberâ ve Mehekkü'l-Ulemâ*, Ahmed bin Hüsameddin Amâsî'nin *Mirâtu'l-Mülûk*, Lutfî Paşa'nın *Asafnâme*, Kınalı-zâde Ali Çelebi'nin *Ahlâk-ı Alâ'î*, Gelibolulu Mustafa Âlî'nin *Nushatü's-Selâtin*, Koçi Bey'in *Koçi Bey Risâlesi*, Kâtip Çelebi'nin *Düstûru'l-amel li Islâhi'l-halel* ve Defterdar Sarı Mehmet Paşa'nın *Nesâyih'ül-vüzerâ v'el-ümerâ* isimli eserleridir. Eserler, X. ve XVIII. yüzyıllar arasında yazıldıkları dönem hakkında en fazla bilgiye ve çeşitli alanlardaki konulara değindiği tespit edilen metinler arasından seçilmiştir. Bu metinler, tarama ve betimsel yöntem kullanılarak incelenmiştir.

İncelenen eserlerde yöneticilere verilen öğütlerdeki en büyük ortaklıklar adil olmak, töre sahibi olmak, liyakat ilkesini gözetmek ve kamu malının kullanımında hassas davranmak gibi bazı temel değerlere sahip olmaları gerektiği ile ilgilidir. Bunun yanında toplumsal hayat için verilen öğütlerin başında evlilik kurumu içindeki çeşitli kurallar, çocuk terbiyesi için verilen tavsiyeler ve sosyal hayatı düzenleyici bazı görgü kurallarına yer verilmiştir. Eserlerde yüzyıllar arasındaki değişime en büyük örnek ise özellikle XVI. ve XVII. yüzyıllarda yazarların önemle üzerinde durdukları bir mesele olan artan rüşvet ve memurların sürekli olarak değişmesi sorunudur. Bu iki sorunda XVI. yüzyıl itibarıyla yazarların üzerinde durdukları bir sorun olup dönemin siyasi ve sosyal değişimi hakkında önemli bilgiler sunmaktadır.

Anahtar Sözcükler: Gelenek, siyaset, siyaset-nâme, yönetim ahlakı, edebiyat.

ABSTRACT

SHARED CONCEPTS and CHANGING ELEMENTS IN TURKISH MİRRORS FOR PRİNCES TRADITION

Beyza Betül BARGIN
Ondokuz Mayıs University
Institute of Graduate Studies
Turkish Language and Literature
Master, February/ 2023
Supervisor: Prof. Dr. Bekir ŞİŞMAN

Political discourse, which has been influential since the first written works in Turkish literature, has become a tradition in time; this tradition to rulers and other high-level government officials; It has turned into a written type that is advised in order to ensure that they have political morality, to show the right path to be followed in administration and to establish good relations with the public. These works, which are considered as a *siyasatnama*, deal with the principles of good governance, the responsibilities of the state to the public and the moral characteristics of the rulers, as well as some recommendations on social issues such as family life, marriage institution, child upbringing, speaking and table manners. The aim of this study is to determine the issues that have been touched upon and changed in twelve works in the type of *siyasatnama* written in various Turkish states over the centuries. These works are; Farabi's *Al-Medinetü'l Fâzıla* Yusuf Has Hâcip's *Kutadgu Bilig*, Nizâmü'l-Mülk's *Siyâset-nâme*, Zencânî's *Kitâbu'l Letâifi'l' Alaiyye fi'l fedâili's-seniyye*, Şeyhoğlu Mustafa's *Kenzü'l-Küberâ ve Mehekkü'l-Ulemâ*, Ahmed bin Hüsameddin Amâsî's *Miratu'l-Mülûk*, Lütfi Pasha's *Asafname*, Kınalı-zâde Ali Çelebi's *Ahlâk-ı Ala'i*, Gelibolulu Mustafa Âlî's *Nushatü's Selâtîn* is Koçi Bey's *Koçi Bey Treatise*, Kâtip Çelebi's *Düstûru'l-amel li Islâhi'l-halel* and Defterdar Sarı Mehmet Pasha's *Nesâyih'ül-vüzerâ v'el-ümerâ*. Works, X. and XVIII. These texts have been chosen from among the texts that have been found to have the most information about the period they were written between the centuries, and the subjects in various fields. These texts were analyzed using scanning and descriptive methods.

The biggest commonalities in the advice given to the managers in the examined works are related to the fact that they should have some basic values such as being fair, having morals, observing the principle of merit and being sensitive in the use of public goods. In addition, some of the rules in the institution of marriage, advice given for child upbringing and some etiquette rules that regulate social life are included at the beginning of the advice given for social life. The biggest example of the change in the works between the centuries is the XVI. and XVII. It is the problem of increasing bribery and the constant change of officials, which has been an issue that has been emphasized by writers for centuries. It is a problem that writers dwell on as of the 16th century and provides important information about the political and social change of the period.

Keywords: Tradition, politics, mirrors for princes (*siyasatnama*), management ethics, literature.

ÖN SÖZ VE TEŞEKKÜR

Halkın siyasal biçimde örgütlenmesi devlet kurumunu oluşturur. Halkın iyi hâli ya da zayıflığı ise devlet yönetimi ile doğrudan ilişkilidir. Özellikle devletli yaşamıyla ön plana çıkan Türk milleti, devletin varlığıyla bağımsız, refah ve güven içinde yaşarken, devletin yıkıldığı ya da zayıfladığı dönemlerde farklı kültürlerin baskın gelmesi sonucu asimile olmuş ya da toplumsal bütünlüğünü kaybetmiştir. Halkın içinde bulunduğu durum aynı zamanda yönetimin de iyi/kötü durumunu gösteren ve devletin sürekliliği açısından büyük önem taşıyan bir konudur. Bu yüzden yöneticinin halktan haberdar olması, yerel yöneticileri ve yardımcılarını aracılığıyla ülke hakkında sık sık bilgi alması gerekmektedir. Modern devletler öncesinde bu görevi hem bazı idari görevdekiler hem de bazı bilginler üstlenerek ülkenin, devlet görevlilerinin ve halkın genel durumunu kaleme alan siyaset-nâme türündeki eserleri oluşturmuş ve yöneticilerinin takdirine sunmuşlardır.

Halkın yaşayışı, kültürü, gelenekleri, inançları sosyal ve ekonomik durumu her dönemde edebi eserler aracılığı ile işlenmiştir. Bu konuları ele alan türlerden biri de siyaset-nâmelerdir. Siyaset-nâmeler, devlet yöneticilerine ahlaki yönetim ilkelerini tavsiye ederken aynı zamanda halkın her zaman ön planda tutulması ve halkın her alanda adaletle yönetilmesi gerektiğini vurgulamıştır. Siyaset-nâmeler yöneticilerin, halk ile ilişkilerini güçlü tutması, zamanla güçlenerek kendini halktan bağımsız görmemesi için yönlendirici bir işlevi üstlenir. Yöneticinin çevresinde güvendiği bilginlerin/düşünürlerin bulunması; yöneticilerin olaylar karşısında farklı bakış açısı kazanması ve halktan haberdar olması için gereklilik arz eder. Aynı zamanda bazı yazarlar siyaseti, siyasi alandaki idare ve ev içi idare olarak ayırarak ev içi yönetimin nasıl olması gerektiğine dair tavsiyelerini de aktarmıştır. Ev içi yönetim ile ilgili bölümlerde, aile ve evlilik hayatı, çocuk terbiyesi ve sosyal hayatta uyulması gereken bazı görgü kuralları yer almaktadır.

“Türk Siyaset-nâme Geleneğindeki Ortak Kavramlar ve Değişen Unsurlar” adlı bu çalışmada, tarihi milattan öncesine uzanan kadim Türk devletlerinin kültürel sermayesini ve yönetim tecrübesini yansıtan metinler esas alınmıştır. Bu metinler yazıldıkları dönemin sosyal olaylarına da tanıklık eden önemli yapıtlardır. Bu çalışma, tarihi süreç içerisinde halkın sosyal ve ekonomik anlamda yararını en çok gözeten ve zamanla farklılaşan içeriklerin tespitini ortaya koymak için yapılmış bir

çalışmadır. Türk edebiyatı alanında siyaset-nâmelerin kavramsal ortaklıkları açısından değerlendirilmemiş olması ise çalışmanın hazırlanmasındaki bir diğer etkindir.

Bu tez çalışmasının ortaya konulmasında yardım ve desteğini esirgemeyen danışman hocam Prof. Dr. Bekir ŞİŞMAN'a, eğitim hayatım boyunca yetişmeme katkı sağlayan tüm hocalarıma ve aileme teşekkür ederim.

Beyza Betül BARGIN

Samsun, 2023

İÇİNDEKİLER

TEZ KABUL VE ONAYI	i
BİLİMSEL ETİĞE UYGUNLUK BEYANI	ii
TEZ ÇALIŞMASI ÖZGÜNLÜK RAPORU BEYANI	ii
ÖZET	iii
ABSTRACT	iv
ÖN SÖZ	v
İÇİNDEKİLER	vii
KISALTMALAR	ix
ŞEKİLLER DİZİNİ	x
TABLolar DİZİNİ	xi
1. GİRİŞ	1
1.1. Araştırma Problemi	3
1.2. Araştırmanın Amacı ve Önemi	3
1.3. Araştırmanın Kapsamı ve Yöntemi	4
1.4. Araştırma Konusu ile İlgili Yapılan Akademik Çalışmalar Hakkında Bilgi	6
1.4.1. Doktora Tezleri	6
1.4.2. Yüksek Lisans Tezleri	7
1.4.3. Kitaplar	8
1.4.4. Makaleler	9
1.4.5. Kitap Bölümleri	9
2. ARAŞTIRMA İLE İLGİLİ KAVRAMSAL ÇERÇEVE	10
2.1. Siyaset	10
2.2. Siyaset-nâme Türü	11
2.3. Türk Edebiyatında Siyaset-nâme Türü ve İlk Örnekleri	17
2.4. Edebiyat-Siyaset İlişkisi	24
2.5. Halk Edebiyatı Bağlamında Siyaset-nâmeler	26
3. İNCELENEN ESERLER HAKKINDA GENEL BİLGİLER	28
3.1. Kutadgu Bilig - Yusuf Has Hâcîp (XI. Yüzyıl/1070)	28
3.2. Siyâset-nâme - Nizâmü'l-Mülk (XI. Yüzyıl/1092)	31
3.3. Kitâbu'l Letâifi'l' Alâiyye fi'l-fedâili's-seniyye – Zencânî (XIII. Yüzyıl/1228)	33
3.4. Kenzû'l-Küberâ ve Mehekkû'l-Ulemâ - Şeyhoğlu Mustafa (XV. Yüzyıl/1401)	35
3.5. Mirâtu'l-Mülûk - Ahmed bin Hüsameddin Amâsî (XVI. Yüzyıl/1537)	37
3.6. Asafnâme - Lütîfî Paşa (XVI. Yüzyıl/1541-1563)	39
3.7. Ahlâk-ı Alâ'î - Kınalı-zâde Ali Çelebi (XVI. Yüzyıl/1565)	42
3.8. Nushatü's-Selâtîn - Gelibolulu Mustafa Âlî (XVI. Yüzyıl/1581)	44
3.9. Koçi Bey Risâlesi - Koçi Bey (XVII. Yüzyıl/1631)	47
3.10. Düstûru'l-amel li Islâhi'l-halel - Kâtip Çelebi (XVII. Yüzyıl 1653)	49
3.11. Nesâyih'ül-vüzera v'el-ümerâ-Defterdar Sarı Mehmet Paşa (XVIII. Yüzyıl 1714)	51
4. SİYASET-NÂMELERDEKİ ORTAK KAVRAMLAR ve DEĞİŞEN UNSURLAR	54
4.1. Siyasi Alandaki Ortak Kavramlar	54
4.1.1. Devlet Düşüncesi	54
4.1.2. Kut İnanç	59
4.1.3. Devlet Yöneticilerinin Genel Özellikleri	62
4.1.4. Yöneticiye Verilen Ahlaki Öğütler	65
4.1.4.1. Adil Olmak	70
4.1.4.2. Törelî Olmak	75
4.1.4.3. Liyakat Sahibi Olmak	77
4.1.4.4. Kamu Malının Kullanımına Dikkat Etmek	81
4.1.4.5. Doğru Sözlü Olmak	85
4.1.4.6. İyi Huylu ve Sakin Olmak	86
4.1.4.7. Akıllı ve Bilgili Olmak	88
4.1.4.8. Tedbirli Olmak	90

4.1.4.9. Alçak Gönüllü Olmak	92
4.1.4.10. İstişare Etmek.....	93
4.1.4.11. Cömert Olmak.....	94
4.1.4.12. Kanaatkâr Olmak	95
4.1.4.13. Sır Tutmak	96
4.1.4.14. Halka İyi Muamelede Bulunmak	98
4.1.5. Vezirlerle İlgili Ahlaki Öğütler.....	101
4.1.6. Kâtiplerle İlgili Ahlaki Öğütler.....	106
4.1.7. Kumandanlarla İlgili Ahlaki Öğütler	107
4.1.8. Kadılarla ilgili Ahlaki Öğütler	110
4.1.9. Hazinesدارlarla İlgili Ahlaki Öğütler	111
4.1.10. Din Görevlileriyle İlgili Ahlaki Öğütler	113
4.2. Siyasi Alandaki Değişen Unsurlar	114
4.2.1. Rüşvet ve Yolsuzluğun Artması	114
4.2.2. Memurların Görevden Azledilmeleri.....	116
4.2.3. Kötü Yönetim Düşüncesinin Artması	117
4.2.4. Vergilerin Ağır Bir Yük Hâline Gelmesi	119
4.2.5. Yönetimde Kayırmacılığın Artması.....	120
4.3. Toplumsal Alandaki Ortak Kavramlar.....	120
4.3.1. Aile Hayatı	121
4.3.2. Evlilik.....	124
4.3.3. Çocuk Terbiyesi	125
4.3.4. Görgü Kuralları	128
4.3.4.1. Konuşma Adabı.....	128
4.3.4.2. Yeme-İçme ve Sofra Adabı.....	130
4.3.4.3. Selamlaşma Adabı.....	133
5. SONUÇ	134
KAYNAKÇA.....	137
ÖZ GEÇMİŞ.....	141

KISALTMALAR

C.	: cilt
ev.	: Çeviren
ed.	: editör
haz.	: hazırlayan
Ktp.	: Kütüphane
MEB	: Milli Eēitim Bakanlıēı
no.	: numara
s.	: sayfa
S.	: sayı
TDK	: Türk Dil Kurumu
TDV	: Türkiye Diyanet Vakfı
TTK	: Türk Tarih Kurumu

ŞEKİLLER DİZİNİ

Şekil 3.1. Kutadgu Bilig'in Herat nüshasının ilk sayfası	28
Şekil 3.2. Kutadgu Bilig'in Kahire nüshasının ilk sayfası	28
Şekil 3.3. Siyâset-nâme'nin ilk sayfası	31
Şekil 3.4. Kitâbu'l Letâifi'l' Alâiyye fi'l fedâili's-seniyye'nin ilk sayfası	33
Şekil 3.5. Kenzü'l-Küberâ ve Mehekkü'l-Ulemâ'nın ilk sayfası.....	36
Şekil 3.6. Mirâtu'l-Mülûk'ün ilk sayfası	38
Şekil 3.7. Asafnâme'nin ilk sayfası	40
Şekil 3.8. Ahlak-ı Alâ'î'nin ilk sayfası	42
Şekil 3.9. Aristo'nun söz ettiği adalet dairesi	43
Şekil 3.10. Nüshatü's-Selâtin'in ilk iki sayfası.....	45
Şekil 3.11. Koçi Bey Risâlesi'nin ilk sayfası.....	47
Şekil 3.12. Düstûru'l-amel li Islâhi'l-halel'in ilk iki sayfası	50

TABLÖLAR DİZİNİ

Tablo 2.1. Üç Havza ve Siyaset-nâmelerin Tasnifi.....	16
Tablo 2.2. Osmanlı Döneminde Yazılmış Bazı Siyaset-nâmeler.....	23
Tablo 3.1. Kutadgu Bilig’de En Çok Tekrar Eden Kavramlar	30

1. GİRİŞ

Bir toplumun kültürünü, sosyal ve ekonomik yapısını, refah seviyesini, inançlarını, geleneklerini, örf ve âdetlerini üretilen edebi eserler aracılığı ile görmek mümkündür. Toplumun bu alanlardaki temel belirleyicisi ise siyasi yapının toplum üzerinde kurduğu hâkimiyettir. Toplum bu hâkimiyetin siyasi yapılar aracılığı ile yönlendirmesi sonucunda değişir ve dönüşür. Türk milleti tarihsel süreçte devleti ile var olmuş ve anılmış, bir arada olup devlet çatısı altında birleştiğinde büyümüş, göçler ve benzeri sebeplerle dağıldığında ise çoğunlukla asimile olmuştur. Bu sebeple Türkler için bir devlet çatısı altında bulunmak önem arz etmektedir. Devletin izlediği politikalar ise her zaman önem arz eden diğer bir konudur. Bu doğrultuda ilk yazılı eserlerden itibaren siyaseti ve devlet kurumunu ön plana çıkaran eserler üretilmiştir.

Bu eserler, incelendiğinde bahsi geçtiği gibi devlet hâkimiyetinin toplumun farklı alanlardaki değişime ve dönüşüme kaynaklık ettiği dikkat çekmiştir. Devletin politikası, devlet yöneticilerinin özellikleri, yerel yöneticilerin sahip olduğu iyi yönetim ilkeleri ya da yönetim ile ilgili hatalı adımları halkın durumunun anlaşılması açısından yansıtıcı niteliktedir. Halkın güven ve refah içinde yaşayabilmesi için var olan devlet kurumu, politikaları ile bazen halkın sosyal ve ekonomik düzeyinin yükselmesine bazen de yanlış politikalar ile halkın başka çaresi kalmaması sonucunda göçe mecbur kalacak düzeye gelmesine sebep olmaktadır. Yine halkın, devletin kanunlarına ve diğer toplumsal kurallara uyması siyasi yapıların daha çok güçlenmesine; toplumun kanunları ihlal ederek suça meyletmesi, kargaşa ve isyanlar karşısında siyasi yapıların yetersiz kalması ise zayıflamasına sebep olmaktadır. Halkın tavrı devleti etkilerken devletin tutumu da halkı etkilemektedir. Tüm bunların ilişkisinden beslenen diğer bir alan ise edebiyattır. Edebiyat, halkın içinde bulunduğu siyasi, sosyal, kültürel ve tarihi tüm meselelere değinen önemli bir sanat alanıdır. Sanatçıları ise eserlerini oluşturdukları dönemin yine sosyal, siyasi, kültürel ve ekonomik dinamiklerinden etkilenen kimselerdir. Kısacası, devlet halkı, halk devleti tüm bu ilişkiler ise edebi metinleri biçimlendirici niteliktedir.

Türk edebiyatında ilk yazılı eser olan Orhun Yazıtlarından Kül Tigin kitabesinde şu sözler yer almaktadır:

“Bunca halkı hep düzene soktum. Onlar şimdi (hiç de) kötü (durumda) değiller. Türk(lerin) hakanı Ötüken dağlarında oturur ve (oradan hükmeder) ise ülkede (hiçbir)

sıkıntı olmaz” (Tekin, 2014: 21). Bu ifadeler Türklerin devletli olarak yaşamaya önem verdiğine, yöneticinin halkın başında olduğu ve çalıştığı sürece her türlü sıkıntının giderilebileceğine vurgu yapmaktadır. Türkler devletli yaşamaya öylesine önem vermiştir ki devlet kelimesi baht, talih, kut ve mutluluk anlamlarını taşıyıcı bir kimliğe bürünmüştür. Böylelikle Türklerin, devletli olmayı mutlu ve talihli olmakla eş değer saydıkları görülmektedir.

Uygurlar dönemine baktığımızda Türklerdeki devlet anlayışının benzerliği devam etmektedir. İduk/ıdok kut “mukaddes kut” söz öbeği Uygur kağanlarına verilen unvanlardan biridir. Mukaddes, mübarek, kutsal, ilahi anlamındaki ıduk/ıdok, id- “gönder-” eyleminden gelen Tanrı tarafından gönderilmiş olan bir şey daha doğrusu kutsallığın tam kendisidir. Ögel, bu kavramı açıklarken ıduk-kut veya idikut, kut veya kutluluk yani devlet, ikbal ve ululuk üzerine kurulmuş olan kader ile ilgili olduğu tahmininde bulunmuştur. Kutluluk kişinin davranışına göre gelip gidebilir. Fakat ıduk-kut üzerine gelmesi insanın vücut ve davranışlarını da kutsallaştırmış olmalıdır (1982: 179).

Türklerde devleti sahiplenmenin getirdiği devlet yöneticisinin Tanrı tarafından gönderildiği düşüncesi asırlar boyu devam etmiş kadim bir düşüncedir. Bu düşünce devletli ve saadetli Osmanlı padişahlarına kadar uzanmakta ve günümüzde dahi geçmişteki bu gelenek anılmaktadır.

Bu çalışma temelinde siyasi içerikli iletileri ve önerileri içeren ve siyaset-nâme olarak nitelendirilebilecek on iki metnin bulunduğu ortak kavramlar ile konu edinilen meselelerin yüz yıllar içinde geçirdiği değişim incelenmiştir. Orhun ve Uygur devletlerinde siyasi içerikli metinlerin az sayıda olması sebebiyle Karahanlı Devleti, Büyük Selçuklu Devleti, Anadolu Selçuklu Devleti ve Osmanlı Devleti döneminde yazılan ve siyaset-nâme olarak nitelendirilen eserlerde devletin nasıl ele alındığının, kut anlayışının, devlet yöneticilerinin özelliklerinin yanı sıra toplumsal alan ile ilgili olan aile hayatı, evlilik kurumu, çocuk eğitimi gibi hususların; konuşma adabı, sofrada adabı ile ilgili meselelerin yazarlar tarafından işleniş biçimi benzer ve farklı yönleriyle tespit edilmeye çalışılmıştır.

Çalışmanın birinci bölümünde araştırma ile ilgili kavramsal çerçeve ele alınmış, siyaset kelimesinin anlamına, siyaset-nâmelere, Türk edebiyatında siyaset-nâme türüne ve bu türün ilk örneklerine, edebiyat ve siyaset ilişkisine ve halk edebiyatına

siyaset-nâmeler bağlamında değinilmiştir. İkinci bölümde bu çalışmada ele alınan siyaset-nâme türündeki metinler hakkında bilgilere yer verilmiştir. Bu bölümde Karahanlılar devrine ait *Kutadgu Bilig*, Büyük Selçuklulara ait *Siyâset-nâme*, Anadolu Selçuklu döneminde kaleme alınan *Kitâbü'l Letâîfî'l' Alâiyye fi'l-fedâili's-seniyye*, Osmanlı devrine ait *Kenzü'l-Küberâ ve Mehekkü'l-Ulemâ*, *Mirâtu'l-Mülûk*, *Nushatü's-Selâtîn*, *Ahlâk-ı Alâî*, *Asafnâme*, *Koçi Bey Risalesi*, *Düstûru'l-amel li Islâhi'l-halel* ve *Nesâyih'ül-vüzerâ v'el-ümerâ* isimli eserler hakkında bilgilere yer verilmiştir. Üçüncü bölümde ise çalışmanın araştırma bulguları olan siyaset-nâmelerin ortak kavramları ve değişen unsurları siyasi ve toplumsal olarak ayrı ayrı incelenmiş, eserlerde tespit edilen unsurlar alt başlıklar oluşturularak ele alınmıştır.

1.1. Araştırma Problemi

Çalışmanın çıkış noktası Türk edebiyatına ait siyaset-nâme türündeki eserlerin yönetim ilkeleri, yöneticilerin ahlaki özellikleri ve toplumsal alan ile ilgili ortak konuların varlığı sorusu ve bu ortaklıkların hangi alt başlıklar altında birleştirilebileceği sorusuyken yapılan ön araştırmada tarihsel süreç içerisinde siyaset-nâme türündeki eserlerde işlenen konuların ele alınış biçiminde farklılaşma tespit edilmiştir. Bu sebeple araştırma problemi genişletilmiş siyaset-nâmelere ilişkin ortaklıkların ve değişimlerin neler olduğu sorusu esas alınmıştır. Bu soru beraberinde ortaklıkların bu türden eserlerde benzerlik ve devamlılık arz etmesi meselesini gündeme getirmiş ve bu türün gelenekselleşmesi düşünüldüğünde çalışmanın ismine de kaynaklık eden “gelenek” kelimesi tercih edilmiştir. Yani bu çalışma, siyaset-nâme türünün Türk devletlerinde bir gelenek hâlini almış olmasından ve bu geleneğin devamlılık sağlamasından ötürü ortaya çıkmıştır.

1.2. Araştırmanın Amacı ve Önemi

Türk siyaset-nâme geleneğindeki ortam kavramları ve değişen unsurlar adlı bu çalışma, X. ve XVIII. yüzyıllar arasında yazılmış siyaset-nâme özelliği taşıyan eserlerdeki devlet ve toplum düzenine ait süreklilik ve farklılık arz eden unsurları ele almaktadır. Bu çalışma, Türk siyaset-nâmelerinde gelenek hâline gelmiş öğeleri, devlet isimleri değişse de korunan yönetim ilkelerini, yüzyıllar içinde değişimin etkisi sonucu yeni sorunlarla birlikte halk ve devlet için yeni çözüm önerilerinin sunulmasını, uyarıların ve ilkelerin gerekliliğine verilen önemi ele almaktadır. Bu çalışmanın amacı Türk devletlerinde kaleme alınan siyaset-nâmelerin, tarihsel değişime rağmen benzer

kavramları ön plana çıkartıp çıkartmadığını tespit etmek, değişen sosyal ve siyasi yapının getirdiği yeni ve farklı kavramları ortaya koymaktır. Diğer bir amaç ise siyaset-nâmelerin bazı ortak kavramları öne çıkarmasıyla Türk devlet geleneğinin temel ilkelerini tespit etmektir. Bu bağlamda birbirine benzer olan siyaset-nâmeler daha iyi anlaşılması amacıyla karşılaştırılarak elde edilen veriler sınıflandırılmıştır.

Türk edebiyatı alanında kavramsal açıdan ele alınmamış olan bu siyaset-nâmelerin büyük oranda benzerlik gösterdiğinin ortaya konulmuş olması, yönetim gücünün ya da güçsüzlüğünün halkın durumu için ne derece önemli olduğunu ve siyaset-nâmelerde nasıl işlendiğinin tespit edilmesi bu çalışmanın önemini ifade etmektedir. Gerek nazım gerekse nesir biçiminde yazılan bu eserlerde tarihi ve dini metinlerden oldukça zengin biçimde faydalanılmıştır. Çalışmanın sonucunda Türk halkının yaşantısını, ekonomik durumunu, âdetlerini, gelenek ve göreneklerini işleyen bu türden eserlerin; kültür tarihimiz açısından oldukça önemli bir yere sahip olduğu anlaşılmaktadır.

1.3. Araştırmanın Kapsamı ve Yöntemi

Bu çalışma Karahanlı, Büyük Selçuklu, Anadolu Selçuklu ve Osmanlı gibi Türk Devletlerinde, çoğunlukla çeşitli devlet kademelerinde görev yapanlar tarafından kaleme alınan ve siyaset-nâme niteliği ile öne çıkan eserlerden faydalanılarak hazırlanmış bir çalışmadır. Bu eserlerde gerek nazım gerekse nesir olarak ortaya konulan uyarıların yüzyıllar içindeki ortaklıkları ve değişen yönleri ele alınmıştır. Bu incelemede ele alınacak eserler Türkler tarafından kaleme alınan ve Türk devletleri için yazılan siyaset-nâmeler arasından seçilmiştir. Sonrasında bu eserlere felsefi açıdan kaynaklık eden ve Türk filozof Farabî tarafından kaleme alınan *El- Medinetü'l Fâzıla* isimli eseri de incelemeye dâhil edilerek metin inceleme alanı genişletilmiştir. Türk devlet yöneticilerine yazılan ve sunulan bu eserler ait oldukları dönemde ön plana çıkmış, siyasi ve sosyal açıdan daha fazla bilgi içeren zengin metinler arasından seçilmiştir. Bu bağlamda incelenen metinlerin sınırlandırılması aşağıda ismi geçen şu eserler ile yapılmıştır:

Farabi - *El- Medinetü'l Fâzıla*

Yusuf Has Hâcîp - *Kutadgu Bilig*

Nizâmü'l-Mülk - *Siyâset-nâme*

Zencânî - *Kitâbu'l Letâifi'l' Alâiyye fi'l-fedâili's-seniyye*

Şeyhoğlu Mustafa - *Kenzü'l-Küberâ ve Mehekkü'l-Ulemâ* (Büyüklerin Hazinesi Âlimlerin Mihenk Taşı)

Ahmed bin Hüsameddin Amâsî - *Mirâtu'l-Mülûk* (Sultanların Aynası)

Gelibolulu Mustafa Âlî - *Nushatü's-Selâtîn* (Siyaset Sanatı)

Kınalı-zâde Ali Çelebi - *Ahlâk-ı Alâ'î*

Lütfi Paşa - *Asafnâme*

Kâtip Çelebi - *Düstûru'l-amel li Islâhi'l-halel* (Siyaset Nazariyesi)

Koçi Bey - *Koçi Bey Risâlesi*

Defterdar Sarı Mehmet Paşa - *Nesâyih'ül-vüzerâ v'el-ümerâ* (Devlet Adamlarına Öğütler)

Bu eserlerin siyaset-nâme türü olarak seçilmesinde akademik anlamda yapılan çalışmalar etkili olmuştur. Türk siyasetçi ve edebiyat tarihçisi Agâh Sırrı Levend, 1 Ocak 1963 yılında Belleten dergisinde siyaset-nâmeler hakkında yazdığı makalesinde siyaset-nâmelerin ortak özelliklerine değinmiştir bu konu ile ilgili bilgiler siyaset-nâmeler başlığı altında verilmiştir. Burada çalışma için esas alınan bazı benzer ölçütleri şöyle sıralamak mümkün;

- Yöneticinin ilahi bir güç tarafından görevlendirildiğinin kabul edilmesi,
- Bu sebeple yöneticinin Tanrı emaneti halka karşı sorumlu olması,
- Yönetici olmanın şartlarına yer verilmesi,
- Yönetici özelliklerinin belirtilmesi (adalet, töreye uyma, cömertlik vb.)
- Yöneticiye yakın olan ve diğer görevlilerin ahlaki özelliklerinin belirtilmesi,
- İdari anlamdaki öğütlerin yanı sıra ev içi idare hakkındaki öğütlerin olması.

Bu özelliklerin birçoğunu içinde barındıran ve akademik çalışmalarda siyaset-nâme türü olarak kabul edilen on iki eser bu çalışmanın inceleme alanını oluşturmaktadır. *El-Medinetü'l Fâzıla* çalışmaya sonradan dâhil edilen ve hemen hemen tüm siyaset-nâmelerin felsefi temeline kaynaklık eden bir eserdir. Yukarıda sıralanan özellikleri eserinde işleyen Farabî, etik ve düşünce temelli ideal bir devlet modelini eserinde ifade etmektedir. Bu eser dâhil olmak üzere diğer on bir eserin tamamı Ömer Dinçer'in *Siyaset-nâmeleri Yeniden Okumak* isimli eserinde siyaset-

nâme olarak sınıflandırılmıştır. Bunun yanı sıra Orhan Keskintaş ve Abdulkadir Aksoy'un doktora tezlerinde çalıştıkları Osmanlı Siyaset-nâmelerinden *Kenzü'l-Küberâ* ve *Mehekkü'l-Ulemâ*, *Mirâtu'l-Mülûk*, *Nushatü's-Selâtîn*, *Ahlâk-ı Alâ'î*, *Asafnâme*, ve *Devlet Adamlarına Öğütler* isimli eserler her iki çalışmada da siyaset-nâme türü olarak değerlendirilip akademik çalışmalara kaynaklık etmiştir.

Cumhuriyet döneminin önemli edebiyat tarihçilerinden Nihat Sami Banarlı ise *Resimli Türk Edebiyatı* isimli eserinde Kutadgu Bilig'in hem İslami Türk Edebiyatına ait ilk metin olması hem de devlet idaresi ile ilgili verdiği bilgiler sebebiyle önemine dikkat çekmiştir (1983: 247). Banarlı *Asafnâme*, *Düstûru'l-amel* li *İslâhi'l-halel* ve *Koçi Bey Risâlesi* gibi metinleri ıslahat lâyhaları olarak değerlendirirken edebi yönlerinin önemine de vurgu yapmıştır (1983: 608 - 687- 698).

Akademik çalışmalara konu olan bu on iki eserdeki kavramların ve farklılıkların tespiti için yapılan incelemede tarama yöntemi kullanılmıştır. Araştırmada elde edilen veriler alt başlıklar altında sınıflandırılarak betimsel yöntem ile kavramsal ortaklıklar oluşturulmaya çalışılmıştır. Yine farklı yüzyıllarda farklı meselelerin ele alınmasından kaynaklanan durumlar alt başlıklar hâlinde sıralanmıştır.

1.4. Araştırma Konusu ile İlgili Yapılan Akademik Çalışmalar Hakkında Bilgi

Türk edebiyatı alanında siyaset-nâme türü ile ilgili kavramsal yönden karşılaştırmalı bir bilimsel çalışma tespit edilmemiştir. Ancak konunun ilgili olduğu farklı disiplinlerde örneğin Tarih, Siyasal Bilimler ve Kamu Yönetimi gibi alanlarındaki akademisyenlerin ve araştırmacıların karşılaştırmalı bazı çalışmaları tespit edilmiştir. Bu alanda 2 Doktora Tezi, 3 Yüksek Lisans Tezi, 2 kitap, 1 kitap bölümü 1 makale olmak üzere 9 farklı çalışma hakkında kısa bilgilere yer verilecektir.

1.4.1. Doktora Tezleri

Orhan Keskintaş, **Osmanlı Devleti Döneminde Yazılan Siyasetnâmelerde Adalet, Ahlâk ve Nizâm Düşüncesi Üzerine Bir İnceleme**, 2016, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

Prof. Dr. Filiz Zabcı danışmanlığında hazırlanan ve Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetimi alanında yapılan bu tezde yalnızca Osmanlı Dönemindeki siyaset-nâme türündeki eserler ele alınmıştır. Çalışmada 22 farklı eserde üç ana kavram temel alınmış; adalet, ahlak ve nizam kavramları eserlerde karşılaştırmalı olarak

incelenmiştir. Osmanlı siyaset-nâmelerinin fikir temelinde Türk, Moğol, Yunan, İran ve İslam gelenekleri olduğu kabul edilmiştir. Bu alanlarla ilgili geniş bilgilere yer verilerek gerekli analizler yapılmıştır.

Abdulkadir Aksoy, **Yönetim Ahlâkı Bağlamında Osmanlı Siyasetnamelerinin İncelenmesi**, 2019, Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü

Prof. Dr. Musa Eken danışmanlığında, Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetimi alanında hazırlanan bu tezde incelenen metinler Osmanlı siyaset-nâmeleri ile sınırlandırılmıştır. 23 eser yönetim ahlakı ve iyi yönetim ilkeleri bağlamında ele alınmıştır. Bu eserlerde yönetim ahlakına dair söylemler betimsel yöntemle incelenmiştir. Söz konusu siyaset-nâmelerde yönetim ahlakı devlet başkanı, vezir ve diğer üst makamlardaki kamu görevlileri ve son olarak devlet memurları açısından incelenmiştir.

1.4.2. Yüksek Lisans Tezleri

Mustafa Şahin, **Sirâcu'l Mülûk, Siyâset-Name, Ahkâmü's-Sultaniyye ve Kutadgu Bilig'e Göre Hükümdar Dışındaki Üst Düzey Devlet Görevlilerinin Karşılaştırılması**, Tokat, 2007, Gaziosmanpaşa Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

Prof. Dr. Münir Atalar danışmanlığında ve Tarih alanında hazırlanan bu tezde, 11. ve 12.yüzyılda dikkat çeken, araştırmacılara ve tarihçilere önemli bilgiler veren kaynak eser özelliğindeki dört eser karşılaştırılmıştır. Bu karşılaştırma ile devlet yöneticilerine devleti nasıl idare etmeleri gerektiği konularında önemli tavsiyeler vermiş ve bu konularda değindikleri ortak noktalardan hareketle başarılı bir devlet yöneticisinin esasları belirtilmiştir.

Cenk Ayık, **Kutadgu Bilig ve Siyasetname'de Ahlak Siyaset İlişkisi**, 2016, Hitit Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

Prof. Dr. Mevlüt Uyanık danışmanlığında, Felsefe ve Din Bilimleri alanında hazırlanan çalışmada, İki farklı devlete ait olan ancak yakın dönemlerde yazılan iki eser ahlak ve siyaset kavramı bağlamında karşılaştırılmıştır. Tezin esas kısmını ise iki eserin siyasi ve ahlaki açıdan benzer ve farklı yönlerinin ele alındığı bölüm oluşturmaktadır.

Furkan Kaya, **Nizâmülmülk ve Siyasetnâme Kapsamında Türk Siyasal Ahlakı ve Yönetim Anlayışı**, 2019, Bursa Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

Prof. Dr. Bekir Parlak danışmanlığında Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetimi alanında hazırlanan bu çalışmada, Büyük Selçuklu veziri Nizâmülmülk'ün *Siyâsetnâme* isimli eserinde ahlak, siyaset ve siyasal ahlak konusu incelenmiştir. Devlet, devlet görevlileri, yöneticilerin ve görevlilerin sahip olması gereken özellikler alt başlıklar altında değerlendirilmiştir. Aynı zamanda bu yönetim özelliklerinin Türk devlet anlayışına etkisi hakkında ayrı bir değerlendirme yapılmıştır.

1.4.3. Kitaplar

Ömer Dinçer, **Siyasetnâmeleri Yeniden Okumak**, 2019, Klasik Yayınları.

Siyaset-nâmeler ile ilgili incelemesini üç farklı bölümde analiz eden yazar, eserde öncelikle geleneksel siyasi düşünce ve siyaset-nâmeler hakkında ayrıntılı bilgilere yer vermiştir. İkinci bölümde geleneksel siyasi düşüncenin ve siyaset-nâmelerin öncülleri hakkındaki bilgileri Çin, Hint, İran, Batı, İslam-Arap ve İslam-Türk Kültür ve Edebiyatları başlıkları altında sınıflandırarak alt metinler hakkında zengin bilgiler aktarmıştır. Son bölümde ise Türk, Arap ve Fars geleneğinden gelen siyaset-nâmelerin gelişimini kronolojik olarak kısaca ele almıştır. Hem alt metinlerin zenginliği hem de siyaset-nâmelerin içeriği doğrultusunda dönem hakkında verdiği bilgiler göz önünde bulundurulduğunda kamu yönetimi alanındaki araştırmacıların yanı sıra edebiyat ve siyaset ilişkisi hakkında çalışma yapan araştırmacılara da kaynak görevini üstlenen bir eser özelliği arz etmektedir.

Yakup Bulut (ed.), **Devlet Yönetiminde İyi Yönetim Anlayış ve İlkeleri**, 2020, Çizgi Kitabevi.

Editörlüğünü Yakup Bulut'un üstlendiği bu editöryal eser, on farklı siyaset-nâmede öne çıkan iyi yönetim ilkelerini tespit eden önemli bir çalışmadır. Eserde adalet, istişare ve hukuka uygunluk temaları ön plana çıkmıştır. Aynı zamanda iyi yönetici özellikleri hakkında tespitlere sıkça yer verilmiştir. İncelenen eserler hem Türk hem de Arap geleneğinde oluşan siyasi öğüt eserleridir. Yine kamu yönetimi alanında kaynak olan bu çalışma, edebi biçimde üretilmiş hem nazma hem de nesre yer veren bu metinlerin edebiyat ve siyaset bağlamında değerlendirmesini kolaylaştırmaktadır.

1.4.4. Makaleler

Ahmet Altay, **Klasik Dönem Osmanlı Siyasetnâme Geleneğine Bir Bakış**, 2011 Turkish Studies.

Bu makalede yazar, Osmanlı Siyaset-nâmelerini yazıldıkları tarihi süreçleri dikkate almak suretiyle yazın alanına değinerek edebiyat ve siyaset ilişkisi bağlamında değerlendirdiği bilgileri aktarmıştır. Metinlerde tercüme siyaset-nâmelere kısaca değindikten sonra telif siyaset-nâmelerden dokuz tanesi hakkında temel bilgiler aktarmıştır.

1.4.5. Kitap Bölümleri

Osman Kürşad Acar ve Muhammed Yusuf Ertek Türk, **Türk - İslam Yönetim Tarihi Öğretisinde Liyakat: Siyasetname İncelemeleri Üzerinden Bir Analiz**, 2018, Current Debates In Public Finance Public Administration & Environmental Studies.

Current Debates In Public Finance Public Administration & Environmental Studies, isimli kitapta bölüm olarak yayımlanan bu çalışmada Türk ve Arap devletlerinde üretilmiş altı farklı siyasi öğüt metinleri liyakat ilkesi bağlamında karşılaştırmalı bir değerlendirme yapılarak incelenmiştir. *İdeal Devlet, Yöneticilere Altın Öğütler, Siyasetname, Fatih Sultan Mehmet'e Nasihatler, Asafnâme ve Devlet Adamlarına Öğütler* isimli eserler bu incelemeye konu olmuştur. Yöneticinin vasıfları ve nitelikleri yöneticilerin sorumlulukları, yönetimin seçimleri ve karar alma süreçleri, yönetim süreçlerinde denetim fonksiyonu gibi başlıklar ise yine bu altı eser kapsamında alt başlıklar biçiminde değerlendirilmiştir.

2. ARAŞTIRMA İLE İLGİLİ KAVRAMSAL ÇERÇEVE

2.1. Siyaset

Türk diline Arapçadan geçmiş olan siyaset kelimesi en bilinen tanımı ile toplulukları yönetme işidir. TDK Sözlüğünde, bu sözcük devlet işlerini düzenleme ve yürütme sanatıyla ilgili özel görüş veya anlayış olarak tanımlanırken (<https://sozluk.gov.tr/>), İslâm Ansiklopedisi'nde bir nesneyi düzgün ve iyi durumda bulunması için özenle gözetip korumak; hayvanı ehlileştirmek, atı terbiye etmek, toplumun işlerini üzerine alma, yürütme, yönetme işi, insan topluluklarını yönetme sanatı” gibi anlamlara gelmektedir (Köse, 2009: 294). Şakir Altay, Hukuk ve Sosyal Bilimler Sözlüğünde kelimenin terim anlamını şöyle tanımlamıştır: 1. Devlet işi. 2. Belli bir erek takip ederek bu ereğe varmak için gidilecek yolun yönünü tayin etmek (1983: 401).

Batı dillerinde politika anlamını taşıyan bu kelime Fransızca *politique*, siyaset sözcüğü ile benzer bir anlamı ifade etmektedir. Kelime Latince kökenli olup *politica* sözcüğünün karşılığıdır. Sözcük Eski Yunanca *politikē téxne* şehir veya devlet yönetme sanatı, aynı anlamda deyimini karşılamaktadır. Bu deyim Eski Yunanca *polis*, *şehir*, *devlet* sözcüğünden +ik ekiyle türetilmiştir (nisanyansozluk.com/kelime/politika). Zamanla bu kelime yerine hükümet işleri ve diplomasi gibi kelimeler kullanılsa da temelde siyaset kelimesi tercih edilmeye devam etmiştir.

Kavramsal açıdan halk için daha iyi daha faydalı olanı yapma ya da var olan sorunu çözme anlamında kullanılan siyaset/politika kelimesi, günümüzde iktidarların ürettikleri siyasi görüşleri içermektedir. Eğitim politikası sağlık politikası, güvenlik politikası gibi isimlendirmelerle iktidarın bir alandaki yapacağı eylemlerin düşünsel temellerine işaret etmektedir. İktidar ve halk arasındaki ilişkilerin düzenlenmesi, halkın güven ve refah içinde yaşayabilmesi için izlenilen siyaset oldukça önem arz etmektedir.

Halk ile kurulan ilişkiler, kurumların işleyişi, üretilen politikalar binlerce yıllık devlet geleneğinin aktarımı ile günümüze ulaşmıştır. Yöneticiler her dönemde farklı siyasi anlayışlar geliştirmiştir. Tarihi olaylarla da paralellik gösteren bu durum farklı farklı siyasal sistemlerin oluşmasında etkili olmuştur. Siyasetçilere eylemlerinde dikkatli ve özenli olmaları konusunda uyarılarda bulunan siyaset-nâmeler, daha çok monarşi biçimindeki devlet yapılarında kaleme alınmıştır. Farklı devletlerde çeşitli

isimlendirmelerle anılan yöneticiler Türk devletlerinde; han, hakan, kağan, sultan, hükümdar, padişah olarak ifade edilmektedir. Siyasette birinci dereceden sorumlu yöneticidir. Bu yüksek sorumluluğu vezir/sadrazam, melik, hazineदार, kâtip, kumandan, kadı gibi yardımcılar ile yürütmektedir. Bu sebeple siyasette monarşi yapı dahi olsa istişare kültürü önemli bir yer tutmaktadır.

2.2. Siyaset-nâme Türü

Siyaset kelimesi oldukça çeşitli sosyal alanların iç dinamiğini oluşturan, pek çok farklı bakış açısıyla değerlendirilebilecek bir disiplindir. Sosyal bilimlerin, siyasetle yakın ilişkisi bulunan sosyoloji, psikoloji, felsefe, tarih ve edebiyat gibi alanlarında çok sayıda düşünce, kuram ve disiplinler arası çalışmaya metin üretilmektedir. Bu üretilen metinlerin önemli bir kısmı edebiyat alanında üretilmiş olup, disiplinler arası değerlendirmeye uygun olan eserlerdir. Çeşitli alanlarla iç içe olan edebiyatın, siyasetle de sıkı bir ilişkiye sahip olduğu söylenebilir. Bu bağlamda edebiyat alanında -modern devletler öncesinde- üretilen hem edebî hem siyasi içeriğe sahip olan ve çoğunlukla siyasi öğütlerin yer aldığı metinler siyaset-nâme olarak kabul edilmektedir.

Siyaset-nâme türünün, içeriği kapsamında farklı isimlendirmeler gündeme gelmiştir. Nasihat-nâme, ıslahat-nâme ve pend-nâme isimleri zaman zaman kullanılmaktadır. “Nasihat-nâme, isminin de işaret ettiği gibi muhtelif konularda olabilen öğütlerden oluşmaktadır. Pendnâme kavramı da nasihat-nâmenin Farsça karşılığı olarak kullanılmaktadır” (Balcı, 2016: 137). Nasihat-nâme daha çok ahlaki öğütleri içeren bir türdür. Günlük hayata dair görgü kuralları ve toplumsal alandaki davranışlar hakkında uyarılarda bulunulan eserlerdir. “Nasihat-nâmeler iyi insan olma bilgisi sunarken, siyaset-nâmeler hem iyi insan hem de iyi yönetici olma bilgisini öğretir” (Dinçer 2019: 32). Diğer bir adlandırma olan ıslahat-nâme ise Osmanlı döneminde XVI. yüzyıldan itibaren gelişen ve merkezine yönetim konusunu alan siyaset-nâmelerin farklılaşmış biçimidir (Aksoy, 2019: 105). Üç farklı isimlendirmenin de ortak noktası, yönlendirici bir işleve sahip olmaları ve didaktik bir üslupla kaleme alınmalarıdır.

Siyaset-nâmeler, genel olarak hükümdarlar için kaleme alınmış eserlerdir. Eserlerde yöneticide bulunması gereken vasıflar belirtilir; saltanatın esasları sıralanır. Halkın durumu anlatılarak hükümdara öğütler verilir. Kötü yönetimin zararları açıklanır (Agâh Sırrı Levend, 1963: 2). “Daha çok devlet idaresi tecrübesine sahip

kişilerce kaleme alınmış olan bu eserlerin kaynakları arasında İslami döneme ait tecrübenin ürünleri yanında İslam öncesi devlet geleneklerinin tecrübelerinden elde edilmiş hikemiyat da yer almaktadır” (Köse, 2009: 298). Arapça “siyaset” ve Farsça “nâme” (mektup, yazı) kelimelerinden oluşan siyaset-nâme aynı zamanda edebi bir türü de ifade etmektedir. Yöneticilere siyaset hakkında bilgi vermek, yönetimde dikkat edilmesi gereken konularda tavsiyelerde bulunmak amacı ile yazılmıştır (Adalıoğlu, 2009: 304).

Farklılıklar olmakla birlikte siyaset-nâmeler, genellikle üç ana bölümden oluşmaktadır. Giriş bölümü, besmele, hamdele, salvele ile başlamaktadır ve ardından sultana/padişaha övgüler ve dualara yer verilmektedir. İkinci bölümde yazar, kendi anlatmak istediklerini alt başlıklar biçiminde anlatır; bu kısımda metaforlar, benzetmeler, hikâyeler, kıssalar ve özlü sözler oldukça önemli yer tutar. Bazı yazarlar, özellikle eserin bu bölümünde öğütlerini dini, felsefi, tarihi ve sosyal temelleri ile birlikte aktarmaktadırlar. Bu tür eserlerin son bölümünde anlatılmak istenenler hakkında özet cümlelerle birlikte yazara, yöneticilere ve eseri okuyanlara yönelik dua ifadelerine yer verilmektedir.

Siyaset-nâmeler idari yönetime dair eserler olarak içerikleri yönüyle benzerlik göstermektedir. Bu bakımdan örnek bir siyaset-nâme şu konuları kapsamaktadır:

1) Hükümdarların Tanrı’nın lütfunu kazanması: Siyaset-nâmelerde hükümdarın talihli olduğu ve üstün olduğu kabul edilmektedir.

2) Halkın, Tanrı’nın emaneti olduğu: Siyaset-nâmelerde halk yöneticilere Tanrı’nın emaneti olarak değerlendirilir, yüksek sorumluluk getirdiğine inanılan düşünce ile bu halkın en iyi biçimde korunması gerekmektedir.

3) Saltanatın temelinin adalet olduğu: Siyaset-nâmelerde yönetiminin ancak adaletle devam edebileceği ifade edilir. “Mülk küfürle devam eder, zulümle devam etmez” ilkesi hemen hemen tüm siyaset-nâmelerde direk ya da doğrudan ifade edilmektedir.

4) Hükümdar bu nimetin şükrünü, tebea ve reaya karşı göstereceği adaletle ödemelidir: Eserlerde hükümdarın, toplumun tüm unsurlarına ve katmanlarına karşı adaletli olması gerektiğine dikkat çekilmektedir.

5) Hükümdarlık şartları, hükümdara yakışacak huylar: Siyaset-nâmelerde yöneticide bulunması gereken niteliklere ve iyi ahlaka vurgu yapılmaktadır.

6) Hükümdarla bulunması gereken başlıca erdemler: Yöneticilerin üstün erdemlere sahip olması metinlerde ortak olarak dile getirilmektedir. Eserlerde en çok adil olma, törelere uyma ve liyakat sahibi olma özellikleri ön plana çıkmaktadır.

7) Dinin ve ahlakın emrettiği konular: Siyaset-nâmelerde dini ve ahlaki konular ön plana çıkmaktadır yöneticiye sık sık dini kaynaklı öğütler verilmektedir.

8) Kaçınılması gereken haller: Siyaset-nâmeler yalnızca yapılması gereken halleri değil yapılmaması gerekenler halleri de incelerler. Bunların başında adaleti gözetmemek, üstünlük kurmak ve özellikle bir işi ehline vermemek gelmektedir.

9) Danışmanın faydaları: Siyaset-nâmelerde vezirlik, hükümdarın devleti iyi yönetebilmesi, doğru bakış açısına sahip olabilmesi ve etkili kararlar verebilmesi için ihtiyaç duyduğu en önemli kurum olarak belirtilmektedir.

10) Hükümdarın nedimler, musahipleri ve yakınları: Eserlerde yöneticinin, yoğun devlet işlerinden geriye kalan vakitte dertleştiği ve farklı konularda sohbet ettiği kimselerin önemine değinilmektedir.

11) Kamu görevinin ehil kişilere verilmesi: Bu konu oldukça önemle vurgulanan bir konudur. Devletlerin zayıflamasındaki ve yıkılmasındaki en büyük etkenlerden biri olarak değerlendirilmektedir.

12) Kamu görevlileri arasında hiyerarşinin/derecelerin gözetilmesi: Eserlerde memurların işlerini hakkıyla yapabilmesi için herkesin görev sınırlarını bilmesi ve buna göre muamele edilmesi gerektiği belirtilmektedir.

13) Maliye ve hazine hakkında öğütler: Eserlerde halka ait olan bu paranın, yalnızca ihtiyaç duyulan işlerde ve halkın faydasına olacak hizmetlerde kullanılması gerektiği önemle belirtilmektedir.

14) Tebea ve reayanın hâli: Siyaset-nâmelerde adil bir yöneticinin hâkimiyetinde ya da zalim bir yöneticinin esaretinde olan halk için belli durum tespitleri yapılmaktadır.

15) Tımar ve zeamet erbabının durumu: Tımar sisteminin bozulması sonucunda üzerinde durulan bu konuda memurların kötü muamelesi karşısında tımar sisteminin iyileştirilmesi için bazı çözüm önerilerinde bulunulmuştur.

16) Hükümdarın vezirlere, kadılara, bilginlere karşı tutumu: Eserlerde adaleti tesis eden kadıların ve ilim sahiplerinin el üstünde tutulması gerektiği sıkça vurgulanan bir konudur.

17) Hükümdarın halka münasebeti, halkın şikâyetini dinlemesi: Eserlerde hükümdarın, özellikle yerel yöneticiler aracılığı ile halkın durumundan haber olması gerektiği ve halkın şikâyetlerini yönetime kolayca iletebilmesi konusunda önemli uyarılar yapılmaktadır.

18) Hükümdarın askerlere karşı davranışı, ulufenin zamanında verilmesi: Her devlet kademesindeki memura adaletle davranması gerektiği vurgulanan eserlerde güvenlik için büyük bir görevi icra eden askerlere hassasiyetle muamele edilmesi gerektiği sıkça dile getirilmektedir.

19) İş başındakilerin halka zulmü: Eserlerin ana konusunu oluşturan adaletin yerine getirilmemesi karşısında, memurların halka kötü muamelesi ve bunun sonuçları hakkında uyarılarda bulunmaktadır.

20) Halkın sitem ahının mülkü temelinden yıkabileceği: 3. maddede değinildiği gibi “Mülk küfürle devam eder, zulümle devam etmez” düşüncesi öğütlerin temel dayanağı olmakla birlikte, zulmün devamlılığı sonucunda devletin yıkılmaya mahkûm olduğu belirtilmektedir.

21) Memurların görev şartları: Memurların üstün ahlaki özelliklere sahip olması gerektiği eserlerde ortak olarak değinilen meselelerdendir.

22) Şeriatın gerektirdiği cezalar: Dini referanslı öğütlerin sıkça verildiği siyaset-nâmeler de şer’i hukukun önemine ve uygulanması gerektiğine dair tespitler bulunmaktadır.

23) Başka memleketlerle olan münasebetler: Dışa kapalı olmak dışardan gelen tehlikelere karşı hazırlıksız olmak anlamına gelir, bu sebeple elçilik makamına önem verilmesi, elçilerin çok üstün vasıflı kişiler tarafından seçilmesi ve diğer ülkeler hakkında doğru bilgilere ulaşılması gerektiği vurgulanmaktadır.

24) Düşmana yapılacak işlem: Her türlü eylemde adalet gözetilmesi tavsiye edilen eserlerde düşmana da adaletle muamele edilmesi gerektiği belirtilmektedir.

25) Cenk, yasa ve töreye uyma: Güven ve refahın kurallar ile tesis edildiğini ifade eden yazarlar, en başta yöneticinin yasalara uyma konusunda ve yasaların

işlevsel biçimde uygulanmasında sorumluluk sahibi olması gerektiğini ifade etmektedir.

26) Yönetim işleri: Yönetim işlerinin doğru bir devlet teşkilatlanması, bu teşkilatlanmanın işlevsel olması ve denetim mekanizmaları ile takip edilmesi gerektiği siyaset-nâmelerde değinilen konulardandır.

27) Sarayın durumu: Eserlerde yer yer saray görevlilerinin genel yaşamlarıyla ve sorumlulukları ilgili bazı uyarılarda bulunmaktadır.

28) Hizmet sahipleri: Metinlerde hizmet sahiplerinin görevlerini bir emanet olarak görmeleri ve bu emanetin gereğini hakkıyla yerine getirmeleri konusunda sıkça ikazlar yapılmaktadır.

29) Memleket yönetiminin dayandığı esaslar: Bu maddede kastedilen, diğer maddelerde değinilen konularla ilgilidir. Siyaset-nâmelerde ele alınan konular aynı zamanda yönetimin hangi esaslara dayandığının bir göstergesidir.

30) Bir devletin çökme nedenleri: Konuyla ilgili olarak eserlerde, adaletten uzaklaşma, ehliyeteye bakılmaksızın memur tayin edilmesi, kamu kaynaklarının israf edilmesi ve memurların rüşvete başvurmaları gibi sebepler üzerinde durulmaktadır (Levend, 1963: 169-170).

Türk devlet geleneğinin daha iyi anlaşılması açısından Agâh Sırrı Levend tarafından yapılan tespitler oldukça önemlidir. Bu geleneğin oluşmasında, Türk milletinin farklı coğrafi bölgelerde kurdukları devletler sayesinde edindikleri idari birikim, komşu ülkelerin yönetim anlayışları ve diğer kültürlerle yaşanan etkileşimler pay sahibidir. Diğer devletlerle yaşanan etkileşim siyasi tecrübeye etki etmekle kalmamış aynı zamanda edebi metinlerde de varlığını göstermiştir. Bu sebeple farklı kültürlerdeki siyaset-nâmelerin de Türk siyaset-nâmelerinin teşekkül etmesinde etkili bir rolü bulunmaktadır.

Farklı farklı coğrafi bölgeler de çeşitli siyaset-nâmeler kaleme alınmıştır ancak siyaset-nâmeler Asya, Akdeniz ve Ortadoğu coğrafyası içinde daha fazla şekillenmiştir. “Asya, Ortadoğu ve Akdeniz havzasında oluşan siyasal gelenekler içinde bu coğrafyaların devlet, adalet, nizâm ve insana ait düşünceleri yoğrularak beslenmiştir” (Keskintaş, 2016: 136). Bu tespitin yanı sıra bazı araştırmacılar “doğu siyaset-nâme eserlerinde, özellikle Antik Yunan kültürü (Platon ve Aristoteles), Fars

kültürü ve Hint kültürünün ana kaynak rolünde yer aldığını” ifade etmektedirler (Arslan 1989: 259).

Doğu kültüründe gelişen bu tür batı edebiyatında daha geri planda kalmıştır. “Batı’da siyâset-nâme tarzı eserler olarak bazı klasik eserleri sayabilmemiz mümkün olmakla birlikte, 16. yüzyılda Machiavelli’nin *Prens* adlı eseri Batı siyâset-nâme eserleri açısından farklı bir boyuta geçişin belirginleşmesini sağlamıştır” (1998: 27). Machiavelli’ye kadar olan batı siyaset yazını “daha çok uhrevi iktidar ve dünyevi iktidar birbiriyle bağlantılı ve iç içe ele alınmakla birlikte, bu görüş Machiavelli tarafından farklı bir boyut kazanarak dünyevi iktidarın, iktidarını korumak için her türlü yola başvurduğunu” belirtmiştir (1998: 29). Bu sebeple kendisi siyaset felsefesini farklı bir bakış açısıyla oluşturmuştur. Kısacası din ve siyaseti birbirinden ayıran bir görüşü benimsemiştir.

Geniş coğrafyalardan, farklı kültürlerden beslenerek, asırlar boyunca bir birikmiş deneyimin sonucu meydana gelen siyaset-nâmeleri, sınıflandırmak ya da kategorize etmek oldukça zor olduğu için daha anlaşılır olması açısından üç ana havza çerçevesinde aşağıdaki tabloya yer verilmiştir. Bu havzalar eserlerin meydana geldiği bölgelerdeki inanç ve coğrafyalar göz önünde bulundurularak oluşturulmuştur.

Tablo 1.1. Üç Havza ve Siyaset-nâmelerin Tasnifi

	İslami Havza	Orta Asya Havzası (Hint, İran, Türk)	Felsefi Havza (Yunan, İslam)
Temsilcileri	Gazali, Turtişi, İbn Teymiye	İbn Mukaffa, Nizamülmülk	Farabi
Merkezi Aktör	Halife-Ümmet	Hükümdar, Devlet ve Bürokrasi	Filozof Kral, Peygamber Kral
Hükmetme Aracı	Şeriat	Yasa	Akıl
Temsil Edilen Sınıf	Âlim	Seçkinler	Filozof

Temel Kaygı	Ontolojik eşitliği sağlama	Yöneten ve yönetilen arasındaki farklılığın korunması	Bilginin ayrıcalığının korunması
Meşruiyetin Kaynağı	Din	Güç	Akıl
İyi'nin Tanımlaması	Ferdi fazilet için gerekli, dünya ve ahirette kurtuluşu sağlayacak eylem ve niyet	Meşruiyeti sağlayan, stratejinin parçası	Aklın temel ilkeleri ve siyasal olarak şehrin varlığını sürdüren “şey”
Sentezleme Biçimleri	Şeriat, yasa	Hükümdar, halife, saltanat, din	Dini ve aklî siyaset

Kaynak: Keskintaş, 2016: 139 Tablo 2.1.'den yararlanılmıştır.

Bu tablo Orhan Keskintaş tarafından siyaset-nâmelerin kavram, konu ve biçim olarak içinde geliştiği havzaları daha iyi ifade etmek açısından hazırlanmıştır.

Siyaset-nâmelerde idare yalnızca kamusal alan ile sınırlı değildir. Özel alanın yani ev içi idarenin nasıl olması gerektiği hakkında bazı öğütlere yer verilmiştir. Bu metinlerde aile, evlilik, çocuk eğitimi, konuşma, sofrası, yeme-içme adabı gibi günlük hayata ilişkin pek çok tavsiye aktarılmıştır. Bunların yanında Türk kültüründe önemli olan geleneklere ve günlük hayatta önemli olan adap kurallarına değinilmiştir. Bu sebeple siyaset-nâmeleri, birlikte yaşamak için gerekli olan siyasi hayata ait ilkeler ve toplumsal hayata ait tavsiyeler olarak değerlendirmek mümkündür.

2.3. Türk Edebiyatında Siyaset-nâme Türü ve İlk Örnekleri

Türk Edebiyatında siyaset-nâme türü yoğunlukla İran ve Arap kaynaklarından beslenmiştir. Bu eserlerden biri Fars edebiyatındaki önemli eserlerden Keykavus Bin İskender bin Veşmgir'in kaleme aldığı *Kâbüs-nâme*, diğeri Arap Fakih Mâverdi'nin kaleme aldığı *Nasihatü'l-mülûk*'tür. Birbirlerini etkileyen bu eserler, hem işledikleri konular hem de şekil bakımından birbirlerine benzer niteliktedir. Türk siyaset-nâmelerinde, diğer doğu siyaset-nâmelerinde olduğu gibi nazım ve nesir olarak iki biçimden de faydalanılmıştır. Ahlaki öğütler veren bu eserler çoğunlukla İslami

referanslarla kaleme alınmıştır. İslami edebiyatın etkisini gösterdiği metinlerde özellikle dini anlatılar dikkat çekmektedir. İçerisinde özlü sözler, kısa hikâyeler, şiirler, ayet ya da hadis gibi dini metinlere sıkça yer verilmiştir. Türk kültürü hakkında tarihi metin niteliği taşıyan bu eserler kültür, gelenek, inanç, ekonomi ve sosyal hayat hakkında bilgilendirici niteliktedir. Zamanla Türk devlet geleneğinde süreklilik arz eden siyaset-nâme yazma geleneği tarihin derinliklerine uzanmaktadır. Türk edebiyatında genel olarak kabul edilen ilk siyaset-nâme, aynı zamanda Türk İslam edebiyatının da ilk eseri *Kutadgu Bilig*'dir. Fakat siyasi uyarılarda bulunması, devlet adamlarının yapması gerekenleri ve yöneticilerde hangi özelliklerin olması gerektiğine dair konulara değinmesinden ötürü Türk edebiyatında siyaset-nâme anlayışının başlangıcı açısından öne çıkan metinlerden biri de Orhun Yazıtlarıdır.

Orhun Yazıtları, Moğolistan'da Orhon Irmağı kıyılarında dikilmiş taş anıtlardır. Kül Tigin, Tonyukuk ve Bilge Kağan adına dikilen bu taşlar Türk adının ilk kez geçtiği tarihi metinlerdir. Bu önemli eserler "ilk kez W. Radloff ve V. Thomsen tarafından bilim dünyasına sunulmuştur. Türk bilim insanlarından Necip Asım Orhon Abidelerini ilk kez yayımlamıştır" (Tekin, 2014: 6). 8. yüzyılda dikildiği tespit edilen yazıtlar hem Türk milletine hem de Türk yöneticilere farklı bir üslupla seslenmektedir.

Siyaset-nâmelerde öne çıkan özellikler arasında devlet başkanlarına kut verilmiş olması, yöneticinin özellikleri ve görevlerine dair uyarılarda bulunulması vardır. Kut inancı Türk devlet yönetiminde önemli bir role sahiptir. Yazıtlardaki bu inanca ait bazı örnekler şöyle aktarılabilir: Kül Tigin Kitabesinde "Tanrı lütufkâr olduğu için, benim (de) talihim olduğu için, hakan (olarak tahta) oturdum" (Tekin, 2014: 23). Yine Kül Tigin Kitabesinde "Yukarıda gök aşağıda da yer lütfettiği için" ve "Türk halkının adı sanı yok olmasın diye, babam hakanı (ve) annem hatunu yüceltmış olan Tanrı" ifadeleri kuta olan inancı ifade etmektedir (Tekin, 2014: 31).

Devlet adamlarının sorumluluk sahibi, cesur ve her durumda halkı düşünen kimseler olması gerekir. Yazıtlardaki şu ifadeler devlet adamlarının sahip olması gereken özelliklerden bazılarıdır: "Ötüken topraklarında oturup (buradan Çin'e ve diğer ülkelere) kervanlar gönderirsen hiç derdin olmaz, sonsuza kadar devlet sahibi olup hükmedeceksin" (Tekin, 2014: 22). Burada devlet adamının, merkezi yönetime önem vermesi ve halkın göç yoluyla bölge değiştirip başka devletlerin etkisi altında kalması yerine, yalnızca yabancı ülkeler ile ticari ilişkiler kurulması gerektiği vurgulanmıştır. "Tahta oturup yoksul ve fakir halkı hep derleyip topladım: Fakir halkı

zengin yaptım, az halkı çok yaptım” (Tekin, 2014: 23). “Tanrı bağışlasın, ilahi lütfum olduğu için, kısmetim olduğu için, ölecek halkı diriltip doyurdum. Çıplak halkı giyimli, yoksul halkı zengin kıldım” (Tekin, 2014: 33). Bu iki ifade ile sosyal devlet anlayışının var olduğu ve yöneticinin halkın refahı içinden elinden geleni yapması gerektiği anlaşılmaktadır. Yöneticinin diğer özelliği çalışkan olması ve milletin devamlılığını sağlaması gerektiğidir. “Babamızın, amcamızın kazanmış oldukları halkın adı sanı yok olmasın diye, Türk halkı için gece uyumadım, gündüz oturmadım” (Tekin, 2014: 31).

Yöneticin cesaretli ve devleti yasalarla yönetmesi gerektiğine dair örnek şöyledir: “Gök Türkleri düzene sokarak öylece hüküm sürerler imiş. Akıllı hükümdarlar imiş, cesur hükümdarlar imiş; kumandanları da akıllı imişler şüphesiz, cesur imişler şüphesiz. Beyleri de halkları da barış ve uyum içinde imişler. Onun için devleti öylece yönetmişler şüphesiz; devleti yönetip yasaları düzenlemişler” (Tekin, 2014: 25).

Yöneticinin cesur bir kimse olması gerektiğine dair diğer bir cümle ise şöyle aktarılmıştır: “Başlara baş eğdirdim, dizlilere diz çöktürdüm” (Tekin, 2014: 47). Yöneticinin yanı sıra devlet görevlileri de siyaset-nâmelerde sıkça uyarılara muhatap olmaktadır. Orhun Yazıtlarında “Bu devirde (bana) itaat eden beyler (sizler) mi yanılacaksınız?” (Tekin, 2014: 23) sorusu ile görevlilerin yöneticiye karşı itaat etmesi gerektiği vurgulanmıştır.

Diğer bir Türk devleti olan ve Ötüken merkezli kurulan Uygur devleti inanç noktasında değişim yaşayan ilk Türk devletidir. Böğü Kağan önderliğinde Mani dinini kabul eden Uygurlar yaşadıkları bazı değişimlere rağmen devlet kavramının önemini yitirmemişlerdir. Uygur dönemine ait olan doğrudan siyasi öğütlerin verildiği bir kaynağa ulaşılmamıştır. Ahlaki öğüt kitapları bulunmakla birlikte bu bölümde devlet ve adalet kavramlarına yer verilecektir. Metinlerden verilecek örnekler Dumhuang Mağarası’nda bulunmuş olan ve Hamilton tarafından düzenlenen *İyi ve Kötü Prens Öyküsü* ve Radloff ve Malov tarafından yayımlanan *Altun Yaruk* eserlerinden verilecektir.

Eski Uygur Türkçesi metinlerinde daha çok el, uluş; el törü, el uluş kelimeleri ile ifade edilen devlet kavramını karşılayan diğer bir terim ise “Teker döndüren krallığı” anlamında kullanılan cakravartī ya da cakravartīrājadır” (Elmalı, 2020: 160).

“Burada devlet Budizm ile soyut bir kavram olarak değerlendirilmiştir. Devlet kavramının tarih içinde evrildiği iki ana kutuptan mahiyeti ve özü itibariyle mutlak değer ifade eden soyut ve aşkın bir kurum tanımlamasına yaklaşmaktadır” (Elmalı, 2020: 160).

Uygurlarda devlet ve devlet kurumlarının önemine dair bir örnek şöyle aktarılabilir:

O zaman, hazine başkanı, hana söyle arz etti: “Haşmetlim, hazine kurmak üzere. Eğer, zenginlikler ve varlıklar bitiyorsa, ufalıyorsa, hataya düşmez miyiz, Hünkârım.” Bunun üzerine (prens)in babası han şöyle buyurdu: “Eğer baba kazanırsa oğlu içindir, denemez mi? (Oğlunun) arzusunu yerine getirsin (denmez mi?) Onun gönlünü kırmayın!” Bu durumda prens günlerce engel görmeden verdi. O zaman sadık dostları, bakanları, bunu işitince, hana şöyle arz ettiler: “Haşmetlim, devleti ve kurumlarını zenginlik ve servet ayakta tutar. Varlık ve zenginlik tükenirse, devleti ve kurumlarını nasıl sürdürebiliriz, efendim (Hamilton, 1998: 14-15).

Diğer önemli konu ise siyaset-nâme türündeki eserlerde başta gelen adil yönetici vurgusudur. Uygur devletinde de diğer Türk devletleri gibi devletin temelinde adalet kavramı yer almaktadır. Uygurlarda adalet/kanun kelimesi anlamında nom/dharma ifadeleri kullanılmaktadır (Elmalı 2020: 165). Bu konuya dair *Altun Yaruk*’ta geçen bir ifade şöyledir: “*Birök kayu elig hannıñ eli uluşı içinte bilser körser kılmuşın nomsuz törüisüz kılınçığ raçaşastır törüisince kavırmış kergek yazuklap*”/ “Eğer her hangi bir hükümdar, devletinde kanunsuz işler yapıldığını görürse hükümdarlar kanuna göre (hükümdarın bunu) ayıplaması ve (ülkeyi) toparlaması gerekir” (Kaya 1994: 302). Bu iki devlet döneminde görüldüğü gibi Türk devletlerinde devlet algısı, yöneticilerin vasıfları ve beklenen sorumluluklar benzerlik göstermektedir.

Türk düşünce tarihi için önemli bir yere sahip olan filozof, mantıkçı ve gök bilimci Farabî, eserleriyle hem kendi çağında hem de kendisinden sonraki çağlarda oldukça büyük bir etki yaratmıştır. *El-Medînetü’l-Fâzıla* isimli eserinde ideal devlet modelini oldukça derin felsefi ve ahlaki bir zeminde sunmaktadır. Ona göre siyaset mutluluğun ne olduğunu (erdem) ve nasıl elde edileceğini, bunun için yararlı olan araçları gösteren, mutluluğun önündeki engelleri ve kötülüklerin neler olduğunu öğreten bir bilimdir (Dinçer, 2019: 226).

Farabî’ye göre mutluluğun tek sebebi vardır, ancak mutsuzluğun sebebi çoktur. Erdemli devletin özellikleri bellidir ama cahil, fasık, sapık devletler gibi erdemli olmayanlar çeşitlidir (Dinçer, 2019: 226). Eserinde toplulukları aileden başlayarak

mahalle, köy, şehir, devlet şeklinde inceleyip en büyük mutluluğa, ihtiyaçların en üst düzeyde karşılanması ile sahip olunabileceğini savunan bir model sunmaktadır.

Farabî'ye göre: “İyi özelliklere sahip ve yüksek ahlaki vasıflarla donanmış olan başkan tarafından “yönetilen kişiler erdemli, iyi ve mutlu kişilerdir. Bu kişiler bir ulus oluşturlarsa, o, erdemli bir ulus olur. Onlar, bir yerleşme bölgesinde toplanırlarsa, onları böyle bir yönetim altında bir araya getiren bu yer, erdemli şehir olur” (2012: 21). Farabî erdemli şehir hakkında şu ifadeleri kullanmaktadır: “Onların böyle dağınık yaşamaları, ya bir araya gelebilecekleri bir şehrin henüz bulunmayışından ötürüdür; ya da böyle bir şehirde olmalarına karşılık, düşman saldırısı, veba, kıtlık ve bunun gibi bir takım felaketler yüzünden dağılmak zorunda kalmış olmalarındandır” (2012: 21).

Ahlaki erdemlere bağlılık açısından devlet şekillerini erdemli olan ve olmayan olarak değerlendiren Farabî'ye göre erdemli devletin sadece bir şekli bulunmaktadır; bu da ahlaki erdemleri ilke edinmiş, iş bölümü ve sosyal dayanışmanın en üst düzeyde gerçekleştiği, hukukun ve sosyal adaletin tam olarak uygulandığı, bilgelerin başkan olduğu bir devlet modelidir.

Erdemsiz devlet şekillerini sapık, fasık, değişebilen ve cahil olmak üzere dört grupta değerlendirir; cahil devletin de altı ayrı şekli bulunduğunu belirterek bunların niteliklerini ayrıntılı biçimde açıklar. Farabî'nin devlet felsefesinin merkezinde devlet başkanının rolü büyük önem taşımaktadır (Kaya, 2003: 319). Siyaset felsefesi alanında öncü bir eser ortaya koyan Farabî asırlarca bu alanda çalışan ve başta siyaset-nâme kaleme alan yazarların esin kaynağı olmuştur.

Türk devletlerinden bugünkü Afganistan ve Hindistan topraklarında hâkimiyet sürdürmüş Gazneliler döneminde de Türk devlet algısı ortaktı. Bu dönemde yazılan *Pend-nâme*, siyasi öğütleriyle diğer metinlere benzerliğinin yanında bir yönetici tarafından oğlu için kaleme alınması yönüyle diğerlerinden ayrılan *Pend-nâme*, öğüt verici eserlerdendir. Gazneliler hanedanının ilk hükümdarı Sebük Tegin'in, çocuklarının iyi yetişmesi ve başarılı birer hükümdar olmalarını sağlamak amacıyla yazdığı *Pendnâme*, siyâset-nâme türünde bir eserdir (Adalıoğlu, 2009: 306). “Sebük Tegin'in *Pendnâme*'si üzerine yapılan ilk çalışmalar, 1930'lu yıllarda başlamış ve konu ile ilgili ilk tetkikleri Muhammed Nazım ve C. E. Bosworth yapmışlardır” (Adalıoğlu, 2017: 380). Ülkemizde ilk kapsamlı çalışmayı yapan isim tarihçi Erdoğan Merçil'dir.

Sebük Tegin oğluna ilerde yönetici olursa, öncelikle Allah korkusuna sahip olmasını söylemektedir (Merçil, 1975: 299). Bu korku duygusuyla birlikte halkın da kendisinden korkacağını ve sayede halkı daha iyi yönetebileceğini ifade etmektedir. Oğluna diğer bir uyarısı ise devlet yönetiminin esaslarından biri olan hazinenin doğru yönetilmesi ve yönlendirilmesidir. “Bil ki hükmetmek en çok hazinenin dolu olmasıyla mümkündür. Eğer mal yoksa kimse senin itaatinde olmaz” (Merçil, 1975: 299) diyen Sebük Tegin ekonomik açıdan güçlü olmanın önemi hakkında önemli tavsiyelerde bulunmuştur.

Bu gücü elde ederken halka adaletle davranması gerektiğini ise şöyle ifade eder: “Ben sana halkın malını al veya müsâdere et demiyorum. Zulüm ve haksızlıkla bir malı alır ve hazinene koyarsan dünya ve ahiret düşmanı sen olursun” (Merçil, 1975: 299). Bu uyarıların yanında ekonomik olarak güçlü olmayı yalnızca devletin elinde bulunan hazinenin bolluğu olarak değil halkın da müreffeh yaşayabilmesi için adil gelir dağılımı olması gerektiğini vurgulamaktadır. Aksi takdirde “halk fakir olduğu zaman vilâyet harab olur ve kötü isim senin üstünde, servet ise gâsıbın elinde kalır” (Merçil: 1975: 231) ikazında bulunmaktadır.

Türk devletlerinde liyakat ilkesi önemsenmiş ve işin ehline verilmesinin her zaman devlet için olumlu sonuçlar doğuracağı belirtilmiştir. Sebük Tegin oğluna “beceriksiz ve kahramanca hareketler için cesareten yoksun olan insanları huzurunda tutma filan filanın oğludur deme ve babası hatırı için Allah’ın malını (halkın parasını) israf etme” (Merçil, 1975: 230) diyerek benzer uyarıda bulunmaktadır. “Aynı zamanda israfı uygun görüp de bütün hazineyi boş yere savurma” (Merçil, 1975: 231).

Sebük Tegin yöneticide olması gereken özelliklerden birinin alçak gönüllük olduğunu şöyle ifade etmektedir: “Padişahın en büyük düşmanın kendini beğenmişlik ve istibdat olduğunu bil” (Merçil, 1975: 231). Eserde geçen bir diğer önemli uyarı ise devletler için her zaman kritik konuma sahip olan casuslar hakkındadır: “Memleketinin her tarafına casuslar ve haberciler tayin etmelisin, ta ki gece ve gündüz durumdan seni haberdar etsinler. Zira padişahların başına gelen her bozukluk gaflet ve ihmalden gelir” (Merçil, 1975: 232).

Son olarak değinilecek öğüt her siyaset-nâmenin ortak konusu olan kamu malına verilmesi gereken önemdir. Bu önemli konuda yöneticilere, sıkı denetimler yapmaları gerektiği konusunda uyarılarda bulunmaktadır. Sebük Tegin oğluna bu durumu

şöyle ifade etmektedir: “Ülkenin gelir giderlerine vakıf olmalısın. Kâtipler ve vezirlerin durumundan gafıl olma. Çünkü zaman gelir; kâtipler hâin olurlar ve âmil ile iş birliği ederler ve mal çalarlar, vakit vakit onları kontrol etmelisin” (Merçil, 1975: 232).

Bu eser “Sebük Tegin’in kendi ifadeleri ve tecrübesine dayalı samimi üslubuyla yazılan eser tam anlamıyla adil yöneticilik denemesidir” (Dinçer, 2019, 229). Siyaset-nâme geleneğinin oluşmasında etkili olan eserlerden biri olan *Pend-nâme*, değindiği konular ve yapılan uyarılar ile kendisinden sonra kaleme alınan eserlere de kaynaklık etmiştir.

Türk edebiyatında en fazla siyaset-nâme Osmanlı Devleti döneminde kaleme alınmıştır. Tam olarak sayıları ve nitelikleri kapsamında bir çalışma bulunmamaktadır. Hem tercüme hem de telif eserlerle ilgili ilk çalışmayı yapan Bursalı Mehmed Tahir, sayıyı 172 olarak belirtmektedir (Adalıoğlu, 2009: 308).

Osmanlı Dönemine ait akademik araştırmalara konu olan bazı siyaset-nâmeleri aşağıdaki tablodaki gibidir:

Tablo 1.2. Osmanlı Döneminde Yazılmış Bazı Siyaset-nâmeler

	Eserin İsmi	Müellifi	Yazıldığı Yüzyıl
1	Ahlâk-ı Alâ’î	Kımalı-zâde Ali Çelebi	16. yüzyıl
2	Asafnâme	Lütfî Paşa	16. yüzyıl
3	Düstûru’l-amel li Islâhi’l-halel	Kâtip Çelebi	17. yüzyıl
4	Düstürü’l Mülk Vezirü’l Melik	Kadı Fadlullah	16. yüzyıl
5	El Akhisârî’nin Usûlü’l Hikem Fî Nizâmi’l Âlem	Hasan Kâfi	16. yüzyıl
6	Gencine-i Adalet	Kâtibî	17. yüzyıl
7	Gülşen-i Mülûk	Pîr Mehmed Za’îfi	16. yüzyıl
8	Gürretü’l Beyzâ	İbn-i Firûz	16. yüzyıl

9	Habnâme	Veysi Efendi	17. yüzyıl
10	İskendernâme	Ahmedî	14. yüzyıl
11	Kavanin-i Yeniçeriyân	-	15/16. yüzyıl
12	Kenzü'l-Küberâ ve Mehekkü'l-Ulemâ	Şeyhoğlu Mustafa	15. yüzyıl
13	Kitâb-ı Müstetâb	-	16. yüzyıl
14	Kitâbu Mesâlihi'l Müslimîn ve Menâfi'i'l Mü'minîn	-	17. yüzyıl
15	Koçi Bey Risâlesi	Koçi Bey	17. yüzyıl
16	Mirâtu'l-Mülûk	Ahmed bin Hüsameddin Amâsî	16. yüzyıl
17	Nesâyih'ül-vüzerâ v'el-ümerâ	Defterdar Sarı Mehmet Paşa	18. yüzyıl
18	Nushatü's-Selâtîn	Gelibolulu Mustafa Âlî	16. yüzyıl
19	Siyasetü's Şer'iyye	Dede Cöngi	16. yüzyıl
20	Târîh-i Ebü'l Feth	Tursun Bey	15. yüzyıl
21	Telhîsü'l-Beyân Fî Kavânîn-i Âl-i Osmân	Hezarfen Hüseyin Efendi	16. yüzyıl
22	Usûlül'l Hikem fî Nizâmî'l Ümem	İbrahim Müteferrika	17. Yüzyıl

Bu eserler, çeşitli araştırmalara konu olmuş, telif ya da tercüme olarak kabul edilen ve Osmanlı Devleti döneminde yazılmış eserlerdendir. Bazıları klasik bir siyaset-nâmenin tüm özelliklerini taşıırken bazıları daha çok sorun odaklı kaleme alınan layiha biçimindedir. Bu eserlerden bazıları hakkında araştırmanın inceleme konusuna dâhil olmaları sebebiyle ikinci bölümde detaylı bilgilere yer verilmektedir.

2.4. Edebiyat-Siyaset İlişkisi

Siyaset, günlük hayat pratiklerini belirleyici ve yönlendirici güce sahip bir mekanizmadır. Devleti yöneten kimseler siyasi gücü ellerinde bulundurarak belli politikalar üretirler. Ürettikleri bu politikalar aynı zamanda bir zihniyeti temsil ederken

bu sayede bireylerin eylemleri bu zihniyete uygun olarak düzenlenmek istenir. Devlet bu zihniyet kontrolü ile toplumdaki düşünce, tutum ve eylemlerle ilgili belli bir standart oluşturmak ister. Bourdieu'nun şu ifadeleri bu görüşü destekler niteliktedir: “Devlet salt bir meşruiyet söylemi üreticisi değildir. Devlet ve devlet vasıtasıyla hükmedenler olarak var olmalarını meşrulaştırdıkları bir propaganda söylemi değil, bundan çok daha fazlasıdır. Devlet, bizzat toplumsal düzeni ve böylelikle de düşüncelerimizi yapılandırır” (2020: 224).

Devletin varlığı, hayatın her alanında kendisini göstermektedir. Siyasi gücün sınırlandığı hareket alanı toplumun eylemlerini gerçekleştirebildiği alandır. Bu alanlar çok çeşitli olmakla birlikte her alanda devletin zihni kontrolüne bağımlı ya da bağımsız bazı ideolojiler oluşmaktadır. Burada bağımsız ifadesi ile kastedilen devlet tarafından oluşturulmaya çalışılan düşünce yapısından farklı ya da aykırı düşünceler için kullanılmıştır. Her birey tutucu ya da serbest biçimde belli ideolojiye sahiptir. Yazarlar da toplumun bir parçası olduklarından kendilerine ait bir düşünce yapısına sahiptirler.

Yazarlar, sahip oldukları bu düşünceleri oluşturdukları edebi esere bilinçli ya da bilinçsiz olarak yansıtmaktadırlar. Eserlerinde dönem hakkında çeşitli konulara değinerek yaşadıkları dönemdeki siyasi, sosyal, kültürel ve pek çok mesele hakkında bilgilere yer vermektedirler. Yazarlar bazen bir ayna gibi var olan durum hakkında tespit niteliğindeki bilgilere yer verirken bazen de ideolojik nedenlerle var olan durumu farklı biçimde ele alınmaktadır. Bu durum tabii bir durumdur nitekim “ideolojiyi taşıyan da onu eserinde yansıtan da insandır. Yazarlar da birer insandır, onların da belirli dünya görüşleri, sevdikleri sevmedikleri, şikâyetleri, memnuniyetleri, tecrübeleri ve tasavvurları vardır. Öyleyse sanatçının her eserinde olmasa bile bazı eserlerinde ideolojisinden yansımalar sunması kaçınılmazdır” (Çıkla, 2021: 33-34).

Edebi eserleri incelediğimizde pek çoğunda yazıldığı dönem hakkında sosyal, kültürel, siyasal ve ekonomik durumlar hakkında izlenimlerin yer aldığını görmek mümkündür. Bu durumlar kimi zaman gerçeği yansıtan kimi zamansa yazarın görüşlerini yansıtan durumlardır. Siyaset-nâmelerde yazıldıkları dönemin ideolojisine ve çeşitli durumlara göre kaleme alınmıştır. Bu eserler edebiyat ve siyaset ilişkisinin ortaya konmasında oldukça önemlidir.

2.5. Halk Edebiyatı Bağlamında Siyaset-nâmeler

Siyaset-nâmeler de halk edebiyatına ait pek çok kavrama rastlamak mümkündür. Özellikle ahlaki öğütlerin verildiği eserlerde örf, adet ve görgü kurallarından sık sık bahsedilmektedir. Aynı zamanda bu öğütlerin halk edebiyatındaki karşılığı nasihatnamelerdir. Özellikle âşık şiirinde nasihatnameler, değerlerin aktarımı konusunda bize zengin malzemeler sunmaktadırlar. Çünkü toplumsal yaşamın her alanına ait olan bu türler, içinde yaşanılan toplum ve bireyi tanımada oldukça açık bilgilere sahiptir. Bu türde âşığın bir aydın kimliği ile toplumu adına, ona yön vermeye çalıştığı görülür (Özdemir, 2016: 227). Âşıklar yüzyıllar boyunca pek çok değer yargısını şiirlerinde ele almışlardır. Siyaset-nâme yazarlarının da ele aldıkları meseleleri değerler aktarımı bağlamında değerlendirmek mümkündür Siyaset-nâmelerde pek çok değer yargısına yer verilmiştir. Bunlardan bazıları; dürüst, adil, iyi huylu, cömert, alçak gönüllü olmaktır.

Siyaset-nâmelerin bir diğer yönü ise olayları ve yanlışları eleştirel bir dille ifade etmektir. Bu da halk edebiyatında yergi ve taşlama olarak isimlendirilir. “Hiciv, kara mizah, yergi. Kişilerin kurum ve kuruluşların, toplumun aksayan yönlerini, kusurlarını, çarpıklıklarını yahut gülünç taraflarını alaylı bir dille ele alan, eleştiren şiirlere verilen ad” (Kaya: 2020: 837) olarak tanımlanan yergiler, siyaset-nâmelerin ana konusunu oluşturmaktadır. Siyaset-nâmelerde devlet ve toplum düzenine dair pek çok mesele hakkında eleştirel ifadeler yer verilmiştir.

Âşıklar, halkın acılarına, sevinçlerine, heyecanlarına ve öfkelerine nasıl ortak oluyorsa siyaset-nâme yazarları da eserlerinde yönetimin en çok halkı ilgilendiren kısmıyla ilgilenmişlerdir. Özellikle nasihatlerinde halkı yakından ilgilendiren konularla ilgili yöneticilere çeşitli uyarılarda bulunmuşlardır.

Siyaset-nâmelerde yine halk edebiyatı bağlamında değerlendirilebilecek pek çok atasözü yer almaktadır. Siyaset-nâme yazarları özlü sözleri kullanmaya oldukça sık başvurduklarından eserlerinde çeşitli atasözlerine de yer vermişlerdir.

Siyaset-nâmelerde dikkat çeken diğer husus pek çok kıssaya yer verilmesidir. “Didaktik nitelikli hacimsiz hikâyeye verilen ad. Kıssalar, başta peygamberler olmak üzere dört halifenin, sahabenin, din âlimlerinin ve din ulularının hayatları etrafında teşekkül etmiş, öğüt ve hikmet nitelikli anlatmalardır” (Kaya, 2020: 529). Bu

anlatmalar eserlerde uzun uzun yer almakla birlikte pek çok öğüt bu kıssalar aracılığıyla verilmektedir.

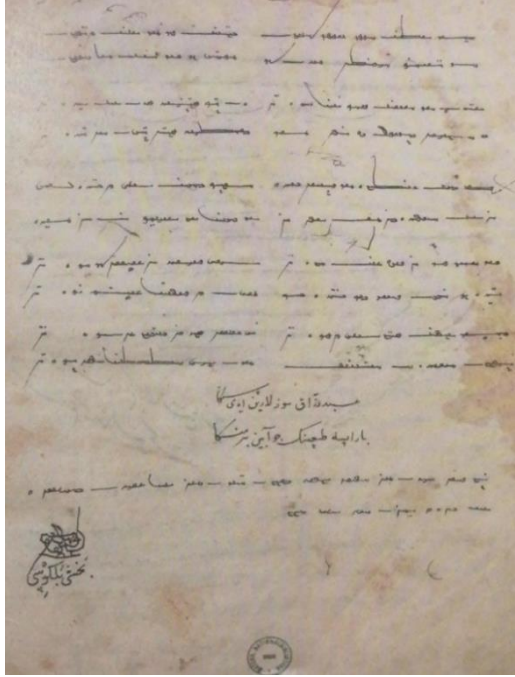

3. İNCELENEN ESERLER HAKKINDA GENEL BİLGİLER

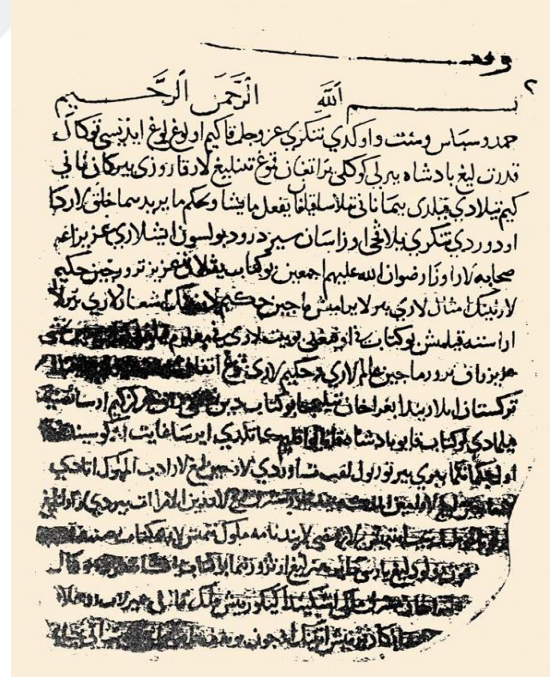
3.1. Kutadgu Bilig - Yusuf Has Hâcîp (XI. Yüzyıl/1070)

Kutadgu Bilig, ilk Müslüman-Türk devleti olan Karahanlı Dönemi'nde, Yusuf Has Hâcîp tarafından kaleme alınmıştır. Türk kültürü ve edebiyatı için oldukça önemli bir yere sahip olan eser, pek çok araştırmacı tarafından kapsamlı bir siyaset-nâme örneği olarak kabul edilmektedir. Devlet yöneticilerine felsefi, ahlaki ve siyasi öğütleri sade bir üslupla sıralayan bu eser, mesnevi nazım biçimiyle yazılmıştır.

Toplamda 88 başlık ve 6645 beyitten oluşan eserin bilinen üç nüshası bulunmaktadır. Bunlar Fergana, Mısır (Kahire) ve Herat (Viyana) nüshalarıdır. Fergana ve Mısır nüshası Arap harfleriyle, Herat nüshası ise Uygur harfleriyle yazılmıştır. Bu nüshalardan diğerlerine nispeten en itinalı olanı Fergana nüshasıdır (Arat, 1999: 5). Eser, diğer siyaset-nâmeler gibi ön söz bölümü ile başlamaktadır. Herat ve Mısır nüshalarında hem mensur hem de manzum ön söz yer alırken Fergana nüshasında yalnızca mensur mukaddime bulunmaktadır (Arat, 1999: 37).

Şekil 3.1. Kutadgu Bilig'in Herat nüshasının ilk sayfası

Şekil 3.2. Kutadgu Bilig'in Kahire nüshasının ilk sayfası

Kaynak: <https://islamansiklopedisi.org.tr/kutadgu-bilig>

Bu ön sözlerde besmelenin ardından yeri ve göğü yaratan ulu Tanrı'ya şükre (hamdele) ve İslam peygamberi Hz. Muhammed'e selama (salvele) yer verilmiştir. Yazar, mensur ön sözünde esere ve bu eseri takdim ettiği Tabgaç Buğra Han'a övgüler dizmiştir. Bu kısımda yazar eserin isimlendirmesiyle ilgili olarak şu bilgiye yer vermiştir:

“Çinliler Edebü'l-Mulûk adını verdiler, Maçin melikinin bilgeleri Ayinü'l Memleke dediler. Meşrikliler Zinetü'l-Ümera adını koydular, İranlılar Şahname-i Türki adını vermişler, bazıları da Pendname-i Mulûk demişler. Turanlılar Kutadgu Bilig diye adlandırmışlardır” (Aşıcı, 2019: 15).

Yazar, manzum ön sözünde bu bilgilerin yanı sıra eserin yazılış amacı ve içeriği ile ilgili; yöneticilerin ihtiyaç duyduğu bilgilere, ordu ve askerlik hakkındaki tavsiyelere, toplumun haklarına ve yöneticilerin sahip olması gereken özelliklere değindiğini ifade etmiştir. Asıl metin bölümünde ise bu başlıkların çok ayrıntılı biçimde işlendiği; *Kutadgu Bilig*'in Türk kültürü ve devlet geleneği için önemli bir kaynak eser niteliği taşıdığı görülmektedir. Yazar, pek çok siyasi ve toplumsal meselede hem bireylerin hem de yöneticilerin sahip olması gereken değerleri önemle vurgulamıştır.

Kutadgu Bilig, esas itibariyle insanlara mutlu olmanın yollarını gösterir. Ancak buradaki mutluluk yalnızca dünyevi hazları ihtiva eden bir mutluluk değildir. Bu mutluluk; dünya ve ahiret dengesini gözetken, maddi ve manevi bir mutluluktur. Kutadgu Bilig insana esas itibariyle hem dünyada hem de ahirette mutlu olabilmenin yollarını gösterir; insana hesap verilebilirlik duygusu aşılar (Şişman, 2019: 924).

Yazar, anlatımını dört temel unsur üzerine inşa ederek şöyle sıralamıştır; adalet, devlet, akıl ve kanaat. Bunları Kün-Toğdı (adalet), Ay-Toldı (devlet), Ögdilmiş (akıl) ve Odgurmuş (kanaat) gibi sembolik isimlerle kurgulamıştır. Yusuf Has Hâcîp, ön sözün ardından bâbların fihristine ve asıl metnine yer verdikten sonra öğüt ve dualarla eserini tamamlamıştır.

Kutadgu Bilig'de Yusuf Has Hâcîp, insana her iki dünyada da kutlu olmak için yol göstermeyi amaçlayarak birey, toplum ve devlet üçlüsünün ideal bir zeminde ilişki kurabilmesi için nelere ihtiyaç duyduğunu oldukça ayrıntılı biçimde açıklamıştır. Özellikle yöneticinin hangi özelliklere sahip olması gerektiği hakkındaki öğütler

eserin her bölümünde yer almaktadır. İdeal yönetici tasviri; akıllı, bilgili, iyi ahlaklı, adaletli ve törelere saygılı gibi özelliklerle anlatılmıştır.

Yazarın, metinde yer alan bazı kavramlara oldukça fazla önem verdiği ve öğütlerinde bu kavramları sıkça tekrar ettiği görülmektedir. Bu kavramlar yöneticinin hüküm sürmesinde, devletin devamlılığında ve halkın refahında temel unsurlar olarak nitelendirilmektedir. Yazar tarafından önemle vurgulanan kavramların metinde yaklaşık olarak tekrar edilme sayıları şöyledir:

Tablo 3.1. Kutadgu Bilig’de En Çok Tekrar Edilen Kavramlar

Bilgi	502	Doğruluk ve Dürüstlük	83
Akıl	282	Saygı	45
Erdem	115	Edep	39
Töre	107	Sabır	26
Devlet	89	Adalet ve Adil Olmak	21

İyi bir yönetimde bilgi ve akıl kavramlarının ön plana çıkması; yöneticinin ölçülü davranması, güçlü olması ve doğru hareketlerde bulunması için önemlidir. Diğer kavramlar da Türk devlet geleneği içerisinde asırlardır ön planda olan kavramlardandır. Yusuf Has Hâcîp bu kavramları her fırsatta tekrar ederek Türk devlet geleneğinin; dış tehlikelerden korunması, öz değerlerini sürdürmesi ve hükmünün devamlı olması için mutlaka dikkat edilmesi gerektiğini vurgulamıştır.

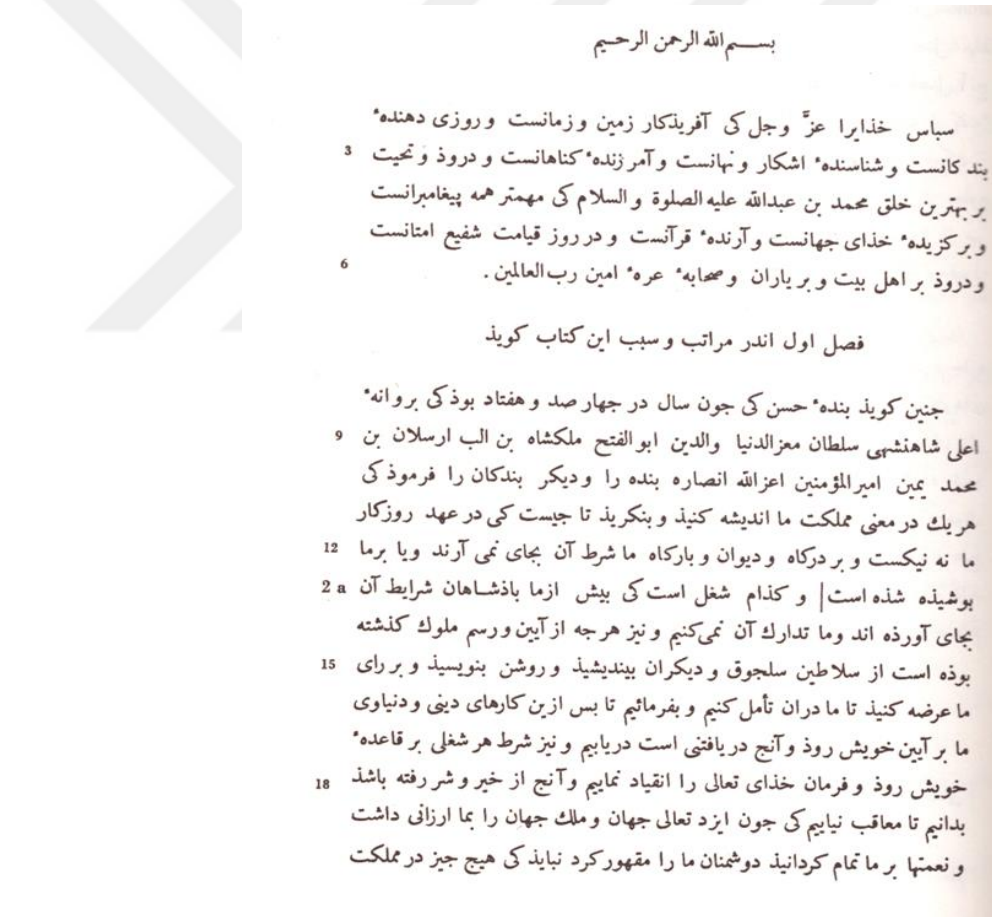
Eserde yöneticiye verilen öğütlerin yanı sıra devlet teşkilatlanması için önemli bir konuma sahip olan diğer memurlara da pek çok öğüt verilmektedir. Vezirlere, kumandanlara, ulu hâciplere, kapıcıbaşlarına, elçilere, kâtiplere, hazinedarlara; devlet erkânını, devlet işlerinin önemini ve ciddiyetini açıklarken hangi özelliklere sahip olmaları gerektiği hakkında detaylı bilgilere yer verilmektedir.

Bu eser kendisinden önceki benzer metinlere kıyasla hem biçim hem de içerik yönüyle oldukça kapsamlı şekilde ele alınması sebebiyle, genel kabul görmüş Türk siyaset-nâmelerinden olma vasfını taşımaktadır. Eser kendisinden asırlar sonra yazılan eserlere siyasi, ahlaki ve felsefi yönden kaynaklık etmiştir.

3.2. Siyâset-nâme - Nizâmü'l-Mülk (XI. Yüzyıl/1092)

Eser, Büyük Selçuklu hükümdarı sultan Melikşah'ın isteği üzerine dönemin ünlü veziri Nizâmü'l-mülk tarafından Farsça olarak kaleme alınmıştır. Farsça Siyâset-nâme (Siyâset Kitabı) diğer adıyla Siyerü'l-mûlûk (Hükümdarların Hayatı) isimli eseri kaleme alan vezir Nizâmü'l-mülk, Büyük Selçuklu devletinde Çağrı Bey'e Sultan Alp Arslan'a ve Sultan Melikşah'a hizmet etmiş; kırk yıllık gibi bir süreçte edindiği bu devlet tecrübesini eserinde aktarmıştır.

Siyâset-nâme, klasik siyaset-nâme türünün bölümlerinde olduğu biçimde kaleme alınmış olup, eklemelerle birlikte 51 fasıldan oluşan bir eserdir. Matbu ve yazma nüshalar içerisinde asıl metne en yakın olduğu düşünülen nüsha Molla Çelebi nüshası, bugün Süleymaniye Kütüphanesinde bulunmaktadır.

Şekil 3.3. Siyâset-nâme'nin ilk sayfası

Kaynak: (Köymen: 2020, 1)

Olayları ve durumları hikâyelerle, Kur'an ayetleriyle, hadislerle birlikte ele alan ve öğütlerini de yine bu doğrultuda veren yazar, *Siyâset-nâme*'nin ön sözünde eserin,

yöneticiler için vazgeçilmez olduğunu ve bu kitabı okumaktan başka çare olmadığını, kitabı okuyan kişilerin bu kurallara uyduğu sürece din ve dünya işlerinin yolunda gideceğini ifade etmektedir (2020: 2). Bu sebeple yazar, kitabı yazmaktaki temel amacının her iki dünyada da işlerin yoluna girmesi olduğunu belirtmektedir.

Bu eser 11. yüzyılın devlet yönetimi ile ilgili durumlarının yanı sıra sosyal, ekonomik, kültürel ve dini alanlarla ilgili pek çok bilgi içermektedir. Nizâmü'l-mülk, hem Büyük Selçuklu Devletine hem de kendisinden önceki Gazneli, Abbasi, Emevi ve Sasani gibi devletlere ait olayları ve hikâyeleri ele almaktadır. Devlet yönetimine dair politikalar, döneme ait kusurlar, yanlışlar ve alınması gereken tedbirler eserde tekrar tekrar işlenmiştir. Pek çok devlet kademesindeki görevliye öğütlerin verildiği eserde; vezir, vali, kadı, elçi ve askerlerin devlet için büyük bir önem taşıdığına ve işlerini düzgün icra etmelerinin devletin devamlılığı için önemine değinilmektedir.

Tarihte yaşanan olaylar edebi eserlerin oluşumuna kaynaklık etmektedir. Büyük Selçuklu devletinin Bâtınîlik hareketi ve bu hareketin olumsuz sonuçlarıyla mücadele ettiği tarihi bir gerçektir. Tarihçi Erdoğan Merçil, bu konuyu şöyle aktarmaktadır: Hasan Sabbâh gizli olarak yürüttüğü Bâtınî faaliyeti neticesinde Melikşah'ın hâkim olduğu Alamut kalesini ele geçirerek İsmailî Devlet'ini kurmuştur. Bu bölgenin dışındaki yerlerde ise halkı öldürmekte ve yeni hisarlara kendi adamlarını yerleştirmektedir (2020: 89). Tüm bunlar devletin, halkı korumak kargaşadan uzak tutmak amacıyla yoğun biçimde mücadele etmesini gerektirmektedir.

Mücadelelerin böylesine yoğun olarak devam ettiği dönemde *Siyâset-nâme* isimli eseri kaleme alan Nizâmü'l-mülk'e göre devlet görevlileri için en önemli şey kişilerin temiz bir mezhebe sahip olmalarıdır. Temiz bir mezhebe sahip olmayanların diğer vasıfları da önemsizdir. Eserde İslam dininin Ehl-i sünnet mezheplerine ters olarak kabul edilen Bâtınî mezhebi ve Mezdek/Mazdek hareketinin tarihte çıkardığı isyan ve fesatlıklara değinilmesi eserin tarihi olayları da yansıtan zengin bir eser olmasına katkı sunmaktadır. Bu isyanlar ve iç karışıklıklar sebebiyle yazar -temiz dinli, mezhepli- yani ehl-i sünnet mezhepli olmayı çok önemsemektedir.

Bu temel özelliğin yanı sıra yazar, devlet görevlilerine üstün ahlaki özelliklere sahip olmasını, adil olmasını, halka iyi hizmet ve iyi muamele etmesini, hazineyi korumasını, istişareye önem vermesini, liyakatli görevlileri seçebilmesini ve tedbirli olmasını öğütlemektedir. Nizâmü'l-mülk adil olmayı yöneticiliğin esas özelliklerinden

saymaktadır. Öyle ki *Mülk, küfürle devam eder, zulümle devam etmez* (2020: 10) vecizesini ilk kullanan Türk siyaset-nâme yazarlarından biridir. Bu söz zamanla çok önemsenmiş ve siyaset-nâmelerin sıkça atıfta bulunduğu bir söz haline gelmiştir.

3.3. Kitâbu'l Letâifi'l' Alâiyye fi'l-fedâili's-seniyye – Zencânî (XIII. Yüzyıl/1228)

Yazarın tam ismi Ahmed b. Sa'd b. Mehdî b. Abdissamed el-Osmânî ez-Zencânî'dir (Adalıoğlu, 2020: 22). Döneme etki eden yoğun Türk-Fars ilişkilerinden ötürü eserini Farsça olarak kaleme almıştır. Eserin tek nüshası Süleymaniye Kütüphanesi Âşir Efendi bölümünde 316 numarada kayıtlıdır. Metin, 106 varaklı olup (Adalıoğlu, 2020: 62) mukaddime bölümü ve asıl metin kısmındaki on bölümden oluşmaktadır. Onuncu bölümün sonunda yazar, dualara ve iyi temennilere yer vermektedir.

Şekil 3.4. Kitâbu'l Letâifi'l' Alâiyye fi'l-fedâili's-seniyye'nin ilk sayfası

Kaynak: (Adalıoğlu, 2020: 2).

Anadolu Selçuklu Devleti'nin önemli sultanlarından Alâeddin Keykubat'a sunulan bu eser, geleneksel siyaset-nâme içeriğine uygun olmakla birlikte dönemin siyasi ve kültürel izlerini de taşır. Özellikle Moğol tehlikesinin yarattığı korku ve paniği kitaba yansıtılmıştır. Sözlü tarihte yer alan Farsların ilk kralı Keyümars'tan

başlayarak Sasaniler'in yıkılışına kadar gelen sultanların soylarını ve yine dört halifeden başlayarak kendi yaşadığı döneme kadar gelen halifeleri kronolojik olarak sıralar. Bu durum diğer siyaset-nâmelerden ayrılan bir özellik olarak değerlendirilebilir (Dinçer, 2019: 247). Eserin diğer bir farklı özelliği ise yazarın toplamda on bölümden oluşan eserinin her bölümüne bir Kur'an-ı Kerim ayetiyle başlamasıdır, bu özellik kendisinden önceki diğer Türk siyaset-nâmelerinde yer almayan bir özelliktir.

Tarihi olaylar çerçevesinde gelişen eserlerden biri olan *Kitâbu'l Letâîfi'l' Alâiyye fi'l-fedâili's-seniyye* isimli eser yazarın Ermenistan'dan Alanya'ya göç etmesi ile oluşmuş bir metindir. Yazar, Moğol istilasını “zamanın musibeti” olarak adlandırarak kendisinin de göç etmek zorunda kaldığını şu sözlerle ifade etmiştir: “...Felaketlerden dolayı ayakta duramaz oldum ve çöküntüye uğradım” (Adalıoğlu, 2020: 26). Bu sebeple de Ermenistan'dan çıkıp Arap ve Acem sultanlarının en ulusu olarak nitelendirdiği Alâeddin Keykubat'ın ülkesinin en güvenli ve müreffeh yer olduğunu aktarmaktadır. Yazarın Alanya şehrinin güzelliğine hayranlık duymasından ötürü kitabına *el- letâifu'l' Alâiyye* ismini verdiği eserle ilgili diğer bir gerçekliktir (Adalıoğlu, 2020: 23).

Eser, Adalıoğlu tarafından, eski Arap devletlerinin ve İran devletlerinin hükümdarları hakkındaki hikâyelere, Kur'an ayetlerine ve hadislere sıkça yer vermesi sebebiyle biçim olarak Nizâmü'l-mülk'ün eserine benzetilmektedir (2020: 39). Bu benzerliklerden biri de özellikle mukaddime bölümündeki yazarın, eserle ilgili “dünya ile ahiret, iyilik ile kötülük arasında bir vasıta olsun” şeklindeki dileğidir. Bu ifadeler *Siyâset-nâme*'nin mukaddimesindeki cümlelerle benzerlik göstermektedir.

Zencânî eserinde yöneticilerin ahlaki özelliklerinden bahsederken adil olmaları ve zulümden kaçınmaları gerektiği ile ilgili detaylı bilgilere yer vererek çeşitli hikâyeler aktarmaktadır. Değindiği diğer meseleler ise yöneticinin halka adaletle ve iyilikle davranması, yumuşak huylu olması, merhametli olması, cömert ve alçak gönüllü olması gibi erdemlerdir. Eserde, vezirlerin, valilerin ve kadıların da ahlaki özelliklerine yer veren Zencânî, halkı dört sınıfa ayırmaktadır. Âlimler, esnaflar, tüccarlar ve çiftçiler olarak sınıflandırılan bu gruplar için oldukça önemli bilgilere yer verilmektedir. Bu grupların devlet işlerinin yürütülmesindeki önemine, sultanın bu grupların işlerini kolaylaştırıcı davranması gerektiği fakat aynı zamanda sıkı bir denetime tabii tutması gerektiği vurgulanmaktadır.

Eser hem kendinden önceki eserlere benzerliği ile dikkat çekerken hem de kendine has bazı hususlarıyla yenilikler ortaya koymaktadır. Türün gelenekselleşmesi yönündeki katkısının ise oldukça önemli bir yer sahip olduğu, eserin detayları işlemesi ve yönetim ahlakına dair verdiği öğütlerle açıkça görülmektedir.

3.4. Kenzü'l-Küberâ ve Mehekkü'l-Ulemâ - Şeyhoğlu Mustafa (XV. Yüzyıl/1401)

Yaklaşık altı asır hüküm süren Osmanlı Devlet'inin bilinen ilk siyaset-nâme türündeki bu eser, XV. yüzyılda Şeyhoğlu Sadrüddin Mustafa tarafından kaleme alınmıştır. Eser hakkında ilk bilgiyi Bursalı Mehmed Tahir vermiştir (Yavuz, 2013: 19). Bazı araştırmacılar eserin Necmeddin Daye'nin Mirsâdü'l-ibâd eserinden tercüme olduğunu ifade etmektedir ancak eserin Osmanlı dönemindeki siyasi olaylar hakkındaki verdiği bilgiler göz önünde tutulduğunda zenginleştirilmiş bir metin olduğu anlaşılmaktadır (Yavuz 2010: 89). Eski Anadolu Türkçesinin ses ve biçim özellikleri görülen eser 120 varaktan oluşmaktadır. Eser klasik siyaset-nâme türlerinde olduğu gibi giriş bölümündeki besmele, hamdele ve salveyle başlayıp asıl metin ile devam etmektedir.

Kenzü'l-Küberâ ve Mehekkü'l-Ulemâ isimli eser, nesir yoğunluklu kaleme alınmış bir eser olmakla birlikte şiir ve beyit başlıkları ile sık sık manzum ifadeler yer verilmektedir. Bilinen tek nüshası olan bu eserin Paşa Ağa bin Hoca Paşa adına kaleme alındığı ve ona takdim edildiği Şeyhoğlu Mustafa tarafından ifade edilmektedir (Yavuz, 2013: 24). Dört bölümden oluşan eserin ilk bölümünde padişahların, emirlerin ve beylerin mevcut durumu hakkında bazı tespitler ve eleştiriler yapılmıştır. İkinci bölümde padişahların, iç ve dış halleri ile her bir taifeye nasıl davranmak ve halka nasıl yardım edip işleri kolaylaştırmak gerektiği anlatılmaktadır. Bu kısımda özellikle halkla ilişkilerin güçlü tutulması gerektiği, halka zulmedilmemesi gerektiği ifade edilmektedir.

Şekil 3.5. Kenzü'l-Küberâ ve Mehekkü'l-Ulemâ'nın ilk sayfası

Kaynak: (Yavuz, 2013: 8).

Üçüncü bölümde vezirlerin, kalem sahiplerinin ve naiplerin durumları anlatılmaktadır. Vezirde mutlaka doğruluk, yücelik, sebat ve tahammül vasıflarının olması gerektiği vurgulanmaktadır. Bu kısımda dikkat çeken ve diğer eserlerden farklı olan detaylardan biri müellifin, verdiği öğütleri İranlı ya da Arap hükümdarların geçmiş dönemdeki meşhur hikâyelerinden esinlenerek değil; yalnızca peygamberler ve dört halife hakkındaki rivayetler doğrultusunda vermesidir.

Şeyhoğlu Mustafa dördüncü bölümde ise âlimlerin tuttukları yollarda müftü kadı veya hâkim ve vaizlerin hâlini aktarmaktadır. Özellikle ilimle uğraşan kimseler için Şeyhoğlu Mustafa'nın en büyük öğüdü bu kimselerin, faydasız bilgilerden uzak durmaları gerektiği, bilginin ne kadar işlevsel olursa o kadar faydalı olduğuna dair yaptığı vurgusudur. Bu sebeple Mustafa Efendi, âlim kimselere, bilgiyi edinirken ve aktarırken onun özellikle yönetici ve halk sınıfı için faydalı olmasına dikkat etmeleri gerektiğini tavsiye etmektedir. Şeyhoğlu Mustafa tıpkı XIII. yüzyıl bilginlerinden Zencânî gibi eserinin tüm bölümlerine bir Kur'an-ı Kerim ayetiyle başlamaktadır.

Yıldırım Beyazıt döneminde yaşayan Şeyhoğlu Mustafa eserinde Yıldırım Beyazıt'ın adaletinden ve memleketi koruduğundan uzun uzun bahsetmektedir. Özellikle devlet teşkilatı terimlerine sık sık yer veren müellif bu yapının önemine

değmektedir. Germiyanogulları Beyliğinden Osmanlı sarayına gelen ve idari tecrübesini buradaki gözlemleriyle birleştirerek bu nasihat kitabını oluşturan Şeyhoğlu Mustafa, *Kenzü'l-Küberâ ve Mehekkü'l-Ulemâ* isimli eserde XIV. yüzyılda yaşayan fakat vefat eden şairlerin şiirlerine de sık sık yer vermektedir. Kemal Yavuz, diğer siyaset-nâmelerden ayrılan bu özelliği ile eserin bir tezkire kimliği kazandığını da ifade etmektedir (2013: 31).

Devrindeki aksaklıkların sebebi olarak dini kurallardan uzaklaşan kimseleri gösteren Şeyhoğlu Mustafa dini kuralların esas alındığı, hukukun ön planda tutulduğu ve halka değer verildiği bir yönetim anlayışının hâkim olması gerektiğini vurgulamaktadır. Bu aksaklıkların yöneticinin ve çevresindekilerin iyi ilişkiler kurarak giderilebileceğini ifade etmektedir. Yöneticinin cömert, iyiliksever, insafı, adil ve güler yüzlü kimse olması gerektiğini ifade eden Şeyhoğlu Mustafa, diğer siyaset-nâme eserleriyle hem benzer hem de farklı yönleriyle zengin bir edebi eser ortaya koymuştur. Bu eser Türk kültür tarihi için oldukça önem arz etmektedir.

3.5. Mirâtu'l-Mülûk - Ahmed bin Hüsameddin Amâsî (XVI. Yüzyıl/1537)

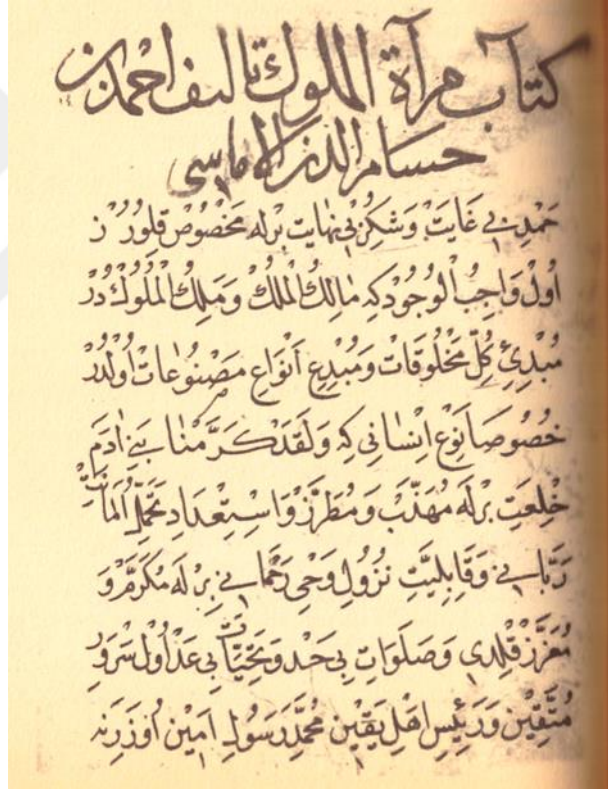
Osmanlı döneminde yazılmış felsefe, siyaset ve ahlak kitaplarının en zengin örneklerinden biri olan bu eser, tarih, din ve kültür meselelerini farklı bakış açılarıyla ele alması yönüyle diğer siyaset-nâmelerden ayrılan bir özelliğe sahiptir. Ahmed bin Hüsammedin Amâsî tarafından mensur biçimde yazılan ve 173 varaktan oluşan bu eser, 1537 yılında tamamlanmıştır.

Giriş bölümünde besmele, hamdele ve salvelenin ardından Osmanlı devletinin ikinci kurucusu kabul edilen Çelebi Mehmet'e övgüler yer almaktadır. Asıl metin ise iki bölüme ayrılmaktadır: metnin birinci bölümünü ahlak eğitimi başlığı ikinci bölümünü ise nasihatler hikâyeler ve vasiyetler başlığı oluşturmaktadır. Birinci bölüm de kendi içinde üç farklı bölüme ayrılmaktadır.

Yazar birinci bölümde, felsefi görüşlerine yoğun olarak yer vermektedir. Kavramları felsefi olarak ele alması sebebiyle diğer eserlerden ayrılmaktadır. İnsan, nefis, mutluluk ve ahlak kavramları üzerinde duran yazar ahlaki erdemleri dörde ayırmaktadır. Bunlar bilgelik, cesaret, namus ve doğruluktur. Adalet kavramını ise ayrı bir biçimde ele alan Amâsî bu kavramı şöyle ifade etmektedir: “Adalet, bütün ölçülülükleri kapsayan umumi bir erdemdir” (Yılmaz 2016: 237). Yazar, bu bölümde yönetimle ilgili felsefi, ahlaki ve dini bilgilere de yer vermektedir. Yönetimi ise ikiye

ayırmaktadır. Birincisi, ev yönetimi ikincisi ise şehir yönetimidir. Ev yönetiminde, ev halkının yönetimi, malların yönetimi, çocuk terbiyesi, görgü kuralları, konuşma adabı, yeme içme adabı ve ana-babaya hizmet etme adabı ile ilgili pek çok görüş aktarmaktadır. Şehir yönetiminde ise yazar, öncelikle insanın bir topluma ve idareye neden ihtiyaç duyduğunu açıkladıktan sonra sultan ve meliklerin adabının nasıl olması gerektiğine yer vermektedir.

Amâsî eserinde farklı olarak toplumsal sınıfların varlığını evrendeki dört unsurla eşleştirerek açıklamaktadır. Kalem ehli olan âlimler ve kâtipler suyla, silah ehli askerler ve mücahitler ateşle, esnaf ve tüccarlar havayla, çiftçiler ise toprak elementiyile denge kurmaktadır. Bu dengenin toplumsal düzen için önemli olduğu ifade edilmektedir (Yılmaz, 2016: 361-362).

Şekil 3.6. Mirâtü'l-Mülûk'ün ilk sayfası

Kaynak: (Yılmaz, 2016: 134).

Ahmed bin Hüsameddin Amâsî, Farabî ve İbn Haldun gibi yönetimin felsefî ve ahlaki temellerine eserinde yoğun olarak yer vermektedir. İnsanın neden bir topluma ihtiyaç duyduğunu da yine felsefî olarak ele almaktadır. İnsanın ihtiyaçlarının çeşitliliği ve yeteneklerinin sınırlı olması sebebiyle yardımlaşmaya ve dayanışmaya muhtaç olduğunu ifade eden Amâsî, bu yardımlaşmanın ise bir devlete ve iyi bir

yönetime ihtiyaç duyduğunu ifade etmektedir. Bu düşünceler İbn Haldun'un *Mukaddime* isimli eserindeki “insanların bir araya toplanarak yemek, yaşamak ve diğer zaruri olan nesneleri istihsal etmek üzere birbirlerine yardımlaşmadan başka bir nizam ile yaşamaları ve varlıklarını korumaları imkânsızdır. İnsanlar sosyal bir hayat yaşamak üzere bir araya toplandıklarında, birbiriyle muamelelerde bulunmağa ve birbirinin ihtiyaçlarını gidermeğe muhtaç ve mecburdurlar” (Ugan, 1990: 472) şeklinde ifade ettiği görüşleri ile aynı doğrultudadır.

İnsanın bir zorunluluk olarak birlikte yaşama düşüncesi bu konuyu ele alan ilk düşünürlerden olan Farabî'yi akla getirmektedir. Çünkü Farabî'ye göre insan ancak toplumsal ve siyasal bir ortamda yetkinliklerini ortaya çıkartabilmektedir. “İnsan maddi ve manevi yetkinliklerini ancak başkalarıyla işbirliği kurarak elde eder. Bu durumda birey kendi başına yeterli değildir; o yetkinliklerine toplumsal yaşayışın içerisinde ulaşır ve sosyal varlık olarak kendini toplumda gerçekleştirir” (Tunçel, 2017: 97).

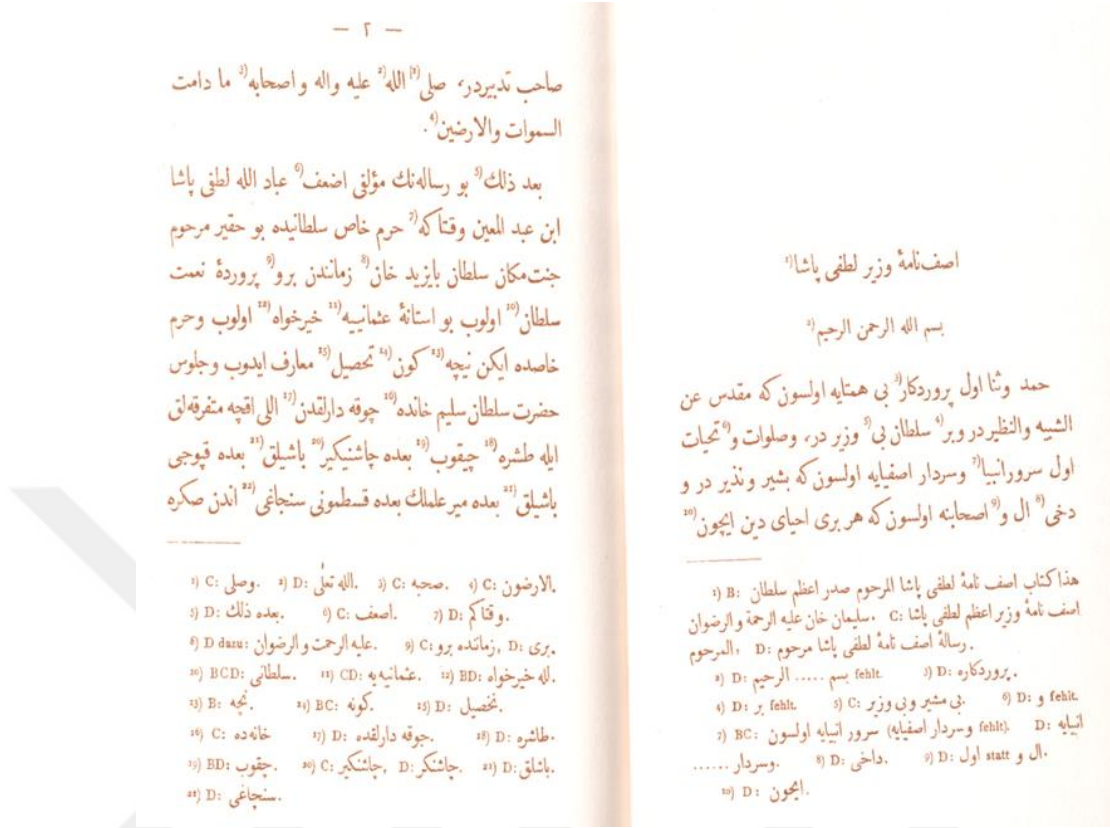
Amâsî *Mirâtu'l-Mülûk* isimli eserinin ikinci bölümünde hükümdarlara ve vezirlere nasihatlerini aktarmaktadır. Bu kısımda sık sık Emevi, Abbasi ve Sasani hükümdarlarından rivayetlere yer verilmektedir. Dört halifeden biri olan ve adil olması yönüyle ön plana çıkan Hz. Ömer ile ilgili kıssalar sıkça anlatılmaktadır. Eserde son olarak filozofların tavsiyelerine yer verilmektedir. Metinde, kendisinden önceki siyaset-nâmelerden farklı olarak dua bölümü yoktur yalnızca tamamlandığı tarihe yer verilmektedir.

3.6. Asafnâme - Lütî Paşa (XVI. Yüzyıl/1541-1563)

XVI. yüzyıl Osmanlı devleti için hem yükselmenin ve gelişmenin yaşandığı ancak edebi eserlere de yansdığı üzere sorunların oluşmaya başladığı farklı bir dönemdir. Bu yüzyıla Türk dünyasında yazılan siyaset-nâmeler damgasını vurur. Bir yanda Memlüklerin, diğer yanda Osmanlıların kültür ve edebiyat dünyasına siyaset-nâmeler yoğun bir şekilde girer. Osmanlılar döneminin siyaset-nâmelerinden en önemli eserler bu dönemde yazılır. Sorunların başlamasıyla birlikte Osmanlı topraklarında, yeniden canlanma düşüncesi ve siyaset-nâmeler içinde özel bir tür olan ıslahat-nâmeler görülmeye başlanır (Dinçer, 2019: 271).

Lütî Paşa vali, vezir ve vezir-i azâm görevlerini icra etmiş, idari anlamdaki bilgi ve tecrübelerini bu kitapta kaleme almış bir devlet adamıdır. Hem Yavuz Sultan

Selim'e hem de Kanuni Sultan Süleyman'a hizmet eden Lütî Paşa hem üslubu hem de konuları işleyiş biçimiyle farklı bir eser ortaya koymuştur.

Şekil 3.7. Asafnâme'nin ilk sayfası

Kaynak: (Uğur, 2017: 2-3).

Giriş bölümündeki klasik siyaset-nâme başlangıcıyla önceki siyaset-nâmelere benzer bir eser gibi görünen metin, ilerleyen bölümlerde konuları ele alış biçimiyle klasik bir siyaset-nâme olmadığını göstermektedir. Eser dört bölümden oluşmaktadır. Birinci bölümde vezir-i azamın davranışları, ahlakı, padişah ve halk ile ilişkileri işlenmektedir. İkinci bölümde savaş tedbirlerine üçüncü bölümde ekonomik tedbirlere dördüncü bölümde ise halk ile ilgili tedbirlere yer verilmektedir.

Lütî Paşa eserinde, klasik metinlerden farklı olarak teorik ve felsefi görüşleri sıralamak yerine sorunlara yönelik çözüm odaklı öneriler sunmaktadır. Hatta yer yer öneri sunmanın ötesinde kuralların sıralandığı bir kitap izlenimi yaratmaktadır. Dinçer'e göre Asafnâme, siyaset-nâme geleneğinde ıslahat-nâme adı verilen yeni bir türün başlangıcı sayılmaktadır. Lütî Paşa verdiği eserin aynı zamanda bir reform metni olduğunun farkındadır (2019: 174).

Diğer bir fark ise sorunlar hakkında tavsiyelerini verirken diğer milletlerin hükümdarlarından ya da ünlü kişilerinden örnekler vermek yerine doğrudan yaşayan devlet görevlilerinden bahsetmesidir. Bu durum eserin somut anlatımını güçlendirmekte ve eserin tarihsel boyutunu daha zengin bir hale getirmektedir. Lütfi Paşa tavsiyelerini verirken yalnızca bazı ayetlere yer vermektedir bunun dışında eserde uzun hikâyeler ve kıssalar bulunmamaktadır.

Vezirlerin padişahla yakın olduğu için çok büyük bir öneme sahip olduğunu vurgulayan Lütfi Paşa padişahı birinci dereceden etkileyenlerinde yine vezirler olduğu ifade etmektedir. Bu sebeple vezirler uyanık ve dürüst olmalıdır ki ülke ve halkla ilgili bilgiler padişaha gerektiği biçimde aktarılabilsin. Lütfi Paşa'ya göre padişahın iyiye ya da kötüye meyletmesi de yine vezirin sorumluluğundadır örneğin vezir padişahı fazla paraya meyletmekten korumakla ve halka kendisini göstermesiyle yükümlüdür.

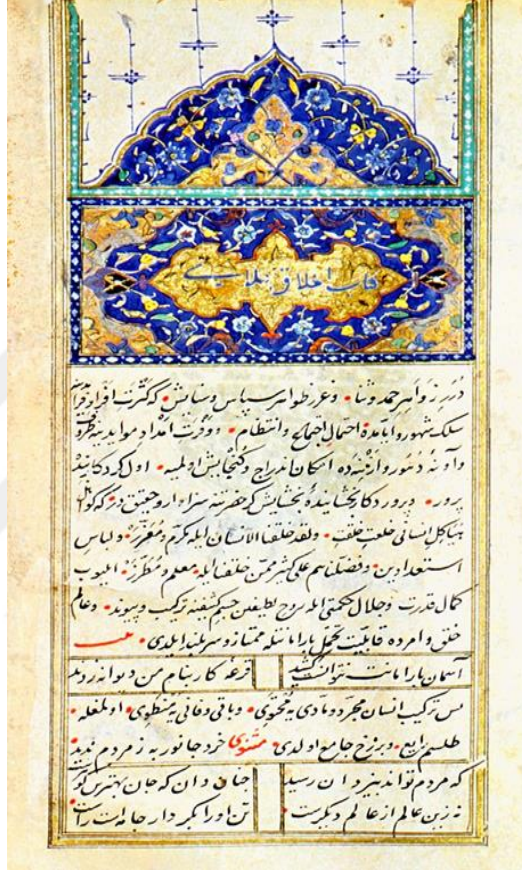
Vezirin üstün ahlaki özelliklere sahip olması gerektiğini ifade eden Lütfi Paşa, vezirin kolay ulaşılabilen ve halkla iyi ilişkiler kuran bir kimse olması gerektiğini vurgulamaktadır. Eserde vezirin beş vakit namaz kılan, sır tutan, dünya işlerine düşkün olmayan ve hayırsever bir kimse olması gerektiği belirtilmektedir.

45 sayfadan oluşan bu kısa eser yönetimle ilgili pek çok soruna değinmektedir. Osmanlı toprakları genişledikçe haberleşme sorunu ulaklar kullanılarak giderilmeye çalışılmaktadır. Lütfi Paşa gereksiz yere ulak kullanmanın hazine için büyük bir yük olduğunu ilk kez belirterek kendi döneminde bu sorunu çözdüğünü ifade etmektedir.

Rüşvetin ciddi bir hastalık olduğuna ilk kez sert üslupla değinen ve bunun ciddi bir hastalık olduğunu söyleyen Lütfi Paşa'dır. Yine memurların şikâyet üzerine sürekli görevden alınmasını ve bu korku ile görevlerini icra edememeleri konusuna değinen ilk eser *Asafnâme*'dir. Lütfi Paşa, memurları görevden azl etmeden önce uyarılar yapılmasını şikâyetlerin iyice değerlendirilmesi gerektiğini belirtmektedir. Bu konuya ciddi bir şekilde değinmesinin sebebi, memurların düzeninin bozulmasının aynı zamanda ülke çapında bir bozulmayı beraberinde getireceğini bilmesindendir. Bu yönüyle değindiği bu önemli konular birkaç asır sonra devletin başlıca sorunları olmakla birlikte devletin yıkılmasıyla sonuçlanacaktır. Bu sebeple XVI. yüzyılda yazılan bu metin Osmanlı dönemindeki Türk devlet geleneğinin yönü ve geleceği hakkında uyarılara yer veren önemli bir eserdir.

3.7. Ahlâk-ı Alâ'î - Kınalı-zâde Ali Çelebi (XVI. Yüzyıl/1565)

Bir ahlak ve siyaset felsefesi kitabı olan *Ahlâk-ı Alâ'î* XVI. yüzyılda önemli devlet görevlerini icra eden Kınalı-zâde Ali Çelebi tarafından kaleme alınmıştır. Kınalı-zâde, eserini Suriye beylerbeyi Semiz Ali Paşa'ya takdim etmiştir. Eserin pek çok yazma nüshası bulunmakla birlikte toplam sayısı bilinmemektedir. İncelenen eser, Râgıp Paşa Kütüphanesindeki nüsha esas alınarak hazırlanan metindir.

Şekil 3.8. Ahlâk-ı Alâ'î'nin ilk sayfası

(Râgıp Paşa Ktp., no. 820/966)

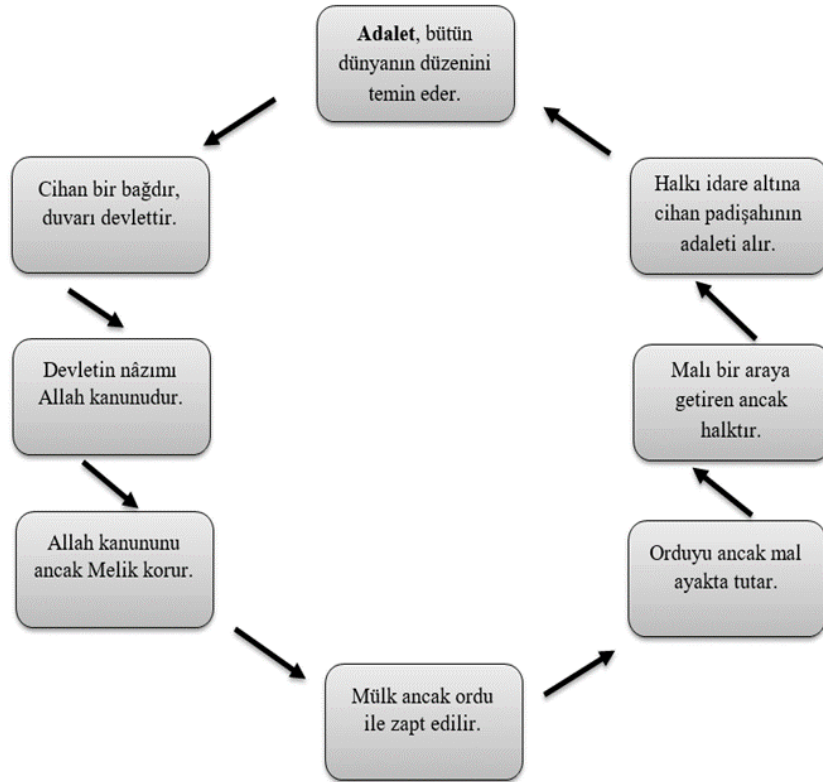
Kaynak: <https://islamansiklopedisi.org.tr/ahlak-i-alai>

Toplam 415 sayfadan oluşan eserde, hem mensur hem de manzum ifadelerle yer verilmektedir. Eser iki kısımdan oluşmaktadır. Birinci kısımda aile ahlakı başlığı altında aile, aile fertleri, mal ve para, aile ve çocuk terbiyesi, konuşma adabı, oturma adabı, yeme içme adabı gibi konulara yer verilmektedir. İkinci kısımda ise adaletin şartları, devlet başkanının vasıfları, devlet adamlarının yakınlarını seçme usulleri,

halka yapılacak muamele ve son olarak hatime bölümünde Eflatun ve Aristo'nun tavsiyelerine yer verilmektedir.

Eserde felsefi görüşler ön plana çıkmaktadır. Eflatun ve Aristo gibi filozofların öğütlerini aktarması, idareyi şehir ve aile yönetimi olarak ayırması, toplumsal düzeni açıklamada adalet dairesine değinmesi, son olarak felsefi ve ahlaki görüşlere yer vermesi yönüyle *Mirâtu'l-Mülûk* isimli eserle benzerlik göstermektedir.

Adalet dairesi siyaset-nâmelerde önemli bir yere sahiptir. Aristo'ya atfedilen bu daire toplumsal bütünlüğü açıklamakta önem arz etmektedir. Kınalı-zâde eserinde Aristo'nun şu ifadelerini aktarmaktadır: “Âlemin nizamının birbirine bağılılığını bir dairede tespit ettim. Böylece eşyanın devamı ve irtibatı anlaşılmış ve görülmüş olur” (Kahraman, 2020: 225).

Şekil 3.9. Aristo'nun söz ettiği adalet dairesi

Kaynak: (Kahraman, 2020: 228).

Toplumsal düzenin devamlılığı toplumdaki farklı farklı sınıfların karşılıklı ve uyumlu ilişkileri ile mümkündür. Fakat pek çok siyaset-nâme yazarına göre bu ilişkiler

düzeninin denetleyicisi konumunda adil bir yönetici yer almaktadır. Yazar, adalet kavramına büyük önem vermektedir, Aristo'nun bu şemasına eserinde yer vermesi mülkün adaletle sürdürülebileceği düşüncesini desteklediğinin göstergesidir.

Yazar öğütlerini ayet, hadis ve kıssalarla zenginleştirerek aktarırken yer yer Farsça, Arapça ve Türkçe şiirlere de yer vermiştir. Felsefe, siyaset ve ahlak alanında önem arz eden eser, kendisinden sonra yazılan ahlak kitaplarına da örnek teşkil etmektedir.

3.8. Nushatü's-Selâtîn - Gelibolulu Mustafa Âlî (XVI. Yüzyıl/1581)

16. yüzyılın son çeyreğinde III. Murat'ın isteği üzerine kaleme alınan *Nushatü's-Selâtîn* isimli eser, Osmanlı siyaset-nâmeleri içerisinde güncel olaylara sıkça değinmesi ve tavsiyelerini de bu doğrultuda vermesinin yanı sıra klasik bir siyaset-nâmenin hemen hemen tüm özelliklerine taşıması yönüyle oldukça önem arz etmektedir. Eser, devlet kurumlarındaki bozulmaları somut örneklerle aktaran ilk siyaset-nâme metinlerindendir. Öyle ki yazar, eserine adalet ve liyakat vurgusu ile başlamaktadır. Gelibolulu Mustafa Âlî'nin metinde ilk değindiği konu, devlet kurumlarındaki liyakatsiz kimselerin yüksek mertebelere gelmesi bu sebeple devlette bozulmaların, haksızlıkların ve halka zulmün artmasıdır.

Tarihçi kimliği de bulunan yazar, siyasi ve sosyal güncel olaylara eserinde yer vererek bu olaylardaki hataların giderilmesi ve sorunların çözülmesi için tavsiyelerini aktarmaktadır. Yazar, gözlemlerinden yola çıkarak devletin tarımdan ekonomiye pek çok alandaki sorunları tespit eden ve tespit etmekle kalmayıp uygulanabilir çözümlerini eserinde sunmaktadır.

Giriş, dört bölüm ve hatimeden oluşan eserin birinci bölümünde klasik siyaset-nâmelerin en temel konularından olan padişahın yapması gerekenler hakkında tavsiyelere yer verilmektedir. İkinci bölümde kanunsuzluk sebebiyle ortaya çıkan karışıklıklar, üçüncü bölümde bazı uygunsuz hareketler sebebiyle halkın acze düşmesi ve dördüncü bölümde yazarın uğradığı haksızlıklar hakkında bilgilere yer verilmektedir. Hatime bölümü ise on fasıldan oluşmaktadır. Yazarın hayatı ile kişisel bilgilere yer vermesi metni, diğer eserlerden farklılaştıran bir özelliktir.

Nushatü's-Selâtîn isimli eserin dokuz adet nüshası bulunmaktadır. Bunlardan en kapsamlı olanı Süleymaniye Kütüphanesi'nde bulunan ve 205 varaktan oluşan nüshadır. Mustafa Efendi, anlatımını güçlendirmek ve eserini daha zengin hale

getirmek için hikâyelere, çeşitli rivayetlere, kıssalara ve şiirlere oldukça sık yer vermektedir. Hemen hemen her bölümde yer alan şiirler ve hikâyeler eser içinde önemli bir yer tutmaktadır.

Eserin, Osmanlı Devletinin duraklama dönemi öncesinde sorunların günden güne arttığı bir sosyal ortamda yazıldığı değinilen meselelerden anlaşılmaktadır. Vergi sisteminde ve toprağa bağlı askeri sistemde oluşmaya başlayan sorunlara değinmesi yönüyle yanlış uygulamalara vurgu yapan bir eserdir. Yazar, bu yanlışları aktarırken eski zamandaki iyi uygulamalara başvurmaktadır.

Şekil 3.10. Nushatü's-Selâtin'in ilk iki sayfası

Kaynak: (Çerçi, 2015: 4).

Özellikle ekonomik düzenin bozulmasıyla başlayan süreçte doğru önlemlerin alınmaması Osmanlı Devletine duraklama, gerileme ve yıkılma dönemlerini yaşattır. Türk Politika Bilimci Metin Heper'in *Türkiye'de Devlet Geleneği* isimli kitabında aktardığı şu ifadeler Mustafa Efendi'nin metnini anlamlandırmak açısından önemlidir. "Üretimin, ticaretin ve değerli madenlerin biçim ve hacmindeki temel dönüşümler ve bu yüzden Avrupa'da meydana gelen fiyat artışları Osmanlı sosyal ve

ekonomik yapısının büyük zarar görmesine yol açtı. Hem el sanatlarının büyük sarsıntı geçirmesi hem de henüz gelişmemiş olan endüstri ve bunun sonucu olarak bozulan dış ticaret dengesi devletin zor durumda kalmasına neden olmuştur” (2018: 61).

Ömer Dinçer’in 16. yüzyıl siyaset-nâmelerinin bu yüzyıla damga vurduğuna dair yaptığı tespitin doğruluğu bu eserle birlikte daha iyi anlaşılmaktadır. Eserde sosyal ve siyasi hayatın pek çok detayına değinilmektedir. Ekonomik olarak başlayan bozulma diğer alanlar da kendisini yavaş yavaş göstermeye başlamaktadır. Topraktan alınan vergi sisteminin değişmesine ve bu durumun yol açtığı sorunların detaylarına yer veren Mustafa Efendi bu sorunun rüşvet ve yolsuzlukların artmasına neden olduğunu açıkça ifade etmektedir. Heper’in “iltizam sisteminin tüm devlet hayatı üzerinde çok olumsuz etkileri oldu. Bu yeni vergi sistemi geniş çaplı bir yozlaşmanın ve rüşvet mekanizmasının ortaya çıkması ile sonuçlandı” (2018: 62) ifadeleri Gelibolulu Mustafa Âlî’nin tarihi gerçekleri aktardığının bir ispatı niteliğini taşımaktadır. Bu bağlamda incelenen eserler arasında *Nushatü’s-Selâtin* isimli eser, rüşvet ve yolsuzluk sorununu devletin bekası ve halkın refahı açısından ciddi anlamda ilk kez bir sorun olarak ele almaktadır.

Bu konuların yanı sıra yazar, kamu malının kullanımı konusunda oldukça dikkatli davranılması gerektiğini saraylarda harcamaların arttığını ve bunun büyük bir israf olduğunu eserin pek çok bölümünde ifade etmektedir. Mustafa Efendi, kamu malının kullanımı konusunda diğer yazarlardan farklı olarak daha hassas bir bakış açısıyla hayır işlerinde, cami ve mescit gibi yapıların inşasında dahi kamu malının kullanılmaması gerektiğini vurgulamaktadır.

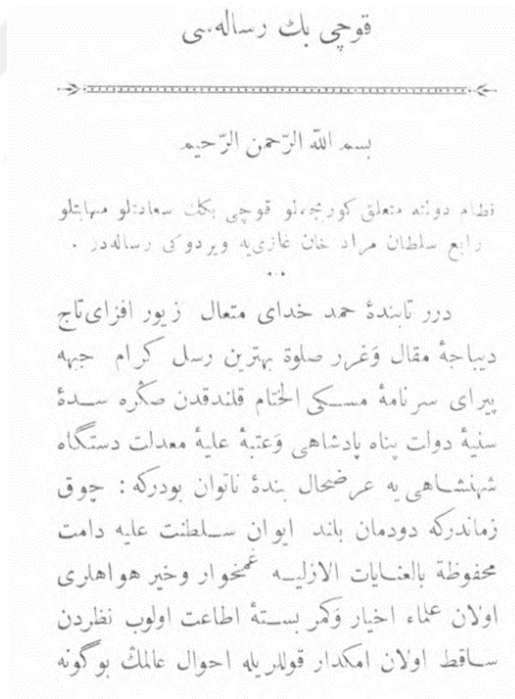
Gelibolulu Mustafa Âlî’nin dikkat çektiği 16. yüzyılda artan ve diğer yüzyıllarda artarak devam eden devletin zor durumda kalarak kurumların yozlaşmasına sebep olacak diğer bir durum ise devlet memurlarının sürekli olarak görevden alınması ve memurların bazen asılsız iddialarla karşı karşıya kalarak görevden zorla azledilmeleri konusudur. Yazar, bu durumun memurların işlerini yapamaz hale gelmelerine ve sürekli olarak korkuyla hareket etmelerine neden olduğunu ifade etmektedir.

Ele aldığı konular, olaylar ve örnekler değerlendirildiğinde *Nushatü’s-Selâtin* isimli eser, Türk devlet geleneğinin ekonomik ve sosyal değişimlerle birlikte nasıl evrildiğini, farklılaşmaların geleneğe nasıl etki ettiğini açıkça gösteren tarihi ve edebi olarak kaynak niteliği taşıyan önemli metinlerdendir.

3.9. Koçi Bey Risâlesi - Koçi Bey (XVII. Yüzyıl/1631)

17. yüzyılın başlamasıyla birlikte önceki asırda görülen sorunlar artarak devam etmiş bu durum devletin daha fazla sorunla mücadele etmesini zorunlu kılmıştır. Sorunların çözülebilmesi için öncelikli olarak sorunların doğru tespit edilmesi ve uygun çözümlerin üretilmesi gerekmektedir. IV. Murat'ın isteği ile Koçi Bey tarafından yazılan ve raporlardan oluşan bu risale, XVII. yüzyılın ekonomik, siyasi ve sosyal sorunlarını hem tespit etme hem de çözüm sunma noktasında oldukça önemli bir eserdir.

IV. Murat'a danışmanlık yapan ve gözlemlediği sorunları dışardan bir göz olarak eserinde işleyen Koçi Bey, 22 başlıktan oluşan raporunu IV. Murat'a ve I. İbrahim'e takdim etmiştir. 124 sayfadan oluşan eserin on nüshası bulunmaktadır. Bu nüshalar arasında araştırmacılar tarafından incelenen ve daha çok çalışmalar yapılan nüshası Fatih Kütüphanesinde Ali Emirî Efendi yazmaları arasında bulunan 474 numaralı nüshadır (Danışman, 1985: 20).

Şekil 3.11. Koçi Bey Risâlesi'nin ilk sayfası

Kaynak: <https://acikerisim.tbmm.gov.tr/xmlui/handle/11543/2756>

Giriş bölümündeki klasik başlangıcından ardından yazar, özet olarak değindiği konuları mevcut sorunların çözümünde adeta bir kurtuluş reçetesi olarak görmektedir.

Koçi Bey'in oldukça önemli gördüğü ve giriş bölümünde sıraladığı bazı uyarıları şöyledir: Öncelikle din ve devlet kurallarına sıkı sıkıya bağlanmak gereklidir. Tanrı'nın kutsal emaneti olan halk ile sıkı ilişkiler kurmak önem arz etmektedir. Bilgin ve erdemli kişilere saygı gösterilmesi devletin devamlılığı için gereklilik göstermektedir. Son olarak kanunların her işin esası olarak kabul edilmesi gerekmektedir (Kurt, 2018: 40). Bu konuları ayrı başlıklarda da ele alan yazarın özellikle giriş bölümünde bu uyarıları yapması dönemdeki kuralsızlıkların artmasından ve kanunların göz ardı edilmesinden oldukça rahatsız olduğunun bir göstergesi nitelediğindedir.

Koçi Bey Risâlesi isimli eser diğer siyaset-nâmelerle değindiği konular itibariyle benzer olsa da konuları ele alma biçimi olarak büyük farklılık göstermektedir. Koçi Bey eserinde kısa ve net bir anlatımı tercih etmiş, uzun uzun hikâyelere değil yalnızca “olan ve olması gereken” meselelere değinmiştir. Koçi Bey, devletin mevcut durumdan kurtulması için Kanuni Sultan Süleyman dönemindeki uygulamalara sık sık atıfta bulunarak bu uygulamaların tekrar gözden geçirilmesinin önemli olduğunu belirtmektedir.

Koçi Bey, sık sık Kanuni dönemine atıfta bulunsa da aynı zamanda yazara göre bu asırda yaşanan sorunların temelleri Kanuni Sultan Süleyman döneminde atılmıştır. Fakat bu dönemde devletin çok güçlü olması sebebiyle bu bozulmaların yarattığı etki anlaşılamamıştır (Kurt, 2018: 20). Yazarın bu tespiti Lütfi Paşa'nın hazırladığı *Asafnâme* isimli eserde vergilerin alınması, rüşvetin ciddi bir sorun olması, memurların görevden azledilmesi gibi bazı sorunlara değindiğini hatırlatmaktadır. Bu tespitler, yazarın, bu sorunlar için önlem alınmazsa devlet ve millet için olumsuz sonuçlar doğuracağına dair yaptığı uyarıların haklılığını göstermektedir.

Koçi Bey, eski gücün tekrar kazanılması için temel şart olarak tımar ve zeamet sahiplerinin tekrar güçlendirilmesini tavsiye etmektedir (Kurt, 2018: 17). Yazar, eserinde iltizam sisteminin yabancı ve ahlaksız kimseler tarafından milleti ve devleti harap ettiğini ifade ederek Gelibolulu Mustafa Âlî'nin, önceki yüzyılda dikkat çektiği sorunların mevcut durumda ne denli büyük zararlar doğurduğunun somut örneklerini sunmaktadır.

Koçi Bey'in eserini oluştururken istatistiksel verilere yer vererek mevcut durum hakkında daha fazla bilgi aktarmaktadır. Örneğin devletin gerilemesinde ve

ekonominin ciddi anlamda zarar görmesinde ana sebep olarak gördüğü ulufeli kul sayısı hakkında sunduğu veriler sorunun devlet için ne derece önemli bir sorun olduğunu göstermek amacıyla önemlidir. Koçi Bey 1574 yılında ulufeli kul sayısının toplam 36.153 olduğunu belirterek bundan yalnızca elli yedi sene sonra, 1631 yılında bu sayının 92.206 olmasına; “Bu kadar kula maaş mı yetişir? Bu kadar maaşa hazine mi kâfi gelir?” diyerek tepki göstermektedir (Kurt, 2018: 52-71). Yazara göre bu artışla birlikte, başboş kulların halka ettiği eziyet ve zorbalık devletin dar boğaza girmesine sebep olmaktadır.

Önceki siyaset-nâme yazarlarının da önemsedığı konulardan biri olan halkın refah durumunun devletin sorumluluğunda olduğu düşüncesi Koçi Bey tarafından ayrı bir bölümde işlenmiş, halkın yoksullaşmasına sebep olarak rüşvet ve yolsuzlukların artması, kuralların ihlal edilmesi, vergilerin ağır bir yük hâline gelmesi, halka zulmün artması gibi nedenler gösterilmektedir. Bu sebeple yazar, artan zulmün devletin devamlılığı için mevcut durumun iyiye gidişin göstergesi olmadığını belirterek *küfür ile dünya durur zulüm ile durmaz* sözünü aktararak bu sözün önemine işaret etmektedir (Danışman, 1985: 47).

Sosyal ve siyasal bozulmaları sorunlar ve çözümler olarak hatta tarihsel arka planına da ilave ederek ele alan bu eser Osmanlı siyaset-nâmeleri içerisinde bir ıslahat-nâme olarak oldukça önem arz eden tarihi, siyasi ve edebi bir kaynaktır.

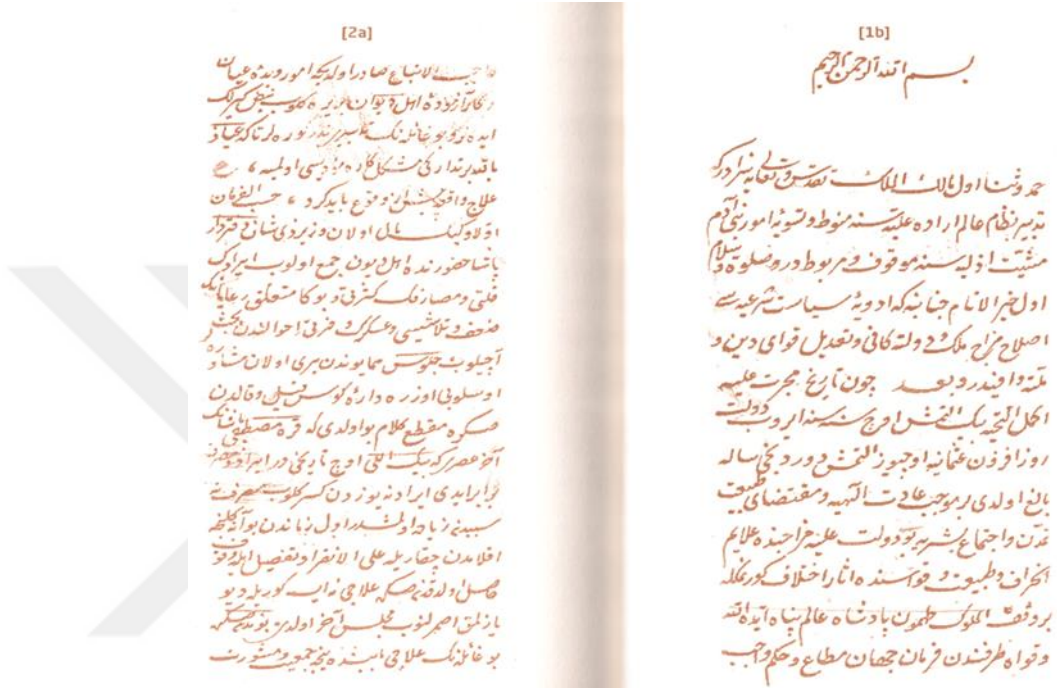
3.10. Düstûru'l-amel li Islâhi'l-halel - Kâtip Çelebi (XVII. Yüzyıl 1653)

Eser, devlete kalemiye sınıfında hizmet eden Kâtip Çelebi tarafından devletin ağır bunalım geçirdiği ve nakit sıkışıklığının olduğu bir dönemde devletin isteği üzerine oluşturulmuştur. 20 sayfadan oluşan küçük fakat kapsamlı olan eserin 8 nüshası bulunmaktadır.

İncelemeye konu olan metin Süleymaniye Kütüphanesi Lala İsmail numara 343'te kayıtlı olan nüshadır. Yazar devletin kritik zamanlardan geçtiği ve yaşanan bozulmalara çarelerin arandığı bir dönemde acil sorunlara pratik çözümler bulmak amacıyla bu eseri kaleme almıştır.

Eser şu bölümlerden oluşmaktadır; Ön söz. Birinci bölüm: Yönetilenlerin: vaziyetlerine dairdir. İkinci bölüm: Askerin durumu hakkındadır, üçüncü bölüm: Hazinesinin durumu hakkındadır. Sonuç. Sonucun sonucu. Uyarı ve müjdeleme. Metin, yazıldığı dönemdeki sorunların derinliğine rağmen, seri çözüm sunmakla birlikte hem

teorik hem de pratik çerçevede çözüm sunmaktadır. Kâtip Çelebi, yönetim ve toplum ile ilgili görüşlerini aktarırken önceki asırlardaki siyaset-nâme yazarları gibi *ânasır-ı erbaa*, *ahlât-ı erbaa*, *dâire-i adalet*, *sâhib-i seyf* gibi kavramları bazı anolojik izah biçimi olarak kullanmaktadır (Köse, 2020: 37). Bu sebeple Kâtip Çelebi eserini, yalnızca ekonomik sorunları çözüm için yazılmış bir metin olarak bırakmamış, devlet ve toplum yapısı hakkında sunduğu felsefi görüşlerle zengin hale getirmiştir.

Şekil 3.12. Düstûr-ı 'amelî-i Islâhî'l-halel'in ilk iki sayfası

Kaynak: (Köse, 2020: 212-213).

Kâtip Çelebi, bu eseri gelirin azlığı, giderin çokluğu ve bununla ilgili olarak halkın güçsüzlüğü ve sıkıntısı ile askerin fazlalığı konularına çözüm bulabilmek amacıyla yazdığını ifade etmektedir (Köse, 2020: 132). Eserin genelinde hem bu konulara hem de siyasetin halka nasıl etki ettiğine dair pek çok tespitini de belirtmektedir.

Rüşveti iğrenç bir iş olarak nitelendiren Kâtip Çelebi bu işi adil bir kanuna ve ölçülü bir akla aykırı bulmakla birlikte gayrimüslim yöneticilerin dahi rüşveti yasakladığına ve ayıpladığına işaret etmektedir (Köse, 2020: 140). Devletin yaşadığı ekonomik zorluğun sebeplerini vergilerin kat kat artması, halkın zulme uğraması ve rüşvetin artması ile Allah'ın buna razı olmayıp hazineyi bereketi götürdüğünü ifade ederek açıklamaktadır (Köse, 2020: 140).

Özellikle askeri harcamalarla ilgili istatistiksel verilere tıpkı Koçi Bey gibi yer vererek ekonomik bozulmanın sebeplerini açıklamaktadır. Bu harcamaların önlenmesinin din ve devlet için faydalı olacağına dair uyarılarda bulunan Kâtip Çelebi hazine ilgili uyarılarda bulunduğu bölümde de istatistik bilgilere başvurmuştur. Bu bölümde aktardığı rakamlardan sonra hala giderlerin gelirlerden yüz altmış milyon akçe fazla olduğunu belirterek ekonomik anlamdaki güç durumu verilerle ispatlamaktadır (Köse, 2020: 146).

Kâtip Çelebi gelir ve gider dengesizliğinin uygun bir seviyeye dönmesinin zor hatta neredeyse imkânsız olduğunu ifade etmektedir. Bu ekonomik zorluğun faturasının halka kesilmesinden rahatsızlık duyan yazar, vergi düzeninin tesis edilmemesi, adaletin uygulanmaması hâlinde zulmün ve haksızlığın âlemi harap edeceğine işaret etmektedir (Köse, 2020: 140).

Kâtip Çelebi'nin dikkat çektiği diğer önemli meselelerden biri kadim Türk inançlarından olan kut inancının unutulmaya başlanmasıdır. Kut inancında kendisini vekil olarak gören bir yönetici olmalı halka karşı sorumluluk sahibi ve doğruluk üzere hareket etmelidir. Ancak yazar, mevcut yozlaşmaların etkisi ile bu inancın unutulduğunu bu düşünceye yeniden sahip olunması gerektiğini vurgulamaktadır.

XVII. yüzyılın pek çok açıdan nasıl bir dönem olduğunu gösteren bu eser devletin ekonomik ve siyasi sorunlarının yanında sosyal sorunlarına da değinmektedir. Örneğin Kâtip Çelebi yakından şahit olduğu ve toplum bünyesinin yeni dini akımlarla sarsıldığını, bu hareketlerin bazı tutucu fikirlerle hem toplumu hem de siyasileri etkisi altına aldığını ifade etmektedir (Köse, 2020: 52).

Kâtip Çelebi, *Düstûru'l-amel li Islâhi'l-halel* isimli eserinde bozulmaları, güçsüzlüğü, zulmü ve bazı olumsuz durumları ele alsa da eserin sonuna uyarma ve müjdeleme isimli bir bölüm ekleyerek devletin önceki zamanlarda da zorluklar yaşadığını umutsuzluğa kapılıp zulme devam etmek yerine kanunlarla hareket edilmesinin din ve devlet kurallarına daha uygun olduğu ifade ederek eserini sonlandırmaktadır.

3.11. Nesâyih'ül-vüzera v'el-ümerâ-Defterdar Sarı Mehmet Paşa (XVIII. Yüzyıl 1714)

Devletin en zor zamanlarında yaklaşık elli yıl devlete hizmet eden Defterdar Sarı Mehmet Paşa, Hüseyin Ragıp Uğural tarafından Türkçeye *Devlet Adamlarına Öğütler*

şeklinde çevrilen bu eserde hem yaşanan sorunların tespitini hem de çözüm önerilerini sunmaktadır. Eserin bilinen on dört nüshası bulunmaktadır.

Mehmet Paşa, eserinde tıpkı klasik döneme ait siyaset-nâmeler gibi sık sık ayet, hadis ve şiirlere yer vermektedir. Aynı zamanda Lütfî Paşa'nın *Asafnâme* isimli eserinden doğrudan bazı nakiller yaparak Paşa'nın özellikle devlet memurları için yaptığı uyarıları önemsemektedir.

Dokuz bölümden oluşan eserde yönetim ahlakı ile ilgili pek çok meseleye yer verilmektedir. Örneğin vezirlerin ahlakı, rüşvetin zararları, halkın hâli ve zulüm sonucundaki sitemlerinin devlet için zararları gibi konuların yanı sıra; cimrilik, cömertlik, hırs ve açgözlülük, kibir ve kıskançlık, alçak gönüllülük, gurur, güzel huy, kötü huy ve ikiyüzlülük gibi olumlu ve olumsuz pek çok ahlaki özelliğe değinmektedir. Uğural'a göre ülkedeki bütün mal ve gücün kaynağı olarak halka zulüm edilmesine engel olacak her türlü gayretin gösterilmesi, vergi ödeyen halkın korunup gözetilmesi bu eserdeki öğütlerin ruhunu oluşturmaktadır (2000: 22).

Defterdar Sarı Mehmet Paşa, artık gerileme döneminin hızlandığı ve sorunların arttığı bir dönemde devletin düzene girmesi için Koçi Bey ile benzer düşüncelere sahiptir. Kanuni Sultan Süleyman dönemindeki uygulamaların yeniden canlanması ve hatalardan dönülmesi gerektiğini önemle vurgulamaktadır.

Defterdar Sarı Mehmet Paşa, devletin geleceğini memurların karakteristik özelliklerine bağlı olarak açıklamaktadır. Gözlemlerine dayanarak kaleme aldığı eserinde memurlardaki ahlaki kusurların çokluğuna değinerek bu durumu devletin gerilemesindeki nedenlerden biri olarak aktarmaktadır. Memurlar ne kadar olumlu özelliklere sahipse devlet o kadar iyiye, memurlar ne kadar olumsuz özelliklere sahipse devletin de o kadar kötüye gideceğini vurgulamaktadır. Bu bağlamda memurlar için zekâ, bilgi, namus ve tecrübeyi sahip olunması gereken temel özellikler olarak belirtmektedir.

Eserde, eleştirilen devlet, iktidar veya sistem değil, kamu yöneticilerinin yanlış uygulamaları ve hatalı davranışlarıdır. Bu nedenle üzerinde durulan önemli sorun kamu yöneticisi olarak atananlarda ehliyet ve liyakatin aranmamasıdır. Fakat Mehmet Paşa'ya göre devlette başarı kamu yöneticilerine bağlıdır; memurlar dikkatle seçilmeli, görev isteyenlere şüpheyle bakılmalı, en iyi yetişmiş ve namuslu olana görev verilmeli, bu nitelikteki tecrübeliler olur olmaz gerekçelerle görevden alınmamalıdır (Dinçer,

2019, 289). Memurların sebepsiz yere görevden alınmaları memurların korkuyla işlerini icra edememelerine sebep olmaktadır. Suçsuz olan bir memurun görevden alınması, yerine liyakatsiz kimselerin getirilmesi diğer memurlarda görevden alınma ve haksızlığa uğrama düşüncesini oluşturarak devlet işlerinin aksamasına yol açmaktadır.

4. SİYASET-NÂMELERDEKİ ORTAK KAVRAMLAR ve DEĞİŞEN UNSURLAR

4.1. Siyasi Alandaki Ortak Kavramlar

4.1.1. Devlet Düşüncesi

Eski Türkçede *il*, *él* olarak kullanılan devlet kelimesi Türk Dil Kurumu'nun güncel Türkçe sözlüğünde “Toprak bütünlüğüne bağlı olarak siyasi bakımdan örgütlenmiş millet veya milletler topluluğunun oluşturduğu tüzel varlık, büyüklük, mevki, mutluluk ve talih” olarak tanımlanmıştır (<https://sozluk.gov.tr/>). Bu tanıma göre Türk düşüncesinde devletin, mutluluğun ve talihin sağlayıcısı konumunda olduğunu söyleyebiliriz. Bu düşünce yalnız bugün değil eski Türk devletlerinin var oluş sebebi ve hâkimiyetini sürdürmesi bu anlayışla aynı doğrultuda devam etmiştir.

Kafesoğlu, Türklerin devlet tanımını şöyle yapmaktadır: “Beylerin ve bodun başkanlarının yasama ve yürütme sorumluluklarını yerine getirerek vergi ve asker toplama, orduyu düzenleme, yargı hakları, törede yenilikler yapma kısacası ilin idari, kültürel ve ekonomik işlerini düzenleme yetkileridir” (2015: 224). Bu kısımda Türklerin tarih boyunca devlete nasıl bir anlam yükledikleri; Türk devletlerinde, bir gelenek hâline gelmiş siyaset-nâme niteliği taşıyan eserlerdeki tanımlar ile ele alınacaktır. Ancak öncelikle Türklerin ilk teşkilat yapılanmaları hakkındaki bilgilere değinilecektir.

“Orhun kitâbelerine göre Türk Bozkır cemiyetinin yapısını şöyle tespit etmek mümkündür:

Oğuş- âile

Urug- âileler birliği (?)

Bod- boy, kabile (Ok=kabile. Bir siyâsî teşkilâta bağlı)

Bodun- boylar birliği (siyâsî yönden müstakil veya değil)

İl (él)- müstakil topluluk, devlet, imparatorluk” (Kafesoğlu, 2015: 219).

Bu kısımda il (él) olarak değerlendirilen yani devlet anlamına gelen sözcük Kafesoğlu tarafından şöyle açıklanmıştır:

Eski Türkçede “il”, V. Thomsen’e göre “siyâsî bakımdan müstakil, muntazam teşkilâtlı millet” demektir. A.v. Gabain’e göre il “ülke, imparatorluk (=reich), iktidar veya hükûmet (herrschaft)”; R. Giraud’ya göre, “Teşkilâtlı devlet, imparatorluk, siyâsî hâkimiyet”; G. Clauson’a göre, “Bir müstakil hükümdar tarafından idare edilen siyâsî birlik” mânasına gelmektedir (2015: 224).

İncelenen eserlerde yazarların devlet anlayışları V. Thomsen’in tanımına oldukça uygundur, muntazam yani derli toplu, sistematik, ilkelerin olduğu ve bu ilkelere bağlılıkla iyi bir yönetimin ortaya çıktığı düşüncesi yaygın olarak kabul edilmiştir.

Bilimin düşünce dünyasına katkılarından ötürü ikinci hoca/üstad (*hace-i sâni*), Batı ülkelerinde ise Alfarabius ismiyle bilinen büyük Türk düşünürü Farabî, *El-Medinetü’l Fâzıla* isimli eserinde ideal toplum ve ideal yöneticinin özelliklerini ayrıntılarıyla ortaya koymuştur. Eserinde, adalet, mutluluk, liyakat ve toplumsal yardımlaşma konularına değinerek felsefî bir bakış açısı ile kurguladığı devlet-toplum modelini sunmaktadır. Devlet ile ilgili düşüncesini toplumun neden bir arada yaşadığı sorusuna verdiği cevap ile ilişkilendirir. Farabî toplumdaki bireylerin farklı farklı özelliklere sahip olduğunu, ürettikleri ürünler ve diğer hizmetler için ancak toplumsal yardımlaşmayı sağlayarak bir arada paylaşımcı bir toplum anlayışı ile erdemli bir şehir kurabileceklerini ifade etmiştir. Bu şehri *fâzıl şehir* olarak isimlendiren Farabî, bu şehrin yöneticisiz olamayacağını ancak iyi bir idareci ile fâzıl bir şehrin sürdürülebileceğini şu sözlerle belirtmiştir:

Fazıl şehir de böyle olmalıdır: bütün cüzümler, derece ve mevkilerine göre, ilk sebebin maksadını güdecek yolda yürümelidirler. Fazıl şehrin reisi de geliş güzel herhangi bir adam olamaz. Riyaset iki şeyle olur: birisi reisin riyasete tabiat ve yaradılışı ile müstaid bulunmasıyla; diğeri reisin heyetce ve irâdî melekesi ile riyasete müstaid bulunmasıyla (1990: 79).

Farabî eserindeki üslubunda daha çok metaforik bir anlatım yolunu tercih etmiş, pek çok şeyi benzetmeler yoluyla anlatmıştır. Şehri; özellikle erdemli şehri, bir vücudun organlarına benzeterek şu ifadeleri kullanmıştır:

Fâzıl şehir tam sıhhatte bir vücuda benzer. Bütün uzuvları onu hayat devresinin sonuna kadar muhafaza etmek hususunda yardımlaşır. Bir vücudun uzuvları nasıl çeşitli iseler, yaradılış ve kuvvetleri bakımından nasıl birbirlerinden üstün iseler ve hepsinin başında başrolü oynayan kalb - adında bir uzuv - varsa ve bu hâkim uzva mertebeye yakın olan uzuvlar ve bunların her biriyle sıkı münasebette bulunan diğer uzuvlar varsa ve bu son uzuvlarla ilgili olan ve emirleriyle hareket eden aşağı derecede uzuvlar varsa ve bu tâbi uzuvlara bağlı başka uzuvlar ve nihayet işleri güçleri yalnız başkalarına hizmet olan daha aşağı uzuvlar varsa, şehir de böyledir: yâni şehri teşkil eden unsurlar, yaradılıştaki çeşitli ve birbirlerinden üstün yapıdadırlar (Farabî, 1990: 84).

Bu benzetme ile şehirlerin, hem halkının oluşturduğu uzuvların hem de yöneticilerinin oluşturduğu uzuvların ayrılmaz bir bütün olduğunu, işleyişinin de tamamen birbirine bağlı olduğunu ifade etmiştir. Bu düşünce Aristo'nun devlet ve toplum düzenini ifade ettiği adalet dairesi düşüncesine benzer bir düşüncedir. Yazarların, adalet dairesi ile ilgili düşüncelerine adalet kavramı altında yer verilecektir.

Fazıl Şehir 'in varlığı ve devamı, mutluluğun ve diğer ilâhî şeylerin ne olduğunu bilen ve onları insanlara anlatan bir insanın veya bir grup insanın, varlığına bağlıdır. Bazı insanlar idare etmek, bazıları da idare edilmek için yaratılmışlardır. Bunun böyle olması gayet tabiidir. Başkan, gerek tabii yetenekler, gerekse alışkanlık ve irade gücü sonucu kazanılan özellikler bakımından en yüksek bir durumda olmalıdır. Farabî'ye göre başkan; faal akılla temas kuran kişidir. Onu, mutluluğun vazgeçilmez sebebi yapan da bu temastır (1990: 101). İyi yönetici ile fazıl olan şehirlerin yanında Farabî'nin değindiği kötülükle yönetilen ve başındaki kralların iradelerine mahkûm olan cahil şehirlerde vardır. Bu şehirlerde kötü yönetim sonucu halk acımasız, adaletsiz ve birbirine zulmederek yaşamaktadır.

Ebû Nasr El- Farabî, cahil şehirleri halkın durumuna göre şöyle ayırmaktadır:

1. Zorunlulukların bir araya getirdiği topluluk,
2. Kötü şehirlerde yaşayan kötü topluluk,
3. Bayağı (hasis) şehirlerde yaşayan bayağı topluluk,
4. Şeref düşkünü şehirlerde yaşayan şeref düşkünü topluluk,
5. Zorba şehirlerde yaşayan zorba topluluk,
6. Demokratik (cemâ'iyye) şehirde ve özgür (hür) insanların şehrinde yaşayan özgür topluluk (2012: 116).

Bu cahil şehirlerin düzensiz ve kargaşalı yapısı kötü bir yönetimin ya da yöneticisizliğin sonucunda ortaya çıkmıştır. Bu durum, Fransız Sosyolog Pierre Bourdieu'nun devlet tanımını da destekler niteliktedir. Bourdieu'nun devlet tanımı şöyledir: "Devlet, bir ortodoksi esası olarak, yani ancak örneğin kargaşanın, anarşinin, iç savaşın tersi anlamındaki fiziksel düzen hâli olarak da anlaşılan kamusal düzenin tezahürlerinde yakalanabilecek gizli bir esas olarak tanımlanabilir. Kamusal düzenin hem fiziksel hem de sembolik anlamlardaki tezahürlerinden kavranabilecek gizli bir

esas” (2020: 18). Bu kargaşanın zıttı olarak tanımlanan devlet, ancak düzen ve iyi yönetim ile kurulabilir. Farabî ise bu iyi yönetimin fazıl şehri oluşturacağını ifade etmiştir:

Şunu söyleyelim ki: hayır, nasıl arzu ve iradeyle elde edilirse, kötülükte arzu ve iradeyle elde edilir. Dolayısıyla bir şehrin sınırları içindeki yardımlaşmanın, kötü amaçlarla olması da mümkündür. Fakat sakinlerinin ancak saadet maksadıyla yardımlaşmaları bir şehir, fâzıl bir şehir olur. Zaten saadete erişmek maksadıyla kurulan her toplulukta fâzıl bir topluluk sayılır. Onun içindir ki, bütün şehirleri - saadete erişmek maksadıyla el ele vererek çalışan bir millet de fâzıl bir millettir; bütün milletleri, saadete ulaşmak maksadıyla el birliğiyle çalışan bir dünya da fâzıl bir dünya olur (1990: 80).

Fâzıl şehirlerin ancak düzgün bir devlet yönetimi ile sağlanabileceği açıkça belirtilmiştir. İncelenen eserlerde tespit edilen devlet düşüncesi doğru ilkeler üzerine konumlandırılmıştır. Öne çıkan ilkelere kavramlar eşliğinde yer verilecektir. Devlet anlayışının ele alınacağı diğer bir eser Alâeddin Keykûbat’a sunulan *Kitâbu’l Letâîfi’l’ Alâiyye fi’l-fedâili’s-seniyye* isimli eserdir.

Eserde Zencânî, devletin iyi sultan ile sultanın ise doğru yönetim ile toplumu idare edebileceğini söylemektedir.

Sultan olmasaydı, kötüler iyilere musallat olur, ayak takımı değerli insanlara tasallut ederdi. Kalpler isyana ve düşmanlığa yönelir, insanlar tecavüze ve zulme başlardı. İstek ve arzular muhtelif, görüşler farklı olduğundan insanlar kargaşaya düşerlerdi. İyi kötünden, hak batıldan ayrılmazdı. Onun heybetiyle fitne, zulüm ve sıkıntılar ortadan kalkar. O iyi olursa işler de yolunda gider; o kötü olursa halkta kötü olur (2020: 84).

Her iki eserde de devlet çatısının gerekliliği ve devlet olmadığında kargaşanın ve bozgunculuğun hâkim olacağı ifade edilmiştir. *Mirâtu’l-Mülûk* isimli eserde ise yine toplumsallaşmanın getirdiği bir zorunluluk olarak “devlet” ele alınmıştır.

İnsan türünün varlığı yardımcılar olmadan mümkün değildir, yardımlaşma da topluluk oluşturmada mümkün olamaz. Bundan dolayı insan türü zorunlu olarak topluluk oluşturmaya muhtaçtır, bu ihtiyaç türüne *temeddün* (toplumsallaşma) denir. *Medine* (şehir), halkın bir araya gelerek çeşitli sanatlarla birbirlerine yardımcı oldukları; böylece yaşamlarını devam ettirdikleri yerdir. Filozofların insan, doğası gereği toplumsal bir varlıktır derken kastettikleri budur. Bu topluluğunda bir idareye ve düzene ihtiyacı vardır. Bu idareye siyaset denir (Amâsî, 2016: 343).

Aynı bakış açısıyla değerlendirerek toplumdaki bireylerin, temel ihtiyaçlarını ancak bir arada ve belli bir düzen içinde yaşayarak karşılayabileceğini ifade eden Kınalızâde Ali Çelebi *Ahlâk-ı Alâî* isimli eserinde “İnsanlar tek başına kendi

ihtiyaçlarını karşılayamazlar. Bir kimsenin bütün ihtiyaçlarını kendisinin karşılamasına imkân yoktur. Onun için bir arada yaşamaya mecburdurlar. Medeni olmalarının şartı da buradan gelmektedir” deyip bu mecburiyeti örneklendirerek şöyle açıklamıştır:

Bir kimsenin bir ekmek yemesi için ekip biçme, öğütme ve ekmek yapma durumu vardır. Bir insanın bezden bir elbise giymesi için; ekicinin pamuğu ekip toplaması, hallaın o pamuğu atması, bkcnn eğirmesi, dokumacının dokuması ve terzinin dikmesi lazımdır. Bir şahsın bunların hepsini yapmasına imkân yoktur. Bunların her biri bir sanattır. Bir ikisini yapsa, hatt sıra ile hepsini yapsa, bu sefer giyinme ve beslenme güçlüğü doğar. Bu itibarla insanlar bir arada yaşamaya muhtaçtırlar (2020: 104).

Kınalızâde bu birlikteliği sağlıklı bir şekilde sürdürebilmek ve kargaşanın önüne geçmek için iyi bir idareye ihtiyaç olduğunu ise şu şekilde belirtmiştir: “Anlaşıldığına göre insanlar, toplu ve medeni bir hayat srmeyince ayakta duramazlar. Bir arada yaşamak mutlaka bozgunculuğu kaldırmaz ve düzenli olmayı sağlayamaz. Her kesin bir isteği vardır. Nefis, arzusunu ne yolla olursa olsun elde etmek ister” (2020: 106). Kınalızâde, bu tespitini şöyle devam ettirmiştir: “Bilhassa bazı halkın arzu ve istekleri kabalığa ve kötülüğe dayanır. Bu itibarla bir şey iki kişinin isteği olduğunda aralarında münakaşa ve mücadele olur. Biri *o benim*, diğeri ise *benim* der. Bundan dolayı öyle bir idare lazımdır ki hem insanlar faydalanmalı ve bir arada yaşamalı hem de bozgunculuk ortadan kalkmalıdır” (2020: 106).

Birbirlerine yakın zamanlarda yaşamış Kâtip elebi ve Defterdar Sarı Mehmet Paşa ise devleti şöyle tanımlamıştır: Kâtip elebi’ye göre devlet, “mülk ve saltanat manasına olup, birtakım örf ve kanunlarla düzenlenmiş insan topluluğundan ibarettir ve kanunların devamlı olarak yetenekli kimseler tarafından düzenlenmesi, ihtiyaa göre yenilenmesi gerekmektedir” (2020: 134). Defterdar Sarı Mehmet Paşa’ya göre ise: “devlet düzeni rical (devlet görevlileri) iledir ve askerin ayakta durması hazine parasıyladır ve hazine toplamak ülkenin bayındırlığı iledir ve iyi hal iledir ve ülkenin bayındırlığı da adalet, iyilik ve zalimlere karşı koyma siyaseti iledir” (Defterdar Sarı Mehmet Paşa, 2000: 98).

Yapılan tanımlar ve ortaya konulan örnekler doğrultusunda X. yüzyıl ile XVIII. yüzyıl arasındaki devlet yönetimi ile ilgili düşünceler, Türk devletlerinde farklı zamanlarda benzer kavramların ön plana çıkmasıyla meydana gelmektedir.

4.1.2. Kut İnancı

Kut inancı, devleti yöneten kişiye bu görevin Tanrı tarafından verildiğini ve bu görevin gerektiği gibi yerine getirilmediğinde yine Tanrı tarafından alınacağına dair bir Türk devlet düşüncesidir.

Eski Türkler kadir-i mutlak bir Allah'a ve onun cihân hâkimiyetini kendilerine ihsan ettiğine derin bir imanla ve samimiyetle inanıyorlardı. Bilge Kağan: “*Tanrı irâde ettiği için tahta oturdum; dört yandaki milletleri nizâma soktum*” derken dindarlığını ve hâkimiyetin *semavî menşei*ni belirtiyordu. Nitekim “*Tanrı güç verdiği için Türk askerleri kurt gibi ve düşmanları koyun gibi*” idi. Çin esareti zamanında da “*Türk Tanrısı Türk millleti yok olmasın diye babam İlteriş Kağan'ı ve anam İl-bilge Hatunu gökten tutup yükseltmiştir*”. Fakat Türk Tanrısı, *sevdiği ve himâye ettiği milletin hanları, beyleri ve halkı doğru yoldan, millî örf ve nizâm (türe) dan ayrıldığı zaman onları cezalandırır; kendilerini Çin'in esaretine düşürür* (Turan, 2017: 115).

Bu düşünce eski Türk devletlerinden modern devletler dönemine kadar her dönemde varlığını korumuş bir düşüncedir; bu sebeple siyaset-nâme niteliği taşıyan eserlerde en çok vurgulanan kavramlardan biri olmuştur.

Bu görevin yalnızca seçilmiş kişilere verildiğini ve bunun bir mutluluk sebebi olduğunu Yusuf Has Hâcîp, *Kutadgu Bilig* isimli eserinde şöyle ifade etmiştir.

*Oluverdi evren, sana verdi tahtı
Sürdürsün Allah bu taht ile bahtı* (92)

*Ey kutlu hakan, Allah sana verdi mutluluğu
Ona şükredip adını bin kez oku* (109)

*Allah kime verirse bu beylik işini
O işe denk verir akıl ve gönlünü* (1933)

Nizâmü'l-Mülk ise, yönetici tasvirini yaparken yöneticinin ilahi bir güç tarafından donatıldığını ve bu biçimde vazifelendirildiğini söylemektedir. Bu durum Türk devlet yöneticilerinin ortak bir özelliği olarak incelenen eserlerde karşımıza çıkmaktadır. Kut anlayışı ortak bir anlayıştır ve Türkiye Cumhuriyeti Devleti kurulana kadar eski Türk devletlerinde izlerini göstermiştir.

Nizâmül'l-Mülk'e göre, Tanrı her çağda halk arasından birini seçerek onu hükümdarlara yakışacak birtakım özelliklerle donatır. Dünya işleri ve cihan ahalisinin kamu düzeninden onu sorumlu tutarak fitne ve kargaşa kapısını onun eliyle kapatır. Adaleti sayesinde hoşça zaman geçirip kendilerini güvende hissetmeleri ve idaresine duacı olmaları için insanların gönlünde ve gözünde ona dair derin bir saygı

uyandırmaktadır (2020: 8). Aynı zamanda yazar, dönemin yöneticileri olan Sultan Alparslan ve Melikşah'ın Allah tarafından görevlendirildiğini sıkça vurgulamaktadır.

Aynı dönemde yazılan diğer bir eser Anadolu Büyük Selçuklu devletinde de benzer durum söz konusudur. Zencânî: Yeryüzündeki sultanların sultanı, ümmetin koruyucusu, Arap ve Acem sultanlarının en ulusu, insanların ve ülkenin koruyucusu, halifenin yardımcısı, Allah tarafından zafere ulaştırılan, düşmanlarına karşı dinini ve dünyasını yüceltmede yardım görmüş olan, Müslümanların yardımcısı, her tarafta emniyeti sağlayan, iyiliği yayan, kâfirlere ve müşriklere galip gelen (2020: 65) gibi ifadeler ile Alâeddin Keykûbat'a yazdığı bu eserinde sultana Allah tarafından verilen gücü ve iyi özellikleri sıralamıştır.

Anadolu sahasının ve Osmanlı Devleti döneminin tespit edilmiş ilk siyaset-nâme özelliği taşıyan Şeyhoğlu Mustafa'nın *Kenzü'l-Küberâ ve Mehekkü'l-Ulemâ* isimli eserinde, padişahın Allah tarafından görevlendirildiğine dair örnekler mevcuttur. “Şimdi bu padişah kendi sultanlığını yüce Allah'ın kendi zatının ihsanı ve vergisi olduğunu bilmeli. Zaten “Ey Allah'ım, ey hükümdarlık sahibi, sen dilediğine hükümdarlık verir dilediğinden alırsın” (*Âl-i İmrân Sûresi*-26) âyetinin işaret ettiği gibi kime dilerse mülkü ona verir” (2013: 63).

Şeyhoğlu Mustafa'nın başka bir ifadesi ise şöyledir: “Padişahlığı yüce Allah'ın zatının halifeliği bilmeli. Her hareketinde ve söylediği her sözünde çok tedbirli olmalı ve hakikatin zıddına ve aksine olmamalı” (2013: 64). Bu sözleri ile Türk devlet düşüncesindeki kut inancını İslami kaynakların temeli olan Kur'an-ı Kerim'de ki ayetler ile birlikte yorumlamış ve İslam siyaset düşüncesindeki halifelik makamını, Eski Türklerdeki Tanrı'nın yeryüzündeki gölgesi olan yönetici betimlemesi ile sentezlemiştir.

Benzer bir ifade XVI. yüzyılın önemli eserlerinden hem ahlaki hem de siyasi anlamda pek çok tavsiyeleri içeren *Nushatü's-Selâtin* isimli eserde şöyle geçmektedir. “Allah'ın yeryüzündeki temsilcisi olan padişah ne istedi de onun tahakkuku mümkün olmadı. Zira Padişah, yeryüzünde Allah'ın gölgesi, tebaasının sığınağıdır” (Gelibolulu Mustafa Âlî, 2015: 59).

Ahlâk-ı Alâî' de ise konu ile ilgili şu ifadeler yer almaktadır:

Bilinmesi lazımdır ki saltanat, hükümet ve padişahlık Allah'ın bir lütfu ve hediyesidir. Cenab-ı Hak, bazı kullarına şeref tacını giydirir ve saltanatını cevherle yüceltir. Bundan büyük mertebe olur mu? Bu nimete ulaşmış her bahtiyar

kimsenin Allah’a hamd ve şükretmesi, işleri yerine getirmek ve adaleti icra etmek hususunda şeriatın sahibi Rasulullah’a uyması gerekir (Kınalızâde Ali Çelebi, 2020: 151).

Yine kut inancı ile ilgili olarak yönetici için kullanılan ifadeler şöyledir: “Halk ve himayesindeki memleketler onun iyiliğinin gölgesinde ve hükümdarlık otoritesinde, her türlü afet ve belalardan kurtulmuş olur. Kendisi de Allah’ın hak halifesi (vekili) ve mutlak gölgesi (yeryüzünde emirlerinin mutlak uygulayıcısı) olur” (2020: 151).

Kâtip Çelebi yaşadığı yüzyıldaki artan sorunların sebeplerini ve çözümlerini birlikte ele aldığı eseri *Düstûru’l-amel li Islâhi’l-halel*’de sorunlara ortaya çıkmadan önce tedbir alınması gerektiğini sorunlar ortaya çıktıktan sonra ise temel sebeplerin bulunması ve çözüme kavuşturulması gerektiğini vurgulamıştır. Bu sorunların ilki ve devletteki bozulma ve yozlaşmanın artmasına sebep olan etkenlerden biri, devlet yöneticilerinin bulundukları makamı bir emanet olarak değil kendilerini makamın esas sahibi olarak görmeleridir. Ancak hem Orta Asya hem de Anadolu’da kurulan Türk devletlerinin ortak düşüncesi devletin esas sahibinin Tanrı olduğu ve yöneticilerin de Tanrı tarafından görevlendirildiğidir. Kadim Türk düşüncelerinden olan *Kut* anlayışı ile çelişen bu durum sorunların ana sebeplerindendir. Öyle ki *Kut* anlayışı asırlar boyunca yöneticilerin kararlarını doğru vermesine ve halka yaptığı iyi muamelesinde etkili olmuştur. Kafesoğlu, “vesikaların Türk hükümdarına idare etme hakkının Tanrı tarafından verildiğini, bağışlandığını göstermektedir” der ve şu örnekleri verir:

Asya Hun imparatorunun unvanı: *Gök Tanrı’nın, güneşin, ayın tahta çıkardığı Tanrı kut’u Tanhu,*

Hsia Hun devleti tanhusu He-Lien Po Po’nun söylemi: *Benim hükümdar olmam Tanrı tarafından kararlaştırıldı,*

Avrupa Hun devletinde Bozkır menşeli olan *Tanrı’nın kılıcı* benzetmesi ile Atilla’nın ilâhi kudretle donatılmış olduğu (2015: 239).

Kut anlayışının kadim bir gelenek ve önemli bir Türk düşüncesi olduğunun diğer bir göstergesi ise Oğuz Kağan destanında, Urum Kağan’ın mağlup olması ile birlikte, Urum Kağan’ın kardeşi Uruz Beğ oğlu Saklap’ı bir şehre bırakıp şehri korumasını söyler. Saklap ise Oğuz’a direnmez, Oğuz Kağan’a itaat ettiğini haber verir ve şöyle der: “*Bizning kutbız, senning kutung bolmuş*” (bizim kutumuz senin kutun olmuş)

(Bang, 1936: 120-23). Kafesoğlu'nun ifadesi ile burada kuttan feragat etmek, devletten, siyasî istiklâlden vazgeçmek anlamına gelmektedir (2015: 241).

İşte Türk devlet yönetimi için asırlardır önemli olan bu anlayışın terk edilmesi Kâtip Çelebi'nin eserinde, artan sorunların ilk nedeni olarak değerlendirmesine sebep olmuştur. Tedbir almak için önce doğru bir anlayışa sahip olmak gerekmektedir. Kâtip Çelebi'ye göre doğru düşünce doğru siyaseti, doğru siyaset ise sorunlara doğru çözümleri getirmektedir.

Devletin ileri gelenleri bu günde, mülkün sahibinin gerçek pâdişah olduğunu; hakikatte hazine, asker ve halkın da onun olduğunu bilmeleridir. Mecazî manadaki pâdişah sadece onun vekilidir. Sebepler âleminde, O'nun yarattığı sebepler sayesinde yeryüzünü yönetir, bir uyanık mecazi pâdişah huzurunda, nice doğruluk üzere hareket olunursa, 'gayıpları bilen Allah'ın kulluğunu ederiz' diyerek, hak ve adâlet üzerine söz ve hedef birliği yapıp; buna karşı olanları sindirip, devlet işlerinde gerekli olan tedbirleri almaya başlayarak, devleti ayağa kaldırmalıdır (2020: 148).

Koçi Bey ise yaşanan sorunlar için çözüm önerileri sunduğu risalesinin giriş bölümünde bu konuya değinmektedir. Halkın Tanrı emaneti olarak korunup gözetilmesi ve yakından ilgilenilmesi gerektiğini bu görevin artık unutulduğunu ifade etmektedir (Kurt, 2018: 40).

4.1.3. Devlet Yöneticilerinin Genel Özellikleri

İncelenen siyaset-nâmeler Karahanlı Devleti, Büyük Selçuklu Devleti, Anadolu Selçuklu Devleti ve Osmanlı Devleti döneminde yazılmış siyaset-nâmelerdir. Bu eserlerde Türklerin devlet anlayışı ve yönetimindeki bazı benzer yapıların Orta Asya'dan Anadolu'ya taşınarak varlıklarını devam ettirdikleri anlaşılmaktadır. Bu yapılardaki devlet yöneticilerini, bey/hakan/sultan/pâdişah, sadrazam/vezir, kâtip, hazinedar, kumandan, elçi ve din görevlileri (vaiz, şeyhülislam vb.) olarak sıralamak mümkündür. Eserlerde bu makam sahiplerinin özellikleri, ahlaki zenginlikleri ve kendilerine verilen tavsiyeler bulunmaktadır. Bu tavsiyelerde öne çıkan kavramlar araştırmanın inceleme konusunu oluşturmaktadır.

Bu kısımda öncelikle yönetici olarak tanımlanan, devlet yönetiminde birinci sırada söz sahibi olan, bey/hakan/sultan/pâdişah olarak isimlendirilen kişilerdir. Yöneticinin özellikleri ve ahlaki özellikleriyle ilgili örnekler verilen öğütler eşliğinde aktarıldıktan sonra diğer devlet görevlilerinin (vezir, kâtip, hazinedar, kumandan, elçi, dini görevliler) özellikleri, ahlaki özellikleri ve onlara verilen öğütler ile ilgili örnekler verilecektir.

Düşünürlerin yönetici tasvirleri incelendiğinde devlet görevlilerinin sahip olması gereken özelliklerin aynı zamanda halkı doğrudan etkilediği belirtilmektedir. Yönetici ne kadar iyi özelliklere sahipse önce kendi çevresini sonra da halkı o kadar iyi durumda olabilir. Yazarların düşünceleri eşliğinde bu görüşü destekleyen bazı örnekler bu bölümde ele alınacaktır.

Farabî, iyi bir şehrin yöneticisinin on iki temel özelliğe sahip olması gerektiğini ifade etmiştir. Bu özellikler şöyle sıralanabilir:

1. Gerektiğinde savaşmak için tam ve kusursuz bir beden, fiziksel uygunluk
2. Söylenenleri en iyi şekilde anlama ve algılama yeteneği
3. Güçlü bir hafıza
4. Yüksek zekâ ve seri kavrayış
5. Açık ve anlaşılır konuşma yeteneği
6. Öğrenmeye ilişkin sevgi ve meşakkatlerine katlanma gücü
7. Doğruyu ve doğruları sevmek, yalandan ve yalancılardan nefret etme
8. Yeme, içme ve cinsel isteklerden uzak durma, zevk ve eğlenceden kaçınma
9. Yüksek ruhlu ve asil olmak, düşkünlüklerden uzak durmak
10. Altın, gümüş ve benzeri dünyevi malları değersiz görme
11. Âdil olma ve adaletin tesisi için çaba harcamak. Zulüm ve baskıdan uzak durma ve bunlara karşı çıkma
12. Yüksek bir azim ve kararlılıkla işlerini gerçekleştirme, korku ve zaaf göstermeksizin gerekli gördüğü işleri cesurca yapma (Tunçel, 2017: 102).

Farabî ve birçok siyaset-nâme yazarı yönetici nasıl ise halkında öyle olacağı konusunda hemfikirdir. Farabî'ye göre:

İyi özelliklere sahip ve yüksek ahlaki vasıflarla donanmış olan başkan tarafından “yönetilen kişiler erdemli, iyi ve mutlu kişilerdir. Bu kişiler bir ulus oluşturlarsa, o, erdemli bir ulus olur. Onlar, bir yerleşme bölgesinde toplanırlarsa, onları böyle bir yönetim altında bir araya getiren bu yer, erdemli şehir olur. Onların böyle dağınık yaşamaları, ya bir araya gelebilecekleri bir şehrin henüz bulunmayışından ötürüdür; ya da böyle bir şehirde olmalarına karşılık, düşman saldırısı, veba, kıtlık ve bunun gibi bir takım felaketler yüzünden dağılmak zorunda kalmış olmalarındandır (2012: 21).

Yusuf Has Hâcip'in dizeleri Farabî'nin bu fikirlerini destekler niteliktedir:

*Halk bozulursa onu beyler düzeltir
Eğer bozulan beyse onu kim düzeltir (5203)*

*Sen tavrını düzenle, eylemini doğru tut
Halkın tavrı düzelir, kendini avut (5204)*

*Hakanın kötü olması dünyayı bozar
Engel olan çıkmazsa yolundan şaşar (5282)*

Düşünörlere göre, yöneticinin iyi özellikleri halkın iyi özelliklerinin artmasına, yöneticinin kötü özellikleri halkın kötü özelliklerinin artmasına neden olmaktadır. Zencânî, *Kitâbu'l Letâîfi'l' Alâîyye fî'l-fedâîli's-seniyye* isimli eserinde bu konuda Farabî ile aynı düşüncededir.

Halk, ancak sultanın ihsanı ile adalete kavuşur ve ancak, sultanın yardımıyla sıkıntılarını giderebilirler. O, halkın durumunu gözeterek sıkıntılarına çare olmalı, kederlerini gidermelidir. Halkın durumu iyi olduğunda faydası; kötü olduğunda zararı, kendisine dokunur. Halkına adalet ve iyilikle davranarak Allah'a itaat etmiş olacağından, halkı da kendisine itaat eder. İdaresinde, dini korumaya ve Müslümanların ıslahına önem vermelidir (2020: 83).

Yine aynı eserdeki şu ifadeler bu konuyu destekleyici niteliktedir: Sultanın ahlakı güzel, kalbi temiz olduğu zaman, halkı mutluluk, devleti istikrar üzere olur. Böylece sultanın adalet ve fazilet izleri halkta hissedilir. Halkın düzeni, sultanın kalbini ferahlatır. Sultanın iyi ahlakı da halkın düzen içinde olmasına yardımcı olur. Bu durumda halk, sultanın adaletinden ve faziletinden büyük pay alır ve çokça faydalanır (Zencânî, 2020: 89).

Zencânî, bilgin ve idarecilerin; halkın her yönden iyi yaşayabilmesi için önemli olduğunu ve bu kimselerin seçilirken oldukça titiz davranılması gerektiğini ifade ettikten sonra anlatımını desteklemek için bir hadis aktarmıştır: “İki topluluk düzgün olduğunda, insanlar da düzgün olur. Bozuk olduğunda insanlar da bozuk olur. Onlar, âlimler ve idarecilerdir” (2020: 112).

Şeyhoğlu Mustafa, yönetici-halk ilişkisi Farabî'nin anlayışına uygun biçimde yorumlamış ve yöneticinin iyiliğinin halkı nasıl etkileyeceğini şöyle ifade etmiştir: “Eğer padişah barış, doğruluk ve iyilik üzerine olursa, memleketin insanları da doğruluk ve iyilik yolunu tutar; eğrilik ve hile yanında olursa halk da fitne ve fesat içinde olur” (2013: 123).

Kâtip Çelebi eserinde halkın, sultanlara ve beylere Allah'ın emaneti olduğunu söylemektedir. Ayrıca bu konuda herkesçe bilinen ve açıklanmasına gerek olmayan bir hüküm olduğunu ifade ederek şu sözü aktarır: *Yöneticisiz devlet parasız yönetici olmaz, halksız para olmaz, adâletsiz halk olmaz*. Devlet için aşağıdaki dört unsurun önemli olduğunu ve birbiri için birtakım gerekliliklere sahip olduklarını söylemektedir (2020: 137). Ahlaat-ı erbaa kavramını önemseyen yazar, biyolojik psikolojik fonksiyonları olduğuna inanılan dört sıvıyı devlet ve toplum düzenini açıklarken metaforik olarak kullanmaktadır.

1. *Ulemâ*, kalbe benzer insanın maddî kaynağıdır.

2. *Asker*, balgam gibidir.

3. *Tüccar*, safra

4. *Halk* ise sevdaya benzer (2020: 138).

Tüm bunların başında bir yönetici olması gereklidir. Bu yönetici nasıl ise diğer görevliler de öyle olur ve işlerini de kendi ahlaki özelliklerine göre yaparlar. Birbirinden ayrı düşünülemez olan bu vücudun uzuvlarının ayrı ayrı görevleri vardır ancak belirtildiği gibi yöneticinin özellikleri diğer tüm sınıfların özelliklerini belirleyen önemli bir etkidir.

4.1.4. Yöneticiye Verilen Ahlaki Öğütler

Yöneticilerin özelliklerinin diğer devlet görevlilerinin ve halk için etkisi eserlerde görülen ortak konulardandır. Benzer şekilde yöneticinin ahlaki özellikleri de yine devlet görevlilerinin ve halkın ahlaki özelliklerinde etkili olmaktadır. Burada öncelikle düşünürlerin yöneticiye ahlaki özelliklerinin nasıl olması gerektiğine dair nasihatlere yer verilecektir, ardından yöneticilerin ahlaki özellikleri farklı yönleri ile ele alınacaktır.

Yusuf Has Hâcip, *Kutadgu Bilig* isimli eserinde yöneticinin dürüst, cömert, merhametli cesur ve soylu olması gerektiğini dizelerinde şöyle ifade etmiştir:

*Biri kavli bütün, dili doğru olmak
İkincisi ise hayırlı töre yapmak* (5903)

*Üçüncüsü eli bol ve açık olmak
Halka merhametli davranmak* (5904)

*Dördüncüsü düşmana boyun eğdirmek
Ülkeyi yönetmek için cesur olmak (5905)*

*Hangi bey bu dört işi tam yapmazsa
Çöküntü başlar ilde, ondan sonra (5906)*

*Bu beylik için soyluluk gerekli
Cesur, kahraman, yiğit yürekli (1949)*

*Hem akıllı, hem bilgili olması gerek
Hem cömert hem alçak gönüllü olması gerek (1951)*

Yusuf Has Hâcip ideal yöneticinin ahlaki vasıflarını sıralamaya şöyle devam etmiştir:

*Bilgili, akıllı, halkına ılımlı
Eli açık, gözü gönlü tok olmalı (1964)*

*Her türlü iyiliğe el uzatmalı
Edepli, alçak gönüllü ve tavrı düzgün olmalı (1965)*

*Eğer bey sakıngan ve temiz kalpli olmazsa
İşleri temiz olmaz ve yarım kalır (1987)*

*Bey tokgözlü ve yumuşak huylu
Sözü ve tavrı açık olmalı (2000)*

*Doyumsuz olur gözü aç, kişi
Açgözlüye yetmez bu dünyanın aşısı (2001)*

*Yüzünü gören bakınca onu sevmeli
İli, halkı ona bakıp güvenmeli (2084)*

*Siyasetle Bey düzenler ili, yasayı
Halk bu siyasete göre düzenler tavrını (2128)*

Nizâmü'l-Mülk, yöneticilerin bazı özelliklerini şöyle sıralamıştır:

İyi huylulukla güzel yüz, mertlik, yiğitlik, binicilik, ilim, türlü silahları kullanmak, hünarlere sahip olmak, Allah'ın kullarına şefkat ve merhamet (göstermek), vaadlerinde durmak, dürüst din, iyi itikat, Yüce Allah'a itaat (edenleri) sevmek, akşam namazı (kılmak), ziyaret, oruç faziletlerini yerine getirmek, din âlimlerine hürmet etmek, ilim ve hikmet ehlini kazanmak, sadakalar vermek, yoksullara iyilik etmek, maiyete ve hizmetkârlara iyi muamele etmek, zalimlerim zulmünü raiyetten kaldırmak (Nizâmü'l-Mülk, 2020: 9).

Tüm bu özellikleri sıralarken bunların Allah tarafından kendilerine verildiğini bununda ancak yüksek ahlaki özelliklere sahip olmakla hak edilecek vasıflar olduğunu belirtmiştir. Nizamü'l-Mülk göre “Padişahın dünya malı ve işlerde (meselelerinde)

araya girmesi şöyle olmalıdır. O, her durumda insafli olsun; eski gelenekleri ve iyi meliklerin koydukları kanun ve müesseseleri yürütsün, kötü sünnet ve bid'atler koymasın ve bunlara rıza göstermesin” (Nizâmü'l-Mülk, 2020: 188).

Siyâset-nâme isimli eserde vurgulanan diğer bir özellik yöneticinin devlet görevlilerinin yaptığı işleri denetlemesi gerektiği ile ilgilidir. Padişahın memurların hâinden habersiz olmaması, soruşturması gerekir. Ta ki, memur (âmil), kanuna aykırı bir iş yaparsa veya halktan fazla bir şey alırsa, geri alsınlar; onu da azletsinler ve terk etsinler. Öyle ki, cihan mamur kalsın; padişah uzun ömürlü olsun; hazine dolu olsun; böylece, öteki memurlar zulüm yapmasınlar ve ibret alsınlar (Nizâmü'l-Mülk 2020: 20).

Yöneticinin İslam dininin temel kurallarına ve Kur'an, Sünnet gibi ilimlere hâkim olması gerektiğini belirten Nizâmü'l-Mülk ancak bu özelliklere sahip kimselerin, devlet ve toplumunda düzenin olacağına işaret eder ve şunları aktarır:

Din ve dünya işleri yolu, tedbir ve sevap yolu ona açılır. Hiçbir kötü mezheb ve bid'at onu (doğru) yoldan saptıramaz kuvvetli fikir sahibi olur. Adalet ve insafı artar. Onun memleketinden ihtiras ve bid'at kalkar, elinden büyük işler gelir. Onun devleti zamanında şerrin, fesadın ve fitnenin kökü kazınır. Salâh ehlinin eli kuvvetlenir, fesadçı kalmaz, bu dünyada iyi ad (sahibi) olur (Nizâmü'l-Mülk 2020: 51).

Zencâni, *Kitâbu'l- Letâifi'l' Alâiyye fi'l-fedâili's-seniyye* eserini daha çok dini kaynaklardan esinlenerek oluşturmuştur. Bu dönemde Arap, Fars devletleriyle hem dini hem de kültürel açıdan kurulan yakınlık eserlere de yansımıştır. Özellikle İran hükümdarlarıyla ilgili anlattığı kıssalar aracılığı ile iyi yöneticinin sahip olması gereken pek çok özelliğe vurgu yapmıştır. Zencânî'nin sıkça dini kaynaklara başvurarak anlatımını destekleyici örnekler vermektedir. Bunlardan biri de sahih bir hadis olarak aktardığı ve idarecinin adil olması ile ilgili olarak vurguladığı şu örnektir:

Beş şey Allah'ın gazabını çeker ve dilerse onları ateşe atar. Birincisi, halka hakkını vermeyen, onlara insafli davranmayan ve zulmü kaldırmayan idareci. İkincisi, kendisine itaat etmesine rağmen halkı zayıf ve kuvvetli diye ayırıp, bir tarafa meyl eden idareci. Üçüncüsü, ailesine, çocuklarına Allah'a itaati emretmeyen, din işlerini öğretmeyen ve nereden (haram-helal) yedirdiğine önem vermeyen kişi. Dördüncüsü, işçi çalıştırdığı halde ücretini vermeyen. Beşincisi, eşine sadakati konusunda haksızlık eden (2020: 100).

Zencâni başka bir rivayeti şöyle aktarmıştır:

Hükemâdan biri dedi ki: Ahlakın birtakım faziletleri ve faydaları vardır. Akıl ve adalet bunlardandır. Bu ikisinin arasında, aklın ve adaletin kontrolü altında diğer birtakım faziletler daha vardır. Bunlar, ülkeyi adaletle yönetmek, gazaptan

kaçınmak, yumuşak huyluluk, ezadan sakınmak, doğruya güvenmek, yeminden kaçınmak, ahde vefa etmek, hasetten kaçınmak, başkasına yardım etmek, merhamet etmek, iyi geçinmek ve iyilikte bulunmak yönünde çaba sarf etmektir (2020: 111).

Şeyhoğlu Mustafa, *Kenzü'l Küberâ ve Mehekkü'l- Ulemâ* isimli eserinde yöneticinin kendi benliğinden sıyrılarak yalnızca hakkın yolundan gitmesi ve hakkı gözetmesi gerektiğini ifade etmiştir. Anadolu sahasında yazılmış ilk siyaset-name özelliği taşıyan bu eserde yazar yöneticiye şu nasihatleri vermektedir:

“Nefsinin isteklerine uyma arzusuna göre gidersen, bu yolda gitmek çare değildir. Tanrı emrine göre iş etmelidir. Eğer işi Hak için işlemezsen bu iş sonuç vermez. Ya Tanrı emrine uymalı ya da isteklerine, nefsin isteklerine uymak, Tanrı yolundan azıp gitmektir” (2013: 71). Şeyhoğlu’nun bu düşüncelerle ilgili diğer bir ifade ise “...Hakk’ın emrine göre etmeli, adalet etse bile, kendine göre etmemeli, şeriata göre Hak için etmeli, halk için etmemelidir” (Şeyhoğlu Mustafa, 2013: 64).

Şeyhoğlu Mustafa’nın yönetici tasviri şu şekildedir:

“Padişahın üç hâlinin bulunduğunu bilmen gerekir: Birincisi nefsine karşı muamelesidir. İkincisi tebaası yani ülkesinin insanları ile üçüncüsü de Tanrı ile kendi arasındaki işleridir. Her ne halde olursa olsun, bütün işlerde padişahın adaletli olması, insanlara iyilik yapması, fakirlere ihsanda bulunması; fuhuştan ve şeriatın yasakladığı şeylerden uzak durması ve zulmetmemesi buyurulmuştur” (2013: 89).

Bununla birlikte diğer ahlaki özellikleri şöyle sıralamıştır: “Padişahın çok buyurduğu, nimetlendirme, cömertlik, iyilik, insaf, adaletle hareket etme, ihsanda bulunma ve güler yüz gösterme, değer verip üstün tutma, sulh içinde tutma, koruma ve bekleme gibi hususlar padişahlığın mürüvvetinden olup; akraba, eş dost ve yakınlarını ziyaret etmek gibidir” (Şeyhoğlu Mustafa, 2013: 95).

Şeyhoğlu Mustafa toplumsal refahın sağlanmasında padişahın halk üzerindeki rolünü şu cümlelerle ifade etmiştir: Daima iyiliklerin ve hayırların yapılmasını, yasakların da işlenmemesini sağlamalıdır. Böylece bütün halk ibadet ve hayırla uğraşabilmelidir. Yolculara, gelene gidene yolları kuşkusuz, emniyet içinde bulundurmali ve memleketteki her yeri karışıklıktan uzak tutmalıdır. Böylece o memlekette güçlülük ve refah yer ederse; rahatlık, ibadet etme, ilim öğrenme ve bütün hayır işler yapılmış olur (2013: 69).

Ahmed bin Hüsameddin Amâsi *Mirâtu'l-Mülûk* isimli eserinde yöneticinin ahlaki özelliklerini Farabî'nin erdemli şehrin yöneticisi ve cahil şehrin yöneticisine benzer şekilde şöyle ele almıştır: “Erdemli siyasetin sahibi olan imam (yönetici), adalete yapışır, kendine tabi olan halkı dostları olarak görür, ülkeyi çok çeşitli hayırlar ile doldurur ve kendi arzularını kontrol altında tutar. Zorba ise zulme tutunur, halkı hizmetçileri ve kulları gibi görür, ülkeyi çeşitli kötülük ile doldurur ve kendisini arzularının esiri yapar (2016: 353).

Siyaset-nâme özelliği ile ön plana çıkan eserlerde düşünürler siyasetçilerin, sahip olması gereken özelliklere sıkça değinmişlerdir. Ahmed bin Hüsameddin Amâsi eserinde bu özellikleri detaylı olarak açıklamaktadır. Yazarın, yedi başlıkta topladığı yönetici özellikleri şu şekildedir:

Bilmelisin ki hükümdarlık talebinde bulunan kişinin kendisinde yedi özellik bulunmalıdır:

Bu özelliklerden ilki asalettir (*übüvvet*). Asalet insanların sevgisine sebep olur ve kolay bir şekilde halkın gözünde itibar ve heybet kazanmasını sağlar.

İkincisi yüce gayeliliktir (*uluvv-i himmet*), nefsanî kuvveleri terbiye etmek, gazabı dengelemek ve şehveti söküp atmakla elde edilir.

Üçüncüsü sağlam görüştür (*metanet-i rey*), tecrübeyle, ince düşünce ve doğru fikir sahibi olmakla elde edilir.

Dördüncüsü tam bir azim sahibi olmaktır. Bu erdem doğru görüş sahibi olmak ve sebat etmekle elde edilir.

Beşincisi zorluklar karşısında sabretmek ve amaçlarının gereğini düzenli olarak yapmaktan usanmamaktır.

Altıncısı zenginlik ve servettir.

Yedincisi ise doğru yardımcıları bulmaktır (2016: 355-359).

Ahlâk-ı Alâî isimli eserde Kınalızâde Ali Çelebi Nizamü'l-Mülk'ün tavsiyesini destekler nitelikte şu ifadelerle yer vermiştir:

Yönetici, “Halktan haberdar olmalı zira devlet başkanı kendi sarayına kapanıp her şeyden habersiz oturur, aldığı haberler de belirli kimselere münhasır kalırsa mühim meseleler hakkında bilgisi olmazsa, birçok faziletli kimselerin istekleri gizli kalacak,

zulüm ve kötülük ehli etrafa iyice yayılmış bulunacaktır” (Kınalızâde Ali Çelebi, 2020: 160).

Bununla birlikte Kınalızâde, bir yönetici için halktan haberdar olmanın önemine işaret etmektedir. Halktan haberdar olabilmek için yöneticilere şu tavsiyeyi vermiştir: “Eğer devlet reisi her gün halkı bizzat huzuruna kabul edip isteklerini dinleyerek haksızlıkları ortadan kaldırma imkânı bulamazsa, bari haftada yahut ayda bir gün tayin etmek suretiyle bu vazifeyi yerine getirmesi lazımdır” (2020: 160).

Genellikle dini ve ahlaki yönlerin güçlü olmasının gerekliliğine dair öğütlerin verildiği siyaset-nâmelerde yazarlar, farklı yüzyıllarda farklı sosyal ve siyasal bir ortamda eserlerini kaleme almışlardır. Yüzyıllar içerisinde pek çok kültürel değişim ve dönüşüm gerçekleşse de bazı kavramlar ön planda kalmaya devam etmiştir. Bu kavramlar Türk devlet geleneğinde, yönetim ahlakının temelini oluşturan önemli kavramlardır. Çalışmanın bu bölümünde siyaset-nâme yazarlarının ahlaki öğütleri ele alış biçimleri örnekler eşliğinde aktarılacaktır.

4.1.4.1. Adil Olmak

Adalet, hakka ve hukuka dikkat ederek davranmaktır. Eserlerde ele alınan özellikler içerisinde en üstün görülen özellik halka adaletli davranmaktır. Her türlü hareketin temelinde adaleti gözetmek halkın huzur ve refah içinde yaşamasının temel şartıdır. İncelenen eserlerde, düşünürlerin başta yöneticilerin ve diğer devlet görevlilerinin sahip olması gereken temel özelliklerinin başında adalet vasfı gelmektedir. Bu durum her yüzyılda doğru yönetimin ve refah bir toplumun temeli olarak görülmüştür. Toplumun hem sosyal hem de ekonomik olarak iyi hâli ancak adalet ile tesis edilebilir. Bunun aksi olarak düşünürler halkın zayıflayacağını ve halk arasındaki bozgunculuğun artacağını söylemektedirler.

Farabî *El- Medinetü'l Fâzıla* isimli eserinde şehir yöneticisinin mutlak sahip olması gereken ahlaki özelliklerinden birinin adil olmak gerektiğini belirtmiştir.

Adâleti ve adâlet ehlini sevmesi, istibdattan, zulümden ve zâlimlerden nefret etmesi lâzımdır ki hem kendi akrabasından hem başkalarından hak arasın, onları hakka dâvet etsin, istibdat kurbanlarının imdadına yetişsin, iyi ve güzel bildiği her şeyi desteklesin. Sonra mutedil mizaçta olmalı ki kendisinden adâlet istendiği zaman şiddet göstermesin, titizlik ve aksilik etmesin; fakat istibdada ve kötülüğe davet edildiği zaman şiddet ve aksilik göstersin (Farabî, 1990: 89).

Adalet kavramı, yazarların sıkça üzerinde durdukları bir kavramdır. Adaletin varlığı ve uygulanmasındaki hassasiyet toplum ve devlet düzeni için önem

taşımaktadır. Yazarlar da eserlerinde bu düzenin adeta bir döngü olduğu düşüncesine sahiptirler. Aslında bu düşünce Aristo'nun adalet dairesi olarak isimlendirilen ve yüzyıllarca eserlerde örnek gösterilen bir düzenin döngüsel biçimidir. Şekil 3.9.'da verilen bu adalet dairesinin önemini hemen hemen tüm eserler vurgulamış, Kınalızâde Ali Çelebi ise eserin sonunda bu dairenin kendisine yer vererek önemine değinmiştir.

Yusuf Has Hâcip *Kutadgu Bilig*'inde bu daireye şöyle atıfta bulunmuştur:

*İl tutmak için erat ve ordu gerek
Eratı tutmak için de mal, davar gerek (2057)*

*Bu malı elde etmenin gereği halkın zengin olmasıdır
Halkın zenginliği için doğru yasalar konulmalıdır (2058)*

*Bunlardan biri kalırsa dördü de kalır
Dördü de kalırsa beylik çürür (2059)*

Kınalızâde *Ahlâk-ı Alâî* isimli eserinin sonunda verdiği adalet dairesini şöyle tanımlamaktadır:

“Adldır mûcib-i salâh-ı cihân
Cihân bir bağıdır dîvârı devlet
Devletin nâzımı şer’iattir
Şerî’ate olamaz hiç hâris illâ mülk
Mülk zabt eylemez illâ leşker
Leşkeri cem’ edemez illâ mal
Mâlî kesb eyleyen ra’iyettir
Ra’iyyeti kul eder Pâdişâh-ı âleme adl” (Koç, 2007: 537-539).

Defterdar Sarı Mehmet Paşa ise adalet dairesine eserinde şöyle yer vermektedir: Devlet düzeni, devlet görevlileri sayesinde ve askerin ayakta durması hazine parasıyladır ve hazine toplamak ülkenin bayındırlığıyla ve iyi hal iledir ve ülkenin bayındırlığı da adalet, iyilik ve zalimlere karşı koyma siyasetiyle sağlanmaktadır (Defterdar Sarı Mehmet Paşa, 2000: 98).

Yazarların adalet kavramına verdikleri önem eserlerin tamamında yer alan ortak bir kavramdır. Yöneticilere adaletli davranmanın devlet ve halk için önem arz ettiğini belirterek bu kavramı her zaman ön planda tutmuşlardır.

Karahanlı Döneminin bilginlerinden Yusuf Has Hâcip yöneticiye adalet konusunda şu uyarılarda bulunmuştur:

*Adaletli ol, buna çabala, zorbalık yapma
Allah’a kul ol, yüz sür onun kapısına (1451)*

*Nerede adaletiyle ünlü bir bey adı varsa
Oraya gitmeli, insan kutu onda bulur (3462)*

*Bey, halka karşı iyi ve adil olursa
Onun yararı dokunur bütün halkına (3266)*

*Kendine kalıcı bir beylik istiyorsan eğer
Adil ol ve halkın güçlüğünü gider (1435)*

*Kötünün ya zindanda, ya zincirde olması gerek
İyinin rahat edebilmesi için ey sarı yüce (5549)*

*Adil bir beyin yüzünü gören kutlu olur
Sevaba girer ve günahattan kurtulur (3465)*

Büyük Selçuklu döneminin ünlü veziri Nizâmü’l-Mülk, *Siyâset-nâme* isimli eserinde Allah rızasının, halka yapılan ihsan, onlar arasında yayılan adalet ile elde edileceğini belirtmektedir. Halkın iyilik için yaptığı dua daim olunca, o (mülk) pâyidâr olur ve her gün genişler. Adil yönetici, bu dünyada iyi ad sahibi olur; öteki dünyada kurtuluş bulur. Zira “*Mülk küfürle devam eder, zulümle devam etmez*” diyerek adaletin devletin temeli olduğunu belirtmiştir (2020: 10). Nizamü’l-Mülk’ün adil yönetici ile ilgili verdiği diğer örnek şöyledir:

Padişah, halkın kendisine hasis adım verecek kadar eli sıkı olmamalı, halkın, “rüzgâr ellidir; parayı saçıyor” diyeceği kadar da israf yapmamalı ve ifrata gitmemeli; bahşış vereceği vakit, herkesin rütbesini göz önünde bulundurmalı; 10 dinar bağışlaması gereken birine 100 dinar ihsan etmemesi gerekir; 100 dinar vermesi gerekene 1000 dinar vermemelidir; zira tanınmışların itibarına zarar verir, diğer insanlar, “Padişah, herkesin değerini ve rütbesini bilemiyor, hizmetkârların ve hüner sahiplerinin (hünermendân) haklarını tanımıyor” derler; sebepsiz yere incinirler; padişaha hizmette ihmal gösterirler (2020: 188).

Anadolu Selçuklu döneminde yazılan *Kitâbu’l Letâifi’l’ Alâiyye fi’l-fedâili’s-seniyye* isimli eserde de adaletli yönetici farklı örneklerle ele alınarak önemi vurgulanmıştır. Adil sultan halkına insaflı davranıp zulümden kaçınandır. Halkına merhamet gösterir, zira yalnızca merhametle halkını itaate yönlendirebilir. Halkına korku salar, böylece de onları isyankârlıktan alıkoyup itaate sevk eder. Bu ikisini yaparak topluma hem ümit verir, hem korku salar. Böylece de saltanatı yücelip memleketi ve yardımcılarını düzene girer. Adaletli olur, zira halkına adaletle davranmayan, zulmü adaletini geçen bir devlet daima payidar olamaz (Zencânî, 2020: 85).

Diğer bir örnek ise Zencânî'nin kıssa şeklinde aktardığı şu örnektir: “Denilmiştir ki, kim adaletle hükmetmezse halkı zayı olur. Bir sultan, bir zâhid'e: “Nasıl kurtuluruz?” diye sordu. Zâhid: “Üç şey yaparsan kurtuluşa erersin.” dedi. “Halkına adaletle davran, eşit taksim et, kendini halktan biri say” (Zencânî, 2020: 86). İncelenen eserlerin hepsinde benzer ifadelerin yer aldığı adil yönetici konusunda Zencânî'nin şu ifadeleri önemlidir: “Basiret sahiplerine aşikârdır ki halkına insafı davranmayan, zulmü adaletinden çok olan bir devletin, payidar olması mümkün değildir. Hükemâdan biri şöyle demiştir: *Bir devlet küfürle devam edebilir ama zulümle asla*” (Zencânî, 2020: 85). Zencânî'nin eserinde adalet ile ilgili son örnek ise şu şekildedir: “Halkın durumunu araştırın, iyilerin ihtiyaçlarını giderin, kötülerin şerrini engelleyin. Hikmetli bir sözde, sürü çobanla, ülke de adaletle düzene girer, denildi” (Zencânî, 2020: 181).

Osmanlı Dönemine baktığımızda incelenen siyaset-nâmelerin tamamında adalet vurgusu yapıldığı görülmektedir. Osmanlı şairi Şeyhoğlu Mustafa, adaletle hükmetmenin önemini şu cümleler ile ifade etmiştir: “Padişah tebaası ve askeri ile adaletli olmalı ve insaf etmelidir. Zalimleri zulümden, fasıkları kötü ve haram işleri yapmaktan men etmeyi sağlamalıdır” (2013: 69). Adaletle ilgili diğer bir ifadesi şu şekildedir: Yöneticinin, adaletle davranıp zulmetmemesi gerekir. Şüphesiz adalet ve insaf etmek gerekir. Halk arasında zulüm, haksızlık ve eziyet etmemeli ve ölçülü davranmalıdır. Böyle olunca kuvvetliler zayıflar ve güçsüzlere baskı yapıp zor kullanmamalıdır” (Şeyhoğlu Mustafa, 2013: 93). Eserinde hem nesir hem de nazım biçimlerine yer veren yazar, adalet ile ilgili şu mısraları kaleme almıştır:

*“Adaletle iş yaparsan cihanı ele geçirirsin.
Ve Kisra gibi şan şöret sahibi olursun.
Zulüm sahiplerinin yaktığı kimselere,
Adaletin ile gölge verirsin”* (2013: 86).

Ahmed bin Hüsameddin Amâsî, XVI. yüzyılda kaleme aldığı ahlaki ve siyasi öğüt verdiği eserinde diğer yazarların önemseydiği gibi adalet duygusunu oldukça önemsemiş ve düşüncelerini şöyle ifade etmiştir: “Padişahın halkın halini iyi değerlendirmesi ve hakkaniyetle davranma ilkelerini gözetmesi gerekir; zira hükümdarlığın direği adalettir. Hakkaniyetle davranmanın ilk şartı toplumun tüm sınıflarına eşit yaklaşmak, birini öbürüne tercih ederek kayırmamaktır” (Amâsî, 2016: 361).

Yöneticinin adaleti ve halkın bunu bilmesi devlet ve toplum düzeni için oldukça önemlidir. *Mirâtu'l- Mülûk* isimli eserde aktarılan şu kısa hikâyeye adaletin varlığının

önemine dairdir. Büzürcimihr'e sordular: "Hangi padişah daha vakarlı, heybetli ve saygındır? Şöyle cevap verdi: "İyi insanların kendisinden emin oldukları, suçlu insanların kendisinden korktuğu padişah" (2016: 433). Amâsî konu ile ilgili padişahın suçluları cezalandırabilecek kudrette, otorite ve heybetli olması gerektiğini belirtmiştir. Özellikle yeni fethedilmiş bir ülkede o vilayetin vergi memurları ile adalet görevlileri ve halkı padişah hakkında bu yönde bir görüş sahibi olmalı ve daima korku içinde bulundurulmalıdır ki ülke emniyet ve güven içinde olsun (2016: 433).

Gelibolulu Mustafa Âlî eserine adalet vurgusuyla başlayan yazarlardan biridir. Adaletle hüküm vermenin devletin sürekliliği açısından önemli olduğunu ve adalet gözetilmeden yapılan uygulamaların halk arasında pek çok sorunu meydana getireceğini ifade etmiştir. Bu sebeple yöneticilere adaleti uygulama konusunda öğütlerde bulunmuştur:

İyi düşünen akıl sahiplerine malum olduğu üzere, iyiyi kötüden ayıran büyük âlimler ile büyük kanaat önderleri, hakkın ve adaletin tam uygulanması konusunda çok hassas davranmalı, hiç bir şeyin etkisi altında kalmadan emanet ve doğruluğu yerli yerine koymayı büyük bir sorumluluk saymalıdır. "*Adalet bir şeyi yerli yerine koymaktır*" ilkesi rütbe sahiplerinin haline tercüman olmalıdır (2015: 55).

Gelibolulu Mustafa Âlî verdiği öğütler ile adalet konusunda yöneticinin titiz olması gerektiğini belirtmiştir.

Kınalızâde Ali Çelebi, adaleti herkese eşit muamele etmek olarak tanımlamıştır. Hem halka hem de devlet görevlilerine adaletle davranmak iyi yönetici özelliklerindendir. Aynı zamanda hükümdar ve hâkimler, hakkın dağıtımında, adalet ve seviyeye göre hareket etmekle mükelleftirler. Mevki ve mertebelerin dağıtımında adaletsizlik etmek, zulüm ve haksızlıktır. Adaletin ayakta durması, halkın ihtiyaç ve şikâyetlerini hükümdara arz edebildikleri bir düzende söz konusu olabilir (2020: 153).

Küfür ile dünya durur, zulüm ile durmaz ve adalet ömrün uzunluğuna sebeptir diyen Koçi Bey, devletin ayakta durmasının ve halkın refah içinde yaşayabilmesinin temelinde adalet olduğunu söylemiştir. Bu adaletin tesis edilmesinde ise Osmanlı Devleti Döneminde kadılık ve valilik görevini sürdürenler bu büyük sorumluluğun taşıyıcıları olarak görülmüştür. "Devletin zaptı hâkimler ile. Şeriat hâkimi olsun, vilâyet vâlisi olsun, lâıksız olursa ve her mansıba ulaşmanın mayası rüşvet olursa, devlet-i âliyye nasıl korunur ve muhafaza olunur? Ve halk zâlimin zulmünden ve düşman istilâsından nasıl rahat eder?" (Danışman, 1985: 84).

Bu soruları sorarak mevcut yaşanan olaylara tepki gösteren Koçi Bey, adaletten uzaklaşmanın ve halka rüşvet yoluyla zulmetmenin zararlarını açıklamaktadır. Bu tür davranışlardan uzak durulması gerektiğini ifade etmektedir. Koçi Bey önce adil olacağından emin olunan kişilere görev verilmesi gerektiğini rüşvet ve hile gibi kötü yollara başvuranların halka büyük bir zulüm uyguladıklarını söylemiştir. Bu durum devletin devamlılığı için büyük bir tehlike olarak görülmektedir.

Defterdar Sarı Mehmet Paşa ise hem vezirlerin hem de diğer devlet görevlilerinin işini adalet ile yapması gerektiğini; adalet, hazinenin artmasına ve halkın çoğalmasına yol açar diyerek vurgulamaktadır (2000: 28).

Adaletin devlet yönetiminde temel bir ilke olduğu verilen örneklerde açıkça görülmektedir. Her dönemde halkın ihtiyacı adil bir yönetim olmuştur aynı zamanda halka adil muamele pek çok olumlu özelliği beraberinde getirmektedir. Eserlerde dikkat çeken husus devletsiz toplumun, adaletsiz de devletin olamayacağı düşüncesidir.

4.1.4.2. Törelî Olmak

İyi devlet yönetiminin temel ilkesi adalettir ancak adaletli olmanın yolu iyi yasalara sahip olmak ve onları iyi uygulamak ile mümkündür. Yasaların herkes için her şartta geçerli olması halkı adaletle yönetmenin temel şartıdır. Bunun için yasaların çıkarılması ve uygulanmasının denetlenmesi için bir teşkilat yapısına ihtiyaç vardır. Eski Türklerden günümüze kadar devletler yönetim teşkilatları oluşturmuş ve yasalarını bu teşkilatlar sayesinde uygulamıştır.

Eski Türkler bu yasalara töre diyordu ve bu töreler yazılı olmayan sözlü kurallardı ancak bunlarında ciddi yaptırımları söz konusu idi. Töre sözcüğü aynı zamanda örf kelimesinin yerine kullanılan bir kelime olup günlük hayattaki sözlü kuralları ifade eden bir anlam taşımaktadır. Oğuz, sözlü hukukla ilgili terimlere örnek verirken bu iki kavramı birlikte kullanmaktadır (2012: 102). Türkler yazılı kuralların öncesinde sözlü kurallara bağlı kalmış ve bu durum belli toplumsal normların oluşmasına katkı sağlamıştır. Bu yüzden Türk devlet yönetiminde törelî olmak önemsenmiştir.

Eski Türkler kararların alındığı meclise, -kurultaya toy-, tirnek, kengeş gibi isimler vermişlerdir. Kurultay üyelerine ise “toygun” denmekte idi. Devlet meclisi olan Büyük Kurultay'a ise kağan başkanlık yapmaktaydı. Burada sadece kağanın değil aygucı denilen vezirlerin ve diğer yüksek memurlarında söz hakkı mevcuttu. “Devletlerin boy ve uluslar üzerinde şad, sagun, tekin, tudun, tutuk, tarhan, inal,

çur, köl-erkin, il-tapar gibi yüksek memur (buyruk) ları olup bunlar hâkan ile beyler arasında münasebetleri te'min eder; asker ve vergileri alırlardı. Eski Türk feodal devlet idaresinde hâkandan boy beyine kadar, herkes derecelerine göre, selâhiyet ve mes'uliyet sahibi bulunuyor; bu durum onların teşkilâtçı ve savaşçı kabiliyetlerini yükseltiyor ve neticede devletin kudret ve hayatiyet kazanmasına yardım ediyordu. Bu sistem İslâm devrinde Karahanlılarda ve Selçuklularda da aynı idi (Turan, 2017: 140).

Osmanlı Devleti'nde ise Divân-ı Hümâyûn ve görevlileri bu görevi icra etmiştir. İncelenen eserlerin hepsinde iyi yönetim için kuralların önemi ancak zamana ve şartlara göre değiştirilmesi, güncellenmesi gerektiği ve idarenin ancak yasalar ile olabileceği ifade edilmiştir. Farabî, yasaların şartlara ve ihtiyaçlara göre değiştirebileceğini şöyle ifade etmektedir:

Onlardan biri, bir zaman için kendi koyduğu yasaı (şeriat) değiştirmeyi yararlı gördüğünde bir başka vakit nasıl değiştirebilirse, yaşayan yönetici de, kendinden öncekinin koyduğu yasaı değiştirebilir; çünkü önceki şimdiki şartları görseydi, onu kendisi de değiştirirdi. Fakat bu niteliklerde olan bir kimsenin bulunmaması durumunda, öncekilerin koymuş oldukları yasalar yazılır, korunur ve şehir onlarla yönetilir. Böylece, geçmiş yöneticilerden (imam) alınan bu yazılı yasalara göre yöneten başkan, önceki uygulamaları sürdüren bir yönetici (melik'us-sunne) olur (Ebû Nasr El-Farabî, 2012: 21).

Yusuf Has Hâcîp'de dizelerinde yöneticilik yapan kimsenin kural koyucu ve uygulayıcı olma konusuna önem vermesi gerektiğini şöyle ifade etmiştir:

*Devletin başına geçen kimse
Halkı yönetmeli iyi töreyle (545)*

*Merhametli ol bütün halk üzerine
Töreyle göre davran büyüğe, küçüğe (5197)*

*Töreyle doğruluk üzerine kıladur
Töreyle beylik ayakta durur (5285)*

*Ey bey, çaba göster takatinin dengince
Töre yap, halka hakkını ver, gücün yettiğince (5288)*

*Töre kur halka huzur, bulsunlar
Sana da iyi duacı olsunlar (5491)*

*Eminlik ve töre ülkeye huzur getirir
Gerek hakan, gerek halk senden memnun olur (5734)*

*İyi töre ve yönetim eksiksiz kuruldu
Hile ve kötülükler ilden yitip gitti (5735)*

*Kötü yasa yapma, iyi yasa kur
Kutun sana bağlanır, günün iyi olur (1456)*

*Kim yapıp bırakırsa iyi yasayı
Ayakta kalır onun iyi adı (1461)*

Şeyhoğlu Mustafa, *Kenzü'l-Küberâ ve Mehekkü'l-Ulemâ* isimli eserinde yöneticiliğin temel esaslarını töre ve kanunları yerine getirmekle ilişkilendirmiştir. Padişahın temel görevinin yasaları uygulamadaki titizliği olduğunu söylemektedir (Şeyhoğlu Mustafa, 2013: 93). Daha önce devlet anlayışları ile ilgili örnek verirken Kâtip Çelebi'nin “mülk ve saltanat manasına olup, birtakım örf ve kanunlarla düzenlenmiş insan topluluğundan ibarettir ve kanunların devamlı olarak yetenekli kimseler tarafından düzenlenmesi, ihtiyaca göre yenilenmesi gerekmektedir” (2020: 134) ifadesine değinmiştik, burada da kanunların yapılması ve düzenlenmesi vurgulanarak devletin kanunlarla idare edildiği belirtilmiştir. Devletin temel dinamiklerinden olan yasaların koyulması uygulanması ve denetlenmesi her dönemde devletteki işleyişi kolaylaştıran ve halkın refah içinde yaşamasını sağlayan temel unsurlardandır.

Koçi Bey Risâlesi 'nde yazar eserin giriş kısmında mevcut sorunlardan kurtuluş olarak devlet yöneticilerinin din ve devlet kurallarına sıkı sıkıya bağlanması gerektiğini, devletin ancak iyi kurallarla ve kuralların düzgün uygulanması sonucunda düzelebileceğini ifade etmektedir (Kurt, 2018: 40).

4.2.2.3. Liyakat Sahibi Olmak

Liyakat, en temel tanımı ile bir kimsenin, kendisine iş verilmeye uygunluk, yaraşırılık durumu olarak Türk Dil Kurumu'nun güncel sözlüğünde açıklanmaktadır (<https://sozluk.gov.tr/>). Devlet yöneticilerine, tayin edilecek görevlilerin belirlenmesinde kişilerin yeterli tecrübe ve donanımına sahip olması işleyişin düzeni için önemlidir.

Hem Sultan Alparslan hem de Melikşah döneminin ünlü veziri Nizamü'l-Mülk *Siyâset-nâme* isimli eserinde yöneticinin liyakat sahibi kişilere görev vermesinin önemine dair şunları söylemiştir: Vezir ve yardımcılarının iyi ve asil olmaları; her işi ehline buyurmaları; iki meşguliyeti bir kişiye, bir meşguliyeti iki kişiye buyurmamaları; kötü mezheplileri zayıf tutması; temiz mezheplileri yükseltmeleri, zalimlerin ellerini kırmaları; bütün işleri kendi prensipleri içinde yürütmeleri; her kesin rütbesine göre kendi derecelerinde tutmaları gerekmektedir (2020: 156).

Nizâmü'l-Mülk, başka bir ifadesinde ise “Her şehre orada kimin bulunduğu, (O’nun) din işlerine şefkati olup olmadığına, Yüce Allah’tan daima korkup korkmadığına ve gazez sahibi olup olmadığına baksınlar” (2020: 39) ifadesi ile liyakat ilkesini dini hassasiyetler çerçevesinde değerlendirmiştir. Devlet memurlarının belirlenmesinde bizzat yöneticinin sorumlu olduğunu söyleyen Nizâmü'l-Mülk her türlü devlet memurunun padişah tarafından denetim altında tutulmasını ve ahlaki özelliklerinin yüksek olması gerektiğini belirtmiştir.

Zencâni ise yönetici olan kişinin diğer devlet görevlilerini seçerken her görev için bazı özellikler olduğunu ve bu kimselerin bu özellikleri taşıması gerektiğini ifade etmektedir. Liyakat ilkesinin gözetilmesini yöneticinin kendisi içinde hem bir kolaylık hem de hükmünün devamı için önemli olduğuna işaret etmektedir:

Bir sultanın şu dört şeyi araması, bulduğunda da koruması gerekir. Birincisi, güvenilir vezir, ikincisi, bilgili kâtip, üçüncüsü, merhametli hâcib, dördüncüsü, yol gösteren nedim. Zira, vezirin güvenilir olması, sultanın arınmasına ve kurtuluşuna yardım eder. Kâtibin bilgili olması, sultanın akıllılığına ve vakarına işaret eder. Nedimin yol gösterici olması, işlerin düzenine ve maslahatına işaret eder (2020: 147).

Zencâni, yöneticinin herkese layık olduğu görevi vermesinin önemi ile ilgili şu ifadelerle de yer vermiştir:

Müellif der ki, sultanın bir insana liyakatinin üzerinde bir görev vermesi güzel olmadığı gibi, yeteneği ile bir görevi hak eden kişiyi, rütbesinden düşürmesi de doğru değildir. Zira bu durumda, onun yeteneğini köreltmış ve iş yapamaz hale getirmiş olur, azmi kırılır, zulmü itaat görür. Bilakis tam yeterliliğe ve saltanat yapısına uygun olan sultan, yetenekli insanlarla başarıya ulaştığında, onlara ihsanı (iyilik ve ikramı) ganimet bilir (2020: 175).

Liyakate uygun yapılmayan seçimler ise yönetime yalnızca zarar getirir ve devletin uzun vadede zarar görmesine sebep olur. Zencânî’nin şu örnekleri bu durumu özetlemektedir. İlki: “Kim kötü yardımcıları güvenirse, kötü sonuçtan (görüş), yalan zandan ve kendine galip gelecek düşmandan kurtulamaz” (2020: 150). Diğeri ise “Kim önemli işlerini yeteneksiz insanlarla yaparsa, o amelini zâyî eder ve durumuna halel getirmiş olur” (Zencânî, 2020: 175).

Osmanlı Dönemi siyaset-nâmelerinden *Kenzü'l-Küberâ ve Mehekkü'l-Ulemâ* isimli eserde Şeyhoğlu Mustafa, liyakat konusunu şu şekilde ele almıştır:

Mevki sahibinin hâlini, dinî durumunu, güvenli oluşunu, gönül temizliğini, liyakat ve ehliyet sahibi olup olmadığını bildikten sonra, her bir şahsı, yapacağı işe göre vazifelendirip, bunlara imkân vermelidir. Ayrıca zaman zaman haddi aşırıp aşmamaları, cesaret göstermeleri ve cüret yönünü tutup aşırı gitmemeleri, tama’

edip aç gözlülük yapmamaları bakımından hepsini takip etmeli ve hallerinden haberdar olmalıdır (2013: 121).

Aynı zamanda Mustafa Efendi'ye göre yönetici, şehirdeki yetimlerin ve mirasçıların mallarına el uzatmayan, rüşvetten uzan duran ve bu işleri uygun görmeyen; adil, dindar, tokgözlü bir kimse olmalıdır. Bunların yanı sıra yönetici kin tutmayan ve günahattan uzak, ileri görüşlü, yardımcıları doğru ve güven veren imanlı, davalarda isabetli karar veren, eğriye dönüp bakmayan hâkim tayin etmelidir (2013: 134).

Osmanlı Döneminin şairlerinden Gelibolulu Mustafa Âlî liyakatli olmanın önemine şu sözler ile değinmiştir:

Vekil tayin etme hususunda çok dikkatli olmak gerekir. Zira halkın bütün yükünü üzerine alan padişahlar adaletli davranmak zorundadır. Akıllı ve kabiliyetli insanlar dururken gafilleri göreve getirmek, doğru ve insafli kişiler varken bıyık altından gülenlerin ve birilerini övmesiyle meşhur olanların tercih edilmesi insanlar için zulümdür. Ayrıca 'Halk arasında (kendisinden derece bakımından daha yüksek birisi olduğu halde) kim ki, insanların işlerini boynuna geçirirse (üzerine alırsa) muhakkak o Allah ve Resulüne ve Müslüman cemaatine hıyanet etmiştir' hükmü kendileri için apaçık bir delildir (2015: 57).

Gelibolulu Mustafa Âlî, liyakatsizliği ve liyakate dikkat etmeyen yöneticilerin kimleri görevlendirdiğini eserinin başlangıcında açıkça şöyle ifade etmektedir:

Yandaşları olan soysuzları isteklerine uygun olan yüksek dereceli makamlara tayin ederler. Onlar, halka açıktan açığa düşmanlık eden melek yüzlü ve melek huylu rezil insanları her fırsatta kendi halindeki insanlarla aynı kefeye koyarlar. Belki tecrübe ve birikim yönünden onları tercih ederler. İlm-i kıyafeden, yani yüzüne bakarak iç dünyası ile ilgili sonuç çıkarma yolunu terk edip, hata ve kusurlara göz yumarak uğursuz ve asık suratlıları, eşi benzeri olmayan kâmil insanlara tercih edip, bu liyakatsiz insanları yüksek maaşlı kadrolara layık görürler (2015: 55).

Koçi Bey ise eski dönemlerdeki yönetim ile karşılaştırma yaparak devlet görevlilerinin layıkıyla iş yapmamalarının devlet düzenini bozduğuna işaret etmiştir. Devletin düzelmesi için eski iyi uygulamaları sık sık örnek gösteren Koçi Bey Kanuni dönemine sık sık atıfta bulunarak bu dönemdeki uygulamalara geri dönülmesi gerektiğini ifade etmektedir. Bazı devlet görevlilerinin sahip olduğu nitelikleri ise liyakat ilkesi bağlamında değerlendirmektedir:

Şanı yüksek divan kâtipleri, eli kalem tutan yazı erbabı, kanun bilir, maharetli ve etraftaki hükümdarlara mektup yazmağa muktedir kimselerdi. Defter-i hâkâni ve Mâliye kâtipleri, bilgili, doğru, şuurlu ve sadık olanlardı. Dergâh-ı Âli çavuşları tecrübeli, işbilir, etraftaki hükümdarlar yanında elçilik yapmağa kudreti olan kimselerdi. Her zümrenin belirli sınırı olup, fazla ve noksan kabul etmezdi(1985: 9).

Fakat Koçi Bey'e göre zamanla bu özelliklerin yitirilmesiyle yerine iş bilmez, gerekli donanımına sahip olmayan kimselerin gelmesi devlet düzeninin bozulmasına ve halkın zor duruma düşmesine sebep olmuştur.

Koçi Bey, risalesinde yer alan 'yüksek memuriyetler rüşvet ile ehliyetlilere verilir oldu' ifadesi bize ehliyetli kimselerin mevcut görevleri sürdüremedikleri, sürdüklerinde ise halkın her türlü zararına kararlar verdikleri açıkça göstermektedir (Danışman, 1985: 48).

Osmanlı Devletinin son dönemlerinde sorunlar her alanda kendisini göstermiş ve Koçi Bey, çözüm odaklı kaleme aldığı eserinde eğitim alanındaki bozulmaların sebebini yine medrese içindeki bozulmaların ve yozlaşmaların sebep olduğunu ifade etmiştir. Her görevli gibi yalnızca ahlaki özellikleri üstün kimselere vazife verilmesi gerektiğini ve "câhil olanlar, ilmiye tarikinden çıkarılıp, bundan sonra kendisine mansıb verilmemelidir" demiştir (1985: 64). "Mansıpların (makam) lâıyk olmayanlara verilmesinin, saadetlû yeryüzünün halifesinin ve din ve devletin sığınağı padişah hazretlerine hiç bir surette menfaati göstermeyip, belki büyük zararı olduğu meydandadır" (1985: 64) diyen Koçi Bey hemen her türlü sorunda benzer tespitler yaparak liyakat ilkesinin ne derece önemli olduğunu sıkça vurgulamaktadır. Liyakatsiz uygulamaların hem devlete hem halka büyük yıkımları getireceğini belirtmiştir. Tam aksinin ise mutluluğu getireceğini şu şekilde ifade etmiştir : "Dünyadan garaz kalkıp, rüşvetten vazgeçilse ve her makam, her dirlik, ehline ve lâıykına verilse, büyük mutluluk değil midir?" (Danışman, 1985: 85).

Kâtip Çelebi, bir görevin doğru kişiye verilmediği takdirde ne gibi büyük sorunlara sebep olabileceğini ve durumun halka yansımaları eserinde şu şekilde işlemiştir:

Görevlerin ehline verilmesi, ehil olmayan ve gaddar kişilerin hakkından gelinmesi lazım iken, bütün makamlar yüksek fiyatlar ile satılıp; satın alan mel'un kişiler, ödedikleri parayı fazlasıyla tahsil etmek üzere acele ederlerken, zaruret bahanesiyle başka birine satılıp, o kişinin de vararak halka daha fazla zulmetmesidir. Fakir halk iki kat arttırılan vergilerin altından kalkamazken, zalimlerin birkaç kat zulmüne de böylece güç yetiremediğinden ötürü, âlemin harap olduğuna şüphe yoktur (2020: 140).

Devletin halka, halkın devlete çıkardığı sorunların birbiri ile olan ilişkisi incelenen her eserde olduğu gibi *Düstûru'l-amel li Islâhi'l-halel* isimli eserde de vurgulanmıştır. Burada vurgulanan kötü yönetimin, halka yaşattığı zorluklar ve halkın zorluklarla mücadelesinde yaptığı yanlışlar ve bu yanlışların suç boyutuna dönüşmesi,

devletin güç kaybetmesine neden olmaktadır. Edebi eserler halkın sosyal ve ekonomik yapısı ile ilgili bilgi içerirler. Bahsi geçen eser tavsiye niteliği taşımakta olmasına rağmen sorunlar hakkında bilgileri net bir şekilde aktarmaktadır. Bu sorunlardan olan devlet kademelerindeki çalışanların doğru bir biçimde seçilmesi konusu halkın refahı için oldukça önemlidir. 17. yüzyılda halkın ağır vergiler altında ezilmesinin çözümüne ilişkin Kâtip Çelebi eserinde “halkın zayıflığının çaresi budur ki: Üzerlerindeki vergilerden bazısı birer miktar azaltıldıktan sonra, memuriyete tayinlerden vergi alınmayıp, tecrübeli ve doğru kişiler görevlerinde uzun süre tutulup, halka zulmedenin hakından gelinmekle, bir iki senede halk kuvvet bulup” ülke güçlü bir duruma gelebilir ifadelerini kullanmıştır (2020: 150).

Yaklaşık elli yıl boyunca devlete hizmet eden ve bu tecrübelerini *Nesâyih’ül-vüzerâ v’el-ümerâ* isimli eserde aktaran Defterdar Sarı Mehmet Paşa, memurluk verilecek kişi seçimini oldukça önemsemiştir. Görevi hak eden kişilere vermemenin ya da kayırmacı politikaların mevcut sorunların kaynağı olduğuna işaret etmektedir. Yazar, memurların işlerini kayırma, rica ya da rüşvetle yapmamaları gerektiğini ifade etmektedir (2000: 56).

Eserin devamındaki diğer bir uyarı ise memur olacak kimsenin yeterli donanımda olduğu halde rüşvete başvuranlara yaptığı bir uyarıdır. “Hiç kimse yeterli olduğu rütbe için istekte bulunmak külfetine ve zahmete ve mal, hediye ve rüşvet vermeye muhtaç değildir” (Defterdar Sarı Mehmet Paşa, 2000: 58). Mehmet Paşa, bu kötülüğün çözümünü ise şöyle ifade etmiştir:

Gerek vezirâzama ve gerek bir memlekette vilâyet valisi olan vezir, mîr-i miran, âmirler ve sair buyruk sahipleri bir kimsenin şeriat'a ve yüksek kanuna aykırı bir işin karşılığı sunduğu rüşvete göz ucu ile bakarak iltifat etmeyip rüşveti sunan haksız bozguncuya can düşmanı olursa, emrindekiler, vesair iş başında olanlardan hiç kimse mala eğilim düşüncesinde bulunmak ve zulüm günahına heves etmeye kalkmak ihtimali olmaz (2000: 60).

4.1.4.4. Kamu Malının Kullanımına Dikkat Etmek

Kamu malının, halkın ortak malı kabul edilmesi sebebiyle kullanımında oldukça titiz davranılması gerektiği incelenen eserlerde özellikle vurgulanan konulardan biridir. Gelibolulu Mustafa Âlî, *Nushatü's-Selâtîn* adlı eserinde bu konuya şöyle değinmiştir: “Devlet hazinesi halkın ortak bir malı olarak yöneticiye Allah’ın emanetidir. Hakkı olmayanlara verilmesi günahıdır. Uygunsuz yerlere harcanmasının bir musibet olduğu zamanı gelince ortaya çıkar. Bu konuda asla cahillik özür olamaz”

(2015: 57). Mustafa Ali, diğerk bir cümlesinde ise bu konu ile ilgili şu uyarılarda bulunmuştur:

Gerek makamı yüce padişahlar, gerekse askerin ileri gelenleri bahşiş ve yardımda yanlış yapmamalıdır. Zira yeryüzünün hakanı olan padişah, beytülmalın emini ve âlemlerin rabbi olan Allah'ın verdiğı emanetin bekçisidir. Bunca define ve hazinelerin hak sahiplerine dağıtılmasında, sınırsız bağışlarında eşit davranılmalı, iyilik ve ihsan ettiklerinde dahi liyakat ve yetenek göz önünde bulundurulmalıdır. Beytülmal israf edilmemeli ve hazine olur olmaz yerlere harcanmamalıdır (2015: 112).

Halkın malının bir emanet olduğı anlayışını savunan Gelibolulu Mustafa Âli, bu emanetin devlet hizmetlerindeki kullanımında dahi hem titiz hem de liyakate uygun bir şekilde davranılması gerektiğini vurguladıktan sonra hazinenin kullanımında çok hassas bir anlayışa sahip olunması gerektiğı aşağıdaki örnekte açıkça belirtilmiştir.

Ünlü sultanlar ve İskender kadar büyük hükümdarlar, sağıladıkları savaş ganimetleri ve gazilerin gelirleri ile mülk ve emlak sahibi olmamalıdır. Hastane inşasına, kütüphane ve yükseköğretim kurumlarının ihdasına hız vermeleri ve bilcümle hayır ve bağış kurumları inşasına özen göstermeleri gerekir. Gerekli olmayan yerlere devlet hazinesini saçıp savurmaları cidden münasip değıldir. Zira hazineden hayır kurumları inşasına ruhsat olmadığı gibi, lazım olmayan mescit ve medreselerin icadına da şer'i yönden izin yoktur (2015: 107).

Osmanlı Devletinde uzun süre görev yapan Lütfi Paşa kamu malının kullanımı konusuna ayrı bir bakış açısı getirerek devlet işlerinde olsa bile hazinenin dikkatli kullanılması gerektiğini ifade etmiştir. Özellikle XVI. yüzyılda yavaş yavaş ortaya çıkmaya başlayan sorunları fark eden Paşa, bunun için gerekli önlemlerin başında var olan zenginliğı dikkatli kullanmak gerektiğinin bilincindedir. Bu sebeple kendi sadrazamlığı döneminde bu konularla ilgili bazı önlemler aldığını ifade etmektedir. Devletin bir hizmeti için olsa da malın kullanımında her türlü tasarrufa gidilmesi gerektiğini ulaklarla ilgili yorumunda şöyle dile getirmiştir. Olur olmaz yere ulak için hüküm vermemek gerektir. Osmanlı ülkelerinde ulak kadar, yersiz zulüm yoktur. Ulak emri çok önemli olup, saltanat işlerine zarar ihtimali olan yerde verilmelidir. Fakirleri kurtarmak için, sadrazamlığım zamanında, yollara konaklama yerleri kurdum (Lütfi Paşa, 2017: 32). Böylelikle bu konakların, gereksiz harcamaların önüne geçilmesinde ve halkın malının, halkın ihtiyaçları için daha iyi kullanılmasına öncü olduğunu ifade etmiştir.

Lütfi Paşa'nın üzerinde titizlikle durduğı bu konu ile ilgili önemli ifadelerinden biri şöyledir: "Halkın malının, sebepsiz olarak, padişahın malına karışması, devletin çökmesine işarettir " (2017: 32). Bu sözü ile Lütfi Paşa, yöneticiler için kamu malı ve

kişisel mal ayrımının devlet açısından ne kadar önemli olduğunu net bir biçimde ifade etmektedir.

Eserinde önceki yönetimler ile mevcut yönetimi mukayeseli bir şekilde ele alan Koçi Bey, önceki yönetimlerle özellikle de örnek alınması gerektiğine inandığı XVI. yüzyıldaki ekonomik uygulamalarla ilgili şu değerlendirmelerde bulunmuştur. “Onlar da hâzineyi yetim parasından, zulüm ile toplanan paradan koruyup, ne hâzinenin parasını kimseye yedirirler, ne kimsenin parasını haksız yere hâzineye sokarlardı. Pâdişâhlarda, vükelâda, kılıç ehlinde, süs ve şöhret yoktu” (1985: 67). Koçi Bey, önceki yönetimlerin doğru uygulamalarını esas alan pek çok tespiti eserinde yer vermiştir. Özellikle XVI. yüzyıldaki doğru uygulamaları vurgulayan yazar, bu ifadelerden sonra mevcut durumu ifade etmek için şunları söylemiştir: “Şimdi ise asker tâifesi, yüksek makam sâhipleri ve diğerleri ve başkaları elde ettikleri paraları, evlere, bağlara, köşklere ve samur kürklere ve süse verirler, lâzım gelse, iki hizmetkâr ile sefere çıkamazlar” (1985: 70).

Kamu malının önemine her dönemde vurgu yapılmıştır ancak görevlilerin, kişisel harcamalar için savurganlık göstermeleri ilk kez böylesine işlenmiştir. Bu durum devletin ekonomik anlamda gittikçe zayıflamasının sebebi olarak gösterilmiştir. Ayrıca diğer bölümlerde bu savurganlığın halka nasıl yansıdığı sıkça işlenmiştir. Her türlü sorunun ve bu risalenin ortaya çıkış sebebi, ahlaki kuralların yok sayılması ve devletin her geçen gün zayıflamasıdır. Koçi Bey eserinde bu tavsiyeleri verirken diğer tüm eserlerden farklı olarak her soruna ayrı ayrı değinmekle birlikte bu sorunların temelinde devlet görevlilerindeki ahlaki bozulma ve beraberinde getirdiği sorunları ele almıştır.

Kâtip Çelebi, devlet yöneticilerinin hak üzere birleşmeye gayret etmesi gerektiğini, gereksiz harcamaların ise sonlandırılması gerektiğini ifade etmiştir. “Askerin fazlalığı belâsı, daha önce de söylendiği üzere, tasarruf hususunda güzel tedbirler alınarak ortadan kaldırılır. Meselâ, hazinenin yararına olacak biçimde, devletin zorunlu harcamalarından yapılacak ufak kesintiler ve vergiler, askerin fazlalığı işini bitirir. Az zamanda maaş ödemelerindeki sıkıntıyı giderir” (2020: 149). Özellikle XVI. yüzyıl sonrasında ortaya çıkan asker fazlalığına bağlı ekonomik sorunlara ekonomik açıdan çözüm getirmeye çalışan Kâtip Çelebi, çağdaşı olan Koçi Bey gibi asker sayısının azaltılması gerektiğini ifade etmektedir. Askerin fazla olması

aynı zamanda denetimle ilgili sorunları da beraberinde getirdiği için başıboş memurların devlet adına halka zorbalık etmesi sonucu ekonomik sorunlar artmaktadır.

Kâtip Çelebi'nin kamu malının doğru kullanımı ve bu konuyla ilgili sorunların çözümüne dair diğer bir tavsiyesi ise “masrafin çokluğunu ortadan kaldırmanın çaresi, emanet usulüyle idare edilen devlet dairelerinde olan israfı bir miktar azalttıktan sonra; her birinde ve hazinenin asıl direği olan birkaç kalemde, işten anlar, dindar ve günahlardan sakınan kişiler istihdam edilmelidir. Bu tedbirlerle, bir iki senede giderlerin çokluğu belâsı ortadan kalkar” (2020: 149). Gelir ve gider dengesizliği üzerinde duran Kâtip Çelebi, bu sorunun önüne geçmek için ancak iyi ve ahlaklı kimselerin hazine görevine getirilmesi gerektiğini ve böylelikle sorunların azalacağına işaret etmektedir. Devletteki ekonomik bozulmanın yoğun olarak yaşandığı bu dönemde Kâtip Çelebi'nin konuyla ilgili tavsiyeleri oldukça önemlidir. Çünkü iyi ve ahlaklı olmayan kimselerin halka zulmettiği, ağır vergilerle birçok zorluk yaşattığı dönem için bilinen bir gerçektir. Aynı zamanda halkın malının fazla miktarda alınıp kişisel harcamalar için kullanılması o dönemde halk ve millet için kronik bir sorun hâlini almıştı, bu sebeple Kâtip Çelebi'nin bu yanlış uygulamaların bir an önce bırakılmasını ve özellikle israfın önüne geçilmesini tavsiye etmesi sorunların çözümünde önemli bir yer tutmaktadır.

Lütfi Paşa'nın vurguladığı ulak göndermek konusunda Defterdar Sarı Mehmet Paşa da bazı uyarılarda bulunmuş ve şu ifadeleri kullanmıştır:

Olur olmaz yere ulak emri verilmeyip, ancak çok önemli ve saltanat işlerine zarar verme ihtimali bulunan yerlere, maaşlar için devlet malında acele ihtiyaç olan ve bir de sınır kaleleri haber almalarına ait yerlere esirgenmeyip verilmelidir. Ve mesafesi uzak olan yerlerden olur olmaz dava ve anlaşmazlık bahanesiyle kimseyi ihzar için ferman verilirken iyi düşünülüp araştırılmalı ve çok gerekli olmadıkça ferman verilmemelidir (2000: 22).

Defterdar Sarı Mehmet Paşa, Lütfi Paşa gibi kamu hizmeti için dahi olsa kamuya ait malın en dikkatli biçimde kullanılması ve buna uygun hükümler verilmesi gerektiğini belirtmiştir. Eserinde sık sık Lütfi Paşa'nın *Asafnâme* isimli eserinden alıntılar yaparak ortak sorunlara çözümler getirmeye çalışan Defterdar Sarı Mehmet Paşa özellikle XVIII. yüzyıl gibi devletin dağılma evresine girdiği, ekonomik açıdan yaşanan zorlukların günden güne arttığı bir dönemde, yine en çok mağdur olan halkın yaşadığı zorlukları dile getirmeye çalışmıştır. Bunun için kamu malının doğru kullanılmamasından kaynaklanan sorunlara çözüm getirmeyi amaçlamıştır.

4.1.4.5. Doğru Sözlü Olmak

Doğru sözlü olmak iyi yönetimin temel unsurlarındandır. Sözü doğru olan yöneticinin, hem idaresinin gücü hem de halkın kendisine olan bağlılığı artmaktadır. Yazarlar ahlaki özelliklere önem vermişlerdir. Bu özelliklerin başında dürüst ve doğru sözlü olmak gelmektedir. *Kutadgu Bilig*'de insana her iki dünyada mutlu olmanın yollarını anlatan Yusuf Has Hâcip, doğruluk ve dürüstlük kavramlarına çok önem vermiştir. Eserinde sayıca en fazla tekrar ettiği kavramların da başında gelen dürüst ve doğru sözlü olmakla ilgili bazı mısraları şöyledir:

*Yaradılışı dürüst, tavrı ılımlıydı
Sözü doğru, gözü günlü zengindi* (407)

*Bana içten bağlı, tam doğru olmalı
Dili gönlü bir olup, işten anlamalı* (424)

*Eliyle, diliyle oyuna katılmamalı
Tavrını doğruluk üstüne kurmalı* (709)

*Bak bu beyliğin temeli doğruluktur
Doğrulukla beyler dirlik bulur* (819)

*Doğruluk üzerinedir beyliğin temeli
Doğruluk yoludur bu beyliğin kökü* (821)

*Ender bulunan insan değil, insanlıktır
Az olan insan değil, doğruluktur* (866)

Zencânî XIII. yüzyılda kaleme aldığı eserinde, sultanın her durumda doğru sözlü olması gerektiğini ve yalan söyleyen bir kimse olamayacağını şöyle ifade etmiştir: “Sultanların yeminden daha fazla kaçınması gerekir. Yemine başvurmak, kötü bir şeydir. Sultanlar için ise, daha kötüdür. Zira yemin ya bir haberi doğrulatmak ya bir iyiliği yapmak veya tehdidi gerçekleştirmek için yapılır. Sultan, kati bir şekilde iyilik ve kötülük vadini gerçekleştirebilir ve yalan söylemeye de ihtiyacı yoktur” (Zencânî, 2020: 120).

Şeyhoğlu Mustafa yöneticinin doğru sözlü bir kimse olması gerektiğini kısaca şöyle ifade etmiştir:

*Kim padişahlık yolunda gönüllü ise;
Onun sözü ve işleri doğru olmalıdır* (2013: 90).

Doğru sözlü olma meselesine dini bir hassasiyet ile yaklaşan Defterdar Sarı Mehmet Paşa ise şu ifadeleri kullanmıştır: “Doğru sözlü olup yalan söylemekten iğrenmek lâzımdır. Bu şeytana özgü sıfattır. Çok yalan söyleyen emânete hıyanet eden ve verdiği sözü tutmayandır. Yalancının rızkı dahi eksik olur” (2000: 132). Eserinde doğru sözlü olmak konusunda çeşitli tavsiyelere yer veren Gelibolulu Mustafa Âlî yöneticiyi tanımlarken kullandığı ifade ile bu duruma verdiği hassasiyeti göstermektedir. Yönetici için: “Yay gibi eğriden kaçmalı, ok gibi doğruluğu sevmeli” (2015: 94) diyen Gelibolulu Mustafa Âlî yalandan, yanlıştan sakınan, söz ve davranışlarıyla dosdoğru olan bir kimsenin yönetici olabileceğini ifade etmektedir.

Defterdar Sarı Mehmet Paşa, yönetici için “daima şanı büyük Allah’tan korkup çekinmeli, haktan uzaklaşıp doğruluk yolundan sapmaksızın şeriatı yürütmeye çalışmalıdır” öğüdü ile doğru insan olma ve doğruluk yolundan ayrılmamanın önemine dikkat çekmektedir” (2000: 26).

4.1.4.6. İyi Huylu ve Sakin Olmak

Siyaset-nâmelerde belirtilen diğer bir ahlaki vasıf yöneticinin iyi huylu ve sakin olmasıdır. Bu durumu eserlerdeki ortak anlayış çerçevesinde şöyle özetlemek mümkündür. Yönetici olan kimsenin doğru kararlar vermesi için olayları doğru ve akliselim biçimde değerlendirmesi gerekir. Aksi halde acele kararlar alınarak çok büyük sorunlara sebep olabilir ve geri dönülmez yanlışlar yapılabilir. Diğer bir husus ise yönetici herkese öfkeyle yaklaşırsa çevresindekiler, fikirlerini ona iletme konusunda çekingen kalarak düşüncelerini ifade edemeyebilirler. Tek bir kişinin her şeyi iyi yapabilmesi mümkün olmadığı için yönetici olan kimse, yardım almadan gerekli gereksiz kararlar verip devleti zarara uğratabilir. Bu yüzden iyi huylu çevresi ile geçinebilen, hoşgörülü, anlayışlı, yardımcılarını iyi dinleyen, onlara değer veren ve kriz durumlarında dahi karşısındaki kişilere sağduyusunu koruyabilen yönetici doğru kararlar alabilir.

Yusuf Has Hâcîp yöneticinin bu özelliğini dizelerinde sık sık dikkat çekmiştir. Yöneticinin öfkeli olduğunda akla uygun davranamayacağını ve sahip olduğu bilgiyi doğru biçimde kullanamayacağını açıkça ifade etmektedir. Öfkeyi bir kabalık olarak değerlendiren Yusuf Has Hâcîp, öfkeli bir bey için ateş ve zehir ifadelerini kullanarak öfkeden uzak durmak gerektiğine iyi huylu ve sakin olmanın önemini çeşitli dizelerinde vurgulamıştır:

*Akıllı kişi öfkeyi kendinden uzaklaştırır
Bilgili bey öfkelenmez, iyi ad alır (322)*

*İyi tavırla ılımlı olmak gerek
Ay gün de doğsa beyin uyumlu olması gerek (325)*

*Kızarsa insan bilgisizce davranır
Öfkelenirse akılsız kalır (334)*

*Kızgınlık bilgiyi alır götürür
Öfke iyi huyluyu da kabalaştırır (335)*

*Ne güzel demiş büyük bilge
Öfkelenince benzer beyler ateşe, zehire (779)*

*Eğer beyler kızgın ve öfkeliyse
Yakın durma onlara ey yumuşak başlı (780)*

*Kızgın olursa beyler gelip öfkesi
Uzak dur onlardan, dokunur zararı (781)*

Benzer ifadeler *Kitâbu'l Letâifi'l' Alâiyye fi'l-fedâili's-seniyye* isimli eserde şöyle geçmektedir: “Gazaptan sakınma konusuna gelince, bu övülecek en büyük sıfattır. Zira gazap, tıpkı taşın demirden ateş çıkardığı gibi, zâlim ve inatçı insanların kalbinde gizlenmiş kibrin açığa çıkardığı külün altındaki köz gibi, kalbin içine yerleşen bir ateştir” (Zencânî, 2020: 114). Eserde geçen diğer bir ifade ise şöyledir:

Kuvvetli görüş ve sağlam fikir sahiplerine malum olduğu üzere, bir insanın kalbine gazap ateşi düştüğünde orada helak (fesat) sebepleri de kuvvetlenir. Gazap ve öfke ateşi sönen kimsenin, haset ve kin ateşi tutuşmaz. Haset ve kin, gazabın sonuçları olup, helak da fesat da bundan kaynaklanır. Gazaptan kaçınmaya ve sakınmaya en çok sultanlar muhtaçtır. Zira, birden hiddetlenmek, sultanların huyundandır (Zencânî, 2020: 114).

Yazar, öfkenin insanın kibrinin artmasına ve gerçekleri göremeyecek hale gelmesine sebep olduğunu ifade etmektedir. Öfkenin olduğu yerde akıl devre dışı kalır doğru düşüncelere ulaşmak oldukça zor olmaktadır. Bu sebeple Zencânî, bir yönetici için öfkeden uzak durmayı en önemli vasıflar arasında görmektedir.

Şeyhoğlu Mustafa'nın şu mısraları yöneticiye verilen önemli tavsiyelerdendir:

*Öfkелendiğin zaman öfkeni yut,
Böyle yapmazsan yarın az bir öfke ile her tarafı ateşe verirsin (2013: 116).*

Bu tavsiyeleri veren Şeyhoğlu Mustafa, yöneticinin öfkeden uzak duran ve yumuşak huylu bir kimse olması gerektiğini belirtmiştir. Aynı zamanda bu durumun

bir ölçüsü olduğunu, çok yumuşak huylu olmanın da bazı sorunları beraberinde getireceğini vurgulamaktadır. Bu sebeple yöneticinin otoritesini koruyacak ölçüde davranması gerektiğini şöyle ifade etmektedir: “Fakat çok da halim selim, uysal görünmemelidir. Bu durumda padişahlığın ihtişamı ve saltanatın heybeti gönüllerden kazınır. Bozuk ve kötü insanların taşkınlıkları ile kargaşalık ve fitne baş verir, sonunda ise zulüm ve haksızlıklar ortaya çıkar” (Şeyhoğlu Mustafa, 2013: 116).

Defterdar Sarı Mehmet Paşa iyi huylu bir yönetici olmanın önemine değinirken bunun tersi olan öfke ve kötü huylu yönetici için şu ifadeleri kullanmaktadır: “Öfkeli ve kötü huylu olmak da çirkin işlerdendir. Zira “sabır otu balı nasıl bozarsa öfke de imânı öylece bozar” ve yine buyurmuşlar: “Öfkesini içinde tutup onu söndürebilen kimsenin kalbini Tanrı güven ve inançla doldurur” (2000: 63).

4.1.4.7. Akıllı ve Bilgili Olmak

Akıllı ve bilgili olmak, bir yönetici için temel özelliklerin başında gelmektedir. Akıl insanı insan yapan en birincil vasıflarından sayıldığı için bir yöneticinin diğer insanları idare edebilmek için daha akıllı ve diğer akıllı kişilere çok daha fazla değer veren bir kimse olması gerekmektedir. Aynı şekilde ancak bilgili insanlar bir idare sahibi olabilirler, sorunlar karşısında çözüm üretebilirler ve olayları doğru bilgiye göre değerlendirebilirler. İyi bir yönetim anlayışının hâkim olabilmesi için yazarlar, yöneticinin akıllı ve bilgili olmasına önem vermişlerdir. Aynı zamanda yönetici ne kadar akıllı ve bilgili olsa da tüm bilgileri edinmesi mümkün olmadığından aynı zamanda akıllı ve bilgili insanlara, ilimle uğraşan kimselere değer vermesi ve onları koruyup gözetmesi tavsiyeleri eserlerde sıkça yer almaktadır.

Yusuf Has Hâcîp akıllı ve bilgili olmanın önemine en çok değinen yazarların başında gelmektedir. Akılla ve bilgiyle işlerini iyi bir şekilde idare edebileceğini ifade eden Yusuf Has Hâcîp, bu iki özelliğe sahip olan bir yöneticinin uzun süre hüküm sürebileceğini de ifade etmektedir. Eserinin hemen her bölümünde ön plana çıkarttığı bu özelliklerle ilgili çeşitli örnekler şöyledir:

*Bilgi dünyada her şeyden üstündür
Bilgisiz denirse insana sövgüdür (260)*

*Bilgiye yakın duran büyük bey olmuş
Bilgiliyi kendisine yakın tutmuş (254)*

*Kişi akılla insan adını alır
Bilgiyle beyler il işini düzenler (303)*

*Dünyada büyük bilge bir bey vardı
Bu beylik içinde uzun yaşadı (405)*

*Bilgili bir beydi, akıllıydı çok
Kötüye ateş olmuştu, düşmana yokluk (408)*

*O böyle bir beydi, bu bilgisiyle
İşini düzenledi ve böyle yaşadı (410)*

Zencânî yöneticinin akıllı ve bilgili bir kimse olmasının yanında bilgiye önem veren ve yetenekli kimselerin yönetici tarafından korunması gerektiğini şöyle ifade etmektedir: “Hali hazırda mala muhtaç olmasa da gelecekte ona ihtiyaç duyabileceğinden dolayı, malı zâyî etmesi câiz olmayacağı gibi, yetenekli insanları da ihmal etmek doğru değildir. Zira yetenekli insanlar maldan daha fazla korunmaya layıktır” (2020: 172).

Nushatü's-Selâtin isimli eserde Mustafa Âlî, yöneticinin akıllı ve bilgili olmasının yanında nasıl bir kimse olması gerektiğini bir anekdot paylaşarak ifade etmektedir. “İlim talebinden kaldırıp devletin başkenti olan Herat'a getirdiler. Hemen mühür sahibi olan hükümdar ona büyük iltifat ve cömertlik gösterdi. Karşılama töreninden sonra büyük bir saygı ile karşılanan Mir Ali Şîr'i mühürdarlık görevine getirdi.” (Gelibolulu Mustafa Âlî, 2015: 71). İlimine güven duyulan kişilerin saygıyla nasıl karşılanması gerektiğini vurgulayan bu anekdot Gelibolulu Mustafa Âlî'nin bilgili olmanın beraberinde, bilgili olan insanlara da hürmet ve hizmeti gerektirdiği düşüncesine sahip olduğunu göstermektedir.

Mustafa Âlî ilimle uğraşan kimselere saygı gösterilmesi gerektiği gibi bu kişilerin yetiştirilmesinin de önemli olduğunu vurgulamıştır. İnsanları eğitmek ve iyi bir biçimde yetiştirmek konusuna şu mısralarla değinmiştir:

*Mescit ve mekteb yapmayı bırak, adam yetiştir.
Adam yetiştirmek Kabe yapmak kadar önemlidir (2015: 107).*

Yöneticilerin, ilimle uğraşan kimselere nasıl davranması gerektiğine dair diğer bir örnek ise *Ahlâk-ı Alâ'î* isimli eserde şöyle ifade edilmektedir: “Devlet başkanı, bazı menfaatler için boyun eğen ilim adamı taslaklarını değil, vaktini kendi imkânları içinde, sırf ilimle geçiren hakiki ilim adamlarını gözetmelidir” (Kınalızâde Ali Çelebi, 2020: 152).

Koçi Bey, bilginlerin eski zamanda yönetim için üstlendiği işlevi şöyle özetlemiştir:

İmdi mâlûm-u hümâyûn ola ki, mübârek şeriatın devamı bilgi iledir. Bilginin devamı, bilginlerledir. O yüzden yüce ataları zamanında bilgiye ve bilginlere olan hürmet ve ikramın hiç bir devlette olmadığını söylemiştir. Devletin zayıflamaması ve düzenin devamı için bunun önemli olduğunu vurgulamıştır. Bilgin olan kimselerin en yüksek bilgiye ve fazilete sahip olanın ise şeyhülislam ve müft-i enamdır. Evvelce Şeyhülislâm olan kimseler olgunluk ve fazilet kaynağı olduktan başka çekinmeden hakikati söyleyen kimseler olup, âlemin sığınağı pâdişâh hazretlerine her vakit güzel nasihatlerden geri kalmazlardı. Din ve devletin düzenine çalışır olup, halkın ahvâli ile ilgilenirlerdi (Koçi Bey, 1985: 25).

Bu görevi sürdürenlerin görev süreleri bittikten sonra da aynı ilimlerle ilgilendiğini belirten Koçi Bey yaşadığı dönemle mukayese yaparak şu ifadeleri kullanmıştır: “Azilden sonra birçokları maaş ile niceleri birer medrese ile emekliliği seçip, ömürlerinin geride kalanını ilim ve ibâdetle ve İslâm padişahına ve devletine duâ ile geçirirlerdi. Aralarında şimdiki gibi şöhret ve süs yoktu. Her biri mevkiinde doğruluk ve adâletle iş görüp, vardıkları yerlerde halka rahmet olurlardı” (Koçi Bey, 1985: 26). İlim insanlarının geçici ve gündelik olan durumlardan uzak kalması gerektiğini ifade etmek için bu örnekleri veren Koçi Bey mevcut durumda eğitim alma ve bilim insanı yetişmesi hakkında pek çok durum tespiti yer vermektedir.

4.1.4.8. Tedbirli Olmak

Yöneticinin tedbirli olması, yaşanma ihtimali olan olumsuz durumlara karşı önlem alması, sorunlar yaşanmaya başladığında çözüme çok daha kısa sürede erişmeyi sağlayacak olan hazırlıklı olma hâlidir. Yönetim işleri öngörülemez olayların ve pek çok dinamiğin birleşmesinden oluşan bir süreç olduğu için yöneticiler her türlü duruma karşı hazırlıklı ve temkinli olmalıdırlar. Yazarlar tarafından, iyi bir yöneticinin özellikleri arasında kabul edilen bu özellik, devletin ve halkın zorlukları çok daha kolay atlatmasını sağlamaktadır. Bu sebeple yazarlar tarafından çeşitli şekillerde ele alınmıştır. Bunlardan ilki Yusuf Has Hâcîp’in şu dizelerindeki örneklerdir

*Her yerde böyle önlem almak gerek
Bu beylik işinde daha uyanık olmak gerek (439)*

*Bu il işinde önlem ve uyanıklık
Devletin uzun yaşamasında yararlı olur (440)*

*Uyanıklık ve önlem hep övülmüştür
İhmal yüzünden bin tümen insan ölmüştür (442)*

*Hakanın önlemleri ile yarar sağladı
Bu yararlarla ilde huzur sağlandı (448)*

Bir şeyi önlemek veya olmasını sağlamak için yapılan hazırlık, başvuru, çare, önlem (<http://lugatim.com/s/Tedbir>) anlamına gelen tedbir, iyi yönetim ilkelerinin başında gelmektedir. Sorun ortaya çıkmadan önce yapılabilecekler her zaman çok daha kolay ve etkili olacaktır. Böylelikle sorunun yarattığı zararı ortadan kaldırmak için kullanılacak güç başka alanlara aktarılabilir. Devlet yönetiminde, tedbir ancak iyi denetim ile sağlanmaktadır. Bu konu ile ilgili eserlerde pek çok örnek verilmiştir.

Nizâmü'l-Mülk *Siyâset-nâme* isimli eserinde dönemin en büyük sorunlarından olan isyan ve bozguncuları engelleyebilmek için alınan tedbirleri şöyle aktarmaktadır:

Her yere haberciler (Kâragahan) bırakmışlardır. Böylece (onlar) zalimlerin faaliyetini kontrol altına almışlardır. Bu iş, çok nazik ve çok üstün bir iştir. Bu iş, haklarında (kötü) şüphe bulunma yan ve gayesi ile meşgul olmayan kimselerin eline, diline ve kalemine bırakılmalıdır. Zira, memleketin salaha kavuşması ve fesad ile uğraşması onlara bağlıdır. Onların ne bildirdiklerini padişahın başka bir kimse bilmemelidir (2020: 55).

Yine padişahın tedbirli olması ile ilgili şunları söylemeye devam eder:

Öyle ki, vuku bulan her hadiseyi (sadece) padişah bilsin ve ne icab ediyorsa onu emretsin. Sonra böyle olunca da, (devlet teşkilatındaki) adamlar (merduman) daima itaat üzere (bulunmakta) hevesli olurlar. Padişahın te'dibinden korkarlar. Padişaha karşı isyan etmeye hiç kimse cüret edemez. Zira, sahib-i haber ve münhi (elçi) tayin etmek, (padişahın) adalet, uyanıklık ve basiretindendir. Padişahın (bu) tedbiri ile vilayet mamur olur (2020: 55).

Yöneticinin olaylar karşısında tedbir almasının önemine ilişkin diğer bir örneği ise şu şekilde vermiştir:

“Her tarafa tüccarlar, seyyahlar, sûfiler, dervişler ve ayak satıcıları (sakat furuşân) kılığında casuslar gitmeli ve hâdiselerin hiçbir şekilde gizli kalmaması, eğer bir şey vuku bulur veya zuhur eder, zamanında çaresine bakılması için, işittikleri her şeyi haber vermelidirler” (Nizâmü'l-Mülk, 2020: 64).

Bununla ilgili bir olayın nasıl sonuçlandığını şu şekilde ifade etmiştir:

“Zira, birçok zaman olmuştur ki, valiler, ikta sahipleri (mukta'ân) ve memurlar (gumâştegân) ve emirler isyan ve muhalefete girişmeyi düşünmüşler, padişahın aleyhine komplo hazırlamışlardır. (Casuslar geldikleri zaman), padişaha (onların) bu teşebbüslerini haber vermişler, padişah da derhal baskın yapmış, onları yakalamış, onların bu azmini başa çıkarmıştır (Nizâmü'l-Mülk, 2020: 64).

Kâtip Çelebi'nin eserindeki genel düşünce, sorunlar ortaya çıkmadan önce tedbir alınması, sorunlar ortaya çıktıktan sonra ise hızlıca çözüm üretilmesi gerektiğidir.

“Dert gelmeden önce tedbirini almak gerektir” (2020 132) ifadesi ile tedbirli olmaya vurgu yapmaktadır. Defterdar Sarı Mehmet Paşa da eserinde devlet işlerinde her açıdan tedbirli olmanın önemine değinmiştir. Yönetimde “karar ve tedbîr her işde elzem ve dünyaca övülmüş harekettir” (2000: 93) ifadesi ile tedbirli olmanın gerekliliğine dikkat çekmektedir.

4.1.4.9. Alçak Gönüllü Olmak

Yöneticinin, kibirden uzak ve alçak gönüllü bir kimse olması, kendisini kimseden üstün görmemesi herkese ölçülü davranabilmesi büyük bir erdem olarak kabul edilmektedir. Kibirli ve kendini diğer insanların üstünde gören bir yöneticinin olduğu yerde iyi bir yönetim anlayışının oluşması zordur. Çünkü hem diğer görevlileri hem de halkı aşağı göreceği için onlara gerekli değeri veremez. Onların iyi hizmet alma hakkını göz önünde bulundurmadığından yönetim bir süre sonra yaşanan olumsuzluklardan dolayı zulme dönüşür. Bu sebeple yazarlar tarafından, yöneticinin bu konudaki karakteristik yapısı oldukça önemli kabul edilmiştir.

Yusuf Has Hâcip yöneticinin alçak gönüllü olması ile ilgili dizelerinde şunları ifade etmektedir:

*İyi huylu olmalı bey, hem alçak gönüllü
Akıllı olmalı hem de bilgili (326)*

*Kimin sözü halk içinde geçerli ise
O tatlı dilli ve alçak gönüllü olmalıdır (547)*

*Hem akıllı, hem bilgili olması gerek
Hem cömert hem alçak gönüllü olması gerek (1951)*

*Her türlü iyiliğe el uzatmalı
Edepli, alçak gönüllü ve tavrı düzgün olmalı (1965)*

Zencânî, yöneticinin her özelliğinin ölçülü olması gerektiği düşüncesini alçak gönüllü olma konusunda da dile getirmiş. Yöneticiye, etrafına alçak gönüllü olması sebebiyle ne aciz bir duruma düşmesini ne de kibrine kapılmaması gerektiğini şu ifadelerle öğütlemiştir: “İyi ahlaka sahip olmak istiyorsan, dostuna ve düşmanına uygun şekilde davran. Ne zillete düş ne de heybet gösterisinde bulun. Kibre düşmeden vakarlı davran. Zillete düşmeden mütevazı ol” (2020: 124).

Alçak gönüllü olma konusunda Şeyhoğlu Mustafa’nın yöneticilere verdiği tavsiye şöyledir:

*Kibir ve benlik tohumunu gönlüne ekme,
Kibir ve benlik ağacından sonunda küfür ve isyan biter* (Şeyhoğlu Mustafa, 2013: 111).

Gelibolulu Mustafa Âlî'nin devlet işlerinde kibre yer olmadığına dair dizeleri şöyledir:

*Devlet bir yüce merkezdir
Çamur ve kil orada bir araya gelse reva mıdır?
O dergaha her şey sığar,
Ama oraya kibir ve naza çekme sığmaz* (2015: 105).

Mehmet Paşa ise yönetici olmanın getirdiği duygularla kendisini diğer insanlardan üstün görmemesi ile ilgili bazı uyarılarda bulunmuştur. Bunlardan biri şöyledir: “Âlemin padişahı, kendisine saygı ve itibarı artırdıkça terbiye ve alçak gönüllülük derecesini bilmekte kusur etmeyeler. Kendilerine saygı göstermesinden gururlanıp halka karşı büyüklük ve istiğna (isteksiz davranma) göstermeyeler” (2000: 14).

Diğer bir örnek ise şu şekildedir: “Dünya mansıbı aldığında o yer için bahta güvenerek sakın ola böbürlenme ve makamda olmadığın için de elem ve keder çekme” (Defterdar Sarı Mehmet Paşa, 2000: 48). Alçak gönüllü olmanın tersi olan böbürlenmenin ve gösterişin sıkça kötülüğüne değinen Mehmet Paşa, “Riya, ibâdeti ve Allah'ın emirlerini yerine getirmeyi gizli tutmayıp halka göstermektir. Her kim böyle yaparsa gösterişçi olur. Böyle olan iş de Allah katında makbul olmaz” demektedir (2000: 130).

4.1.4.10. İstişare Etmek

Bir mesele hakkında fikir alışverişi yaparak konuyla ilgili en doğru ve sağlıklı görüşe sahip olmak için yapılan istişare, özellikle kritik kararların alınmasında önemli bir yere sahiptir. Devlet yönetiminde kararlar alınırken konuyla ilgili bilgi sahibi kimselerin bir araya gelerek aldığı kararların daha faydalı olduğu düşüncesi genel olarak kabul görmüş bir düşüncedir. Bu sebeple Türk devletlerinde kurulan toylarda/meclislerde olaylar hakkında düşünceler ifade edilir ve kararlar bu doğrultuda alınırdı.

Yusuf Has Hâcîp, danışarak iş yapmanın önemine şu dizelerle değinmektedir:

*Danışmak gerekirse kendi yakınına danış
Danışmakla çözülür her türlü iş (5652)*

*Danışırsa onarır kişi öz işini
Danışmayan kişinin pişmanlık olur sonu (5653)*

*Danışırsa o kişinin bilgisi genişler
Danışmaya bilgi de girerse o iş elde edilir (5657)*

İstişare edilirken bilgili ve büyük kimselerin düşüncelerine daha çok önem verilir. Onların tecrübelerinden yararlanılmaya çalışılır. Özellikle devlet işlerinde tecrübeli kimselerin fikirleri önemlidir. Nizâmü'l-Mülk, yöneticinin bilgili ve tecrübeli kimselerin görüşlerini almasını gerektiğini şu ifadelerle belirtmiştir:

“Netice olarak, karşısına bir iş çıkınca, padişahın, herkesin (aklına) geleni söylemesi, ortaya atılan fikri; her birinin sözü ile karşılaştırması, doğru olanı tercih etmesi için, ihtiyarlar, âlimler ve dostları ile meşveret etmeyi vazife bilmelidir, işlerde müşavere etmemek, zayıf fikirlilikten olur; böyle kimse hodkâm olur” (2020: 79).

Koçi Bey ise istişare hakkında değerlendirmesi şöyledir:

Karşılıklı danışma çok lâzımdır. Kat'ıyyen hünkârımın sorması ayıb değildir. Ehlinden sormak ve öğrenmek ayıb değildir. Merhum hünkâr kardeşiniz, bâzan bir günde beş- altı kere sorarlardı. Onsekiz yıla yakın pâdişâh olmuş idi. Belki bir hoşça bilmediği olur diye gayet sakınırlardı. Pâdişâhıma dahi lâzım olan bütün işleri yavaş yavaş öğrenmekti (1985: 134).

4.1.4.11. Cömert Olmak

Karşılık beklemeden sahip olduğu maddi ya da manevi gücü gönülden paylaşmak cömertliktir. Bir yöneticinin yönetim işlerinde eli açık olması gerekir. Bu cömert olmak eldeki hazineyi savurmak anlamında değildir. Yöneticinin cömert olması halkın kendisine bağlılığında önemli etkenlerden biridir.

Yusuf Has Hâcîp hakana cömert bir insan olması gerektiğini öğütlemiştir. Bu konuya ilişkin bazı örnekler şöyledir:

*Tuz ekmeğini bol tut, yedir insanlara
Kişi ayıbını görürsen gider, açma (1328)*

*Cimri olma hakan, cömert ol cömert
Cömertlik adı sonsuza kalır, ölmez (1402)*

*İnsanlar arasında hangi kişi övülmeli
Cömert olan övülmeli, cimri olana sövülmeli (1731)*

*Cömertlikle korumalıdır ili
Cömertlikle büyür bey ey hakan (3040)*

*Yaşamının uzun olmasını istersen eğer
Cömert ol, tuz ekmek yedir insanlara (4279)*

Şeyhoğlu Mustafa, yöneticiye cömert olmakla ilgili şu öğütleri vermektedir:

“İşte böylece ihsan buyurduğu cömertlik eserlerini ve yardım incilerini insanlara ulaştırmak gerekir. Bu da zayıflara arka çıkmak ve güçlülere iyi davranmakla olur. Fakirlere ve çoluk çocuk sahibi kimselere sadakalarından ve yiyeceklerinden verip yardım elini uzatmak lazımdır” (2013: 93).

Şeyhoğlu Mustafa’nın bu konuyla ilgili dizeleri şöyledir:

*Eğer bir yiğitte yüz hüner de bulunsa;
O cimrilik adı ile anılınca
Bu hünerlerin hepsi o kişiyi terkeder (2013: 119).*

Sadaka, Allah’ın hoşnutluğunu kazanmak için ihtiyaç sahiplerine yapılan gönüllü veya dinen zorunlu maddî yardımları, bu çerçevede verilen para ve eşyayı ifade eder (Duman, 2008: 383). Sadaka vermenin malın bereketini arttırdığına inanan kimseler mümkün olduğunca sadaka vermeye çalışır. Lütî Paşa’da *Asafnâme* adlı eserinde kendi vezirlik dönemine ait olan sadaka vermekle ilgili şu ifadelere yer vermektedir:

On beş yük akçesini yılda mutfağıma ve adamlarımın gerekli ihtiyaçlarına harcar ve beş yük akçesini de sadaka olarak dağıtırdım. Daha dört-beş yük akçe de hazinemde kalırdı. Savaşlardaki ganimet mallarında, Beylerbeyilerden ve helal sayılan aşar vergilerinden pek çok gelir sağlanmıştı ki, bunları da fakirlere sadaka olarak verir ve hayır işlerine harcardım. -Bize ikram eden ve bize nimet veren Allah'a hamd olsun- tama (hırs-açgözlülük), çirkin bir tutumdur, sonu yoktur (2017: 34).

Defterdar Sarı Mehmet Paşa, devlet görevlilerinin ihtiyacı olduğuna emin oldukları kimselere karşı eli açık olmaları gerektiğine dair şu ifadeyi kullanmaktadır: “Müstahak olanlara sadaka verilmekte kusur edilmeyip onların istemesini beklemeyeler” (2000: 122).

4.1.4.12. Kanaatkâr Olmak

Elindeki ile yetinmek, gözü tok olmak anlamlarına gelen bu ahlaki özellik incelenen eserlerde ortak olan vurgulanan niteliklerden biridir. Özellikle yöneticilerin hazine gibi bir güç karşısında kanaatkâr olabilmesi büyük bir erdemdir.

Yusuf Has Hâcip bu erdemle ilgili şu dizeleri kaleme almıştır:

*Kendine bir at, giysi, silah olsa yeter
Kalanını dağıtmalı, biraz kalsa yeter* (2561)

*Sırtına giysi gerek, boğazına yemek
Ey kardeş, bunlardan vazgeçilmez* (3665)

*Boğaz bir doyunca iki gün gider
Sırtta giyilen giysi iki yıl kalır* (4774)

*Az bir iyiliğe çok şükür kıl
Nimet çok olursa onun kadrini bil* (758)

*Şükredenin nimeti birse on olur
Biri on olur ve evi mal ile dolar* (759)

Lütfi Paşa, bu kavramı şöyle ifade etmektedir: “Kanaat, bitmez-tükenmez bir hazinedir, faydaları çoktur” (2017: 34). Defterdar Sarı Mehmet Paşa, kanaatkâr olmakla ilgili şu tavsiyelere yer vermektedir: “Kanaatkâr olup aç gözlülükten ve ceza gününü düşünüp Tanrı'nın kahredici gazabından çekinmek gerektir Zira mal toplama ve saklama, sahibini dünyada huzursuz, hesap gününde sorulacak soruları cevaplandırmada güçsüz kılar, azap çektirir ve pişman eder” (2000: 18).

Mehmet Paşa'nın kanaatkâr ve gözü tok olmakla ilgili verdiği diğer bir tavsiye ise şöyledir: “Makama bağlanma ve hiç bir şeye gönül koyma ki eksikliğinde mahzun ve melûl olmayasın. Ve hiç dünya malım isteme ki elde edemediğin için elem ve mihnet girdabında kalmayasın” (2000: 46).

4.1.4.13. Sır Tutmak

Devlet işlerinde en önemli esaslardan biri sırları iyi korumaktır. Devletle ilgili sırlar yabancı kimseler tarafından bilinirse ülke için çeşitli sorunlar meydana gelebilir. Yalnızca dış işlerde değil iç işlerde de sırlar önemlidir. Görevliler arasında sorunların çıkmaması ve herkesin görevini icra edebilmesi için görevliler arasında sırlar bulunabilir. Bu sebeple devlet işlerinde gizlilik oldukça önemlidir. Gizliliğin sebeplerini; siyasi rejimin niteliği, devlet güvenliği ve diplomasi, özel hayatın korunması, otorite kazanma eğilimi, yönetimde etkinliği ve tarafsızlığı sağlama düşüncesi, kötü yönetim uygulamaları, memurların kendilerini denetim riskinden koruma eğilimleri olarak sıralamak mümkündür (Bulut, 2020: 57).

Kutadgu Bilig'de bu önemli devlet meselesiyle ilgili şu dizeler yer almaktadır:

*Beyler sırrını ne kadar gizlese de
Söylemesi gerek şu iki kişiye (2678)*

*Birisi yazıcı, birisi vezir
Bu ikisine sırrı açmak gerekir (2679)*

*Bu iki kişide olur tüm sırlar
Sırrı tutmazlarsa işi bozarlar (2681)*

*Gönül sırrını sıkı tut, dilinden çıkarma
Eğer çıkarırsan pişmanlığı sürer yıllarca (2691)*

Sır tutmayan özellikle yöneticinin sırlarını açığa çıkaran kimseler devlet işlerinde kabul göremezler. Devlet işleri oldukça hassas konulardan oluştuğu için bu tarz kişisel yanlışlar beraberinde olumsuz durumları getirebilir. Anadolu Selçuklu Devleti'nin önemli yazarlarından Zencânî bu konuyla ilgili şu ifadeyi kullanmaktadır: "Sultanın, üç insana göz yumması câiz değildir. Saltanatını kınayan, mahremiyetini ifsad eden (açığa çıkaran) ve sırrını yayan" (Zencânî, 2020: 150).

Zencânî, yöneticinin etrafındaki insanların sır tutan kimseler olması gerektiği ile ilgili şu rivayeti aktarmaktadır:

Behramcur'a: "Sultan, saltanat zamanını meşru bir şekilde sürdürebilmesi için, nelere ihtiyaç duyar?" diye sorulduğunda, o şöyle cevap verdi: "Altı şeye ihtiyaç duyar. İşini yürütecek, onun görüşünü dikkate alacak ve sırrını paylaşacak sâlih bir vezir, ihtiyacı anında kendisini kurtarabilecek iyi bir at, sağlam silah, keskin kılıç (2020: 168).

Amâsî, yöneticinin verdiği sırlarla ilgili diğer görevlilerin, saklamak konusunda gayret göstermeleri gerektiğini şu ifade ile belirtmektedir: "Efendinin sırlarını saklamak konusunda da mümkün mertebe çaba göstermek gerekir" (Amâsî, 2016: 385).

Kınalı-zâde Ali Çelebi, devlet işlerinde sır tutmanın yolunu şu şekilde ifade etmektedir:

Hükümdara hizmet adabının en büyüğü, hükümdarın verdiği sırrı yaymamaktır. Meşhurdur ki sır vermek ser (baş) vermeyi gerektirir. Kardeşlerin sırrını muhafaza etmenin iyi ahlâktan olduğu daha önce geçmişti fakat hükümdar sırrı (devlet sırrı) çok ehemmiyetli olduğu için tekrar edildi. Sır saklamanın yolu şudur ki bir sırrı sordukları vakit, "başkasına sorun" demek suretiyle dilini sır tutmaya alıştırmaktır. Böylece gizli sırları saklamak mümkün olur (2020: 200).

Lütfi Paşa ve Mehmet Paşa devlet sırlarının önemine şu cümlelerle değinmektedirler: "Padişahla veziriazam arasında ki sırları, değil dışarıdan olanlar

diğer vezirler bile bilmemelidir” (Lütfi Paşa, 2017: 29). Mehmet Paşa: “Padişahlara hizmetin en büyüğü, sırrı açığa vurmamaktır” (Defterdar Sarı Mehmet Paşa, 2000: 14).

Her devlet için devlet sırrı olarak nitelendirilen bazı gizli bilgiler vardır. Bu bilgilerin gizli tutulması devletin devamlılığı için önemlidir. Türk devletlerinin yöneticilerine uyarılarda bulunan bazı eserlerde sır saklamanın hem ahlaki hem de siyasi boyutlarına değinilmiştir.

4.1.4.14. Halka İyi Muamelede Bulunmak

Yöneticilerin halkla iyi ilişkiler kurması, elde ettikleri gücü halkın faydasına kullanmaları ve hazinenin zenginliğini halka iyi hizmet etmek amacıyla kullanmaları gerekmektedir. Halka iyi muamelede bulunmak, yöneticilerin en temel ahlaki özelliklerinin başında gelmektedir. Doğru işler yapmak, halkın daha iyi şartlarda yaşamasını sağlamak, kuralları adil uygulamak ve daha pek çok açıdan halka iyi muamele etmek gerekmektedir.

Yusuf Has Hâcip, yöneticilerin halka iyi muamele ve iyi hizmet etmesi ile ilgili pek çok meseleye şöyle değinmiştir:

*Halk zenginleşti ve erince kavuştu
Eyalet ve kentler bezendi, gönüller ferahladı (3104)*

*Huzurla geçiyor halkın günleri
Sevinçle geçiyor bütün geceler (3105)*

*Töreyi doğru yürüttün, düzenlendi dünya
Kimsenin gözü görmüyor ilde bir zorba (3108)*

Halka iyi muamelede bulunmak için halkın durumundan haberdar olunması ve ilişkilerin sıkı tutulması gerekmektedir. Karahanlı Devlet’inde Ulu Hacıplik makamı halkla devlet arasındaki bağın güçlenmesi için oluşturulan bir makamdır. Bu işi yapan kimsenin çok yönlü bir kimse olması ve yöneticiye halkla ilgili doğru bilgiler vermesi gerekmektedir.

Yusuf Has Hacıp, Ulu Hacıp’in bazı özelliklerini şöyle belirtmiştir:

*Ulu hacib çok güvenilir olmalı
Bununla birlikte dini bütün olmalı (2436)*

*O; kökü, soyu temiz, iyi tavırlı olmalı
Halkın üstüne gün gibi ay gibi doğmalı (2437)*

*Hem gözü tok olmalı hem alçak gönüllü
Hem zeki olmalı hem de bin tümen bilgi sahibi (2441)*

*Hacib alçak gönüllü ve çok akıllı
Yoksul, dul ve yetime gönülden bağlı olmalı (2473)*

Nizâmü'l-Mülk'ün, Melikşah'ın isteği üzerine yazdığı *Siyaset-nâme* isimli eserinde halka iyi hizmet sunmak için pek çok yapının inşasıyla ilgili şu öğütler yer almaktadır:

Kanallar açmak, belli başlı ırmaklara yataklar kazmak, büyük sulardan geçiş için köprüler yapmak, köyleri ve tarım alanlarını mâmur kılmak, surlar inşa etmek, yeni şehirler kurmak gibi cihanın iman ile ilgili şeyler yapsın; güzel oturulacak yerler vücuda getirsin; ana yollar üzerine ribatlar, ilim talipleri için medreseler yapılmasını emretsin; tâki adı daima kalsın; bu işlerin sevabı öteki dünyada onu bulsun, reâyâ daima (hayır) dualar etsin (2020: 8).

Yönetime dâhil olmayan ancak üretim ve sanayi gibi pek çok alanda çalışan halkın, sorunlarını yönetime bizzat bildirmeleri her dönemde önemli görülmüştür. *Siyâset-nâme* isimli eserde bu konuya şöyle değinilmektedir: Padişah için; haftada iki gün Mezalim'e oturmaktan, haklıyı haksızdan ayırmaktan, *adalet dağıtmaktan raiyyetin sözünü, vasıtasız, kendi kulağı ile işitmekten başka çare yoktur*. Onların daha mühim olan birkaç dilekçeyi arz etmelerine her biri hakkında sultanın bir yazılı emir vermesi gerekir (2020: 12). Bunu bir anlamda sorunlar meydana gelmeden alınacak bir tedbir olarak tavsiye eden Nizâmü'l-Mülk şöyle devam eder “Zira cihan hâkiminin zulme uğrayanlar ve adalet isteyenleri haftada iki gün huzuruna davet ettiği ve sözlerini dinlediği haberi memlekette yayılınca, bütün zalimler korkarlar; ellerini çekerler (kısa tutarlar), (hiç) kimse cezalandırılma korkusu ile zulüm ve yağmaya cesaret etmez (2020: 12).

Anadolu Selçuklu Devleti'nde devam eden Ulu Hâciplik makamına yönelik olarak, halktan haberdar olunması ve bu doğrultuda hareket edilmesi gerektiği şu şekilde öğüt verilmektedir: “Halkın durumunu araştırın, iyilerin ihtiyaçlarını giderin, kötülerin şerrini engelleyin. Çünkü iyi insanlar; aç kaldığında, kötü insanlar; tok olduğunda taşkınlık yaparlar” (Zencânî, 2020: 181).

Bu duruma çözüm olarak Ulu Hâcip'in görevlendirilmesi ve bu görevi iyi icra etmesi gerekmektedir. Halk devletle bağ kurabildiğinde sorunlarına daha kolay çözüm bulabileceğini düşündüğünden karmaşa çıkması engellenebilir. Zencânî konuyla ilgili

şu ifadeyi kullanmaktadır: “Hâcip merhametli olduğu zaman, halkı sultana isyan etmez” (2020: 147).

Yöneticinin, halkı göz önünde tutması ile ilgili Zencânî şu ifadeleri kullanmaktadır:

Bir sultan şu dört hasleti bulundurduğu zaman saltanatı uzun olur. Birincisi, kendisi için istemediği bir şeyi, halkı için de istememesi, ikincisi, sonucundan korktuğu bir şeyi ertelememesi, üçüncüsü, halkın başına kendi istediğini değil, halkın razı olacağı birini getirmesi, dördüncüsü, süt emziren bir annenin, çocuğuna gösterdiği ihtimamı, sultanın da halkına göstermesi gerekir (2020: 183).

Şeyhoğlu Mustafa, yönetici-halk ilişkisini Farabî’nin anlayışına uygun biçimde yorumlamış ve yöneticinin iyiliğinin halkı nasıl etkileyeceğini şöyle ifade etmiştir: “Eğer padişah barış, doğruluk ve iyilik üzerine olursa, memleketin insanları da doğruluk ve iyilik yolunu tutar; eğrilik ve hile yanında olursa halk da fitne ve fesat içinde olur” (2013: 123).

Karahanlı, Büyük Selçuklu, Anadolu Selçuklu ve Osmanlı Devleti’nde önemli bir görevi icra eden ve devlet-toplum dengesinin korunması için görevlendirilen Ulu Hacıp, Şeyhoğlu Mustafa tarafından şu sözlerle ifade edilmiştir:

Sonra halkın şefkati sebebi ile dindar, tarih bilen, doğru inanışlı, güvenilir bir kişiyi hâcip olarak sarayına tayin etmesi çok gerekli ve vaciptir. Hâl böyle olunca ihtiyaç sahiplerinin, fakir ve mazlumların durumlarını zamanında güzel bir usul ile padişaha arz edip bildirmelidir. Padişah da bunların ihtiyaçlarını görmeyi vacip ve ganimet bilerek kabul edip yerine getirmelidir. Bununla ilgili olarak şöyle denmektedir (2013: 133).

Şeyhoğlu Mustafa, dizelerinde bu önemli makamla ilgili şu ifadeleri kullanmıştır:

*Eğer kapına, sarayına ihtiyaç sahibi yoksul ve mazlum gelirse
bunları mahrum gönderme.
Bütün ihtiyaçlarını karşılamayı kabul et ve bir nefes, bir an da
olsa onlarla meşgul olup, ilgilen.
Bir dertli, üzüntülü fakirin sevinmesi ve dua etmesi ile
yüceleceğini ganimet bil. (2013: 133).*

Tüm dönemlerde yapılan en önemli uyarılardan biri de devlet görevlilerinin her zaman halk ile bağlarının güçlü olması gerektiğidir. Halkın eğitimi, sağlığı, sosyal ve ekonomik durumunun devamlı olarak denetlenmesi ve yaşadığı sorunlara çözüm üretilmesi gerektiği düşünürlerin ortak görüşüdür. Hatta yazarlar halk ile bağların zayıflamasını devletin iyi yönetilmediğine ve zayıflamasına işaret olduğunu, devleti

devlet yapanın iyi yönetim ve iyi denetim olduğunu ifade etmişlerdir. Defterdar Sarı Mehmet Paşa, eserinde “Zayıflarla, miskinlerin hallerinden de gafil olmamak gerektir. Onların hâllerini arayıp sormayı borç bilmek gerektir. Zira halkın gönlünü kazanma, Hâlikin rızasını kazanma gereğidir” (Defterdar Sarı Mehmet Paşa, 2000: 38) diyerek bu duruma değinmiştir. Bu durumu ise devlet görevlilerine verdiği şu tavsiye ile desteklemiştir:

Halkın haklarını yerine getirmek ve esasları sağlam kanunu yürütmek yolunda güzel çalışmalara özen ve çaba göstermeye dikkat edip eşkıyanın yakalanması reayanın iyi idare edilmesi ve korunması, memleketin muhafazası, kötü adetlerin yok edilmesi, halka yapılan haksızlıkların önlenmesi ve kaldırılması ve fesat tohumlarının temizlenip yok edilmesine önem (2000: 40).

Mehmet Paşa’nın yöneticilere halkla ilgili diğer tavsiyesi şu şekildedir: “Devlet hizmetlerinden ne gibi işe tayin olunursa belli olan gelirleriyle yetine ve mal toplama sevdasıyla halka kötülük yapıp, cebir ve eziyet etmekten kaçınalar” (2000: 40).

4.1.5. Vezirlerle İlgili Ahlaki Öğütler

Vezirler, yöneticiden sonra ikinci sırada yönetimle ilgili söz sahibi olan aynı zamanda hakana/sultana/padişaha yakınlığından dolayı yöneticiden bizzat sorumlu kişidir. Bu kişiler zaman zaman Lütü Paşa gibi eserlerinde bu görevin zorluğunu dile getirmişlerdir. Padişaha karşı büyük bir sorumluluk sahibi olan vezirlerin çok yönlü bir kimse olması ve ahlaki vasıflarının güçlü olması gerekmektedir.

Vezirlerle ilgili *Kutadgu Bilig*’de şu mısralar kaleme alınmıştır:

*Bana gereken şimdi yetkin birisi
Akıllı, bilgili, kişiler başı (423)*

*Bana içten bağlı, tam doğru olmalı
Dili gönlü bir olup, işten anlamalı (424)*

*Yapıverse benim işlerimi
Görüverse iç ve dış işlerimi (425)*

*Destek gerek beye, yardımcılar
Akıllı, bilgili, bilge ilciler (427)*

*Yardımcı gerek bütün işleri bilen
Bilip işleyerek dileğine erişen (428)*

*Yardımcısı olursa bey zahmet çekmez
İşler yoluna girer, töre bozulmaz (429)*

Bil ki bütün işlerde yardımcı gereklidir

Bu beylik işinde daha çok yardımcı edinmelidir (430)

Vezirin bazı ahlaki özellikleri ile ilgili beyitler şöyledir:

*Vezir edepli, gözü tok ve güvenilir olmalı
Edepsiz kişidir insanların en kabası (2199)*

*Gözü tok olmalı, mal hırsı bulunmamalı
Açgözlü doyamaz bu dünyayı yese (2200)*

*Vezirin yüzü, görünümü düzgün olmalı
Tavri doğru olup halka adil davranmalı (2208)*

*Hesap bilmeli, bilge ve zeki olmalı
Bilgili olmalı ve bilmeli türlü yazıları (2218)*

*Vezirliğe çok olgun biri gerekli
Okumalı, yazmalı ve çok anlayışlı olmalı (2234)*

Nizâmü'l-Mülk, vezirlerin icra ettikleri görevin önemi ile ilgili şu uyarılarda bulunmaktadır:

Padişah, (vezir ve mutemed adamlarının), devlet işlerini usulünce idare edip etmediklerini gizlice daima sormalıdır. Çünkü pâdişâhın ve memleketin iyiliği veya karışıklığa düşmesi onlara bağlıdır; vezir iyi ve parlak olduğu zaman, memleket mamur olur; ordu ve reâyâ memnun ve rahat olurlar. Padişahın gönlü ferah olur. (Vezir) kötü olunca, memlekette karışıklıklar doğar ki, onun telafisi güç olur (2020: 20).

Vezirin bazı ahlaki özellikleri ile ilgili Zencâni şu ifadeleri kullanmaktadır:

Vezirin akıllı, yumuşak huylu, edepli, mutedil ahlaklı, uygun davranışlı, çabuk kavrayışlı, düzgün görünümlü, çok görüşlü, doğru düşünceli, ihtirassız, hüsn-ü tedbir sahibi olması gerekir ki; bütün bunlar hem olgunluk hem de yücelik sıfatlarıdır. Bunlardan biri eksik olsa bile akıl çokluğu, görüş isabetliliği, âlim, dindar, öngörülü ve emin kişi olması gerekir (2020: 169).

Şeyhoğlu Mustafa hem vezirin önemine hem de vezirin bazı ahlaki özelliklerine *Kenzü'l-Küberâ ve Mehekkü'l-Ulemâ* isimli eserinde şöyle değinmektedir: “Vezir ülkede olup bitenleri, büyük küçük demeden ne vaki olursa, memleketin hallerinden ve makam sahiplerinin durumlarından padişahı bilgilendirerek gizli bir şey bırakmamalıdır” (2013: 120). İyi bir vezirin önemine ve gerekliliğine dair bir ifadesi şöyledir: “Şimdi bir memlekette olgun, şefkatli, sayılır ve sözü geçer bir vezir yoksa padişahlığın heybeti ve güzelliği olmaz” (Şeyhoğlu Mustafa, 2013: 140).

Şeyhoğlu Mustafa, vezirin bazı ahlaki özelliklerini şöyle sıralamıştır: doğruluk, yücelik, sebat ve kararlılık, tahammül ve dayanıklılık. (2013: 140). Yazar, vezirlerin ahlaki özelliklerini çeşitli açılardan değerlendirmiş ve şu öğütlerde bulunmuştur:

“Padişahların, adaletli, insaflı, dünyadaki her şeyden haberi olan, uyanık, güvenilir, iyiyi kötüyü birbirinden eksiksiz ayıracı, yardımsever, düzgün ve doğru düşünceli, temiz inançlı ve merhamet sahibi vezirleri olmalıdır” (Şeyhoğlu Mustafa, 2013: 114).

Şeyhoğlu Mustafa'nın diğeri bir öğüdü ise şöyledir:

Vezir, yüce himmetli olma: şahın hizmetinde büyük gayret ile çalışma, tok gönüllü olma demektir. Vezir samimi olmalı, gevşeklik göstermemeli ve kıskançlık huyu ile bozuk ve işe yaramaz, olmayacak tamahlarda bulunmamalı, hiçbir şeye göz dikmemeli; farklı farklı istekler ve iltimaslar, kayırmalar kapısını hep kapalı tutmalıdır. Gözü gönü tok, nefsin isteklerine karşı güvenli olmalıdır (2013: 148).

Mirâtu'l-Mülûk isimli eserde vezirin ahlakına dair pek çok dikkat çekici uyarılar yapılmaktadır. Bu uyarılardan bazı örnekler şöyledir:

Sultan her zaman etrafında doğru görüş sahibi ve erdemli insanları toplamalıdır. O, devlet yönetimini düşünmekten bir an bile vazgeçmemelidir çünkü memleketin korunması hususunda sultanın fikri askerlerin gücünden daha etkilidir. Eğer sultan mal biriktirmeye veya zevk peşinde koşmaya meşgul olur da devlet yönetimini ihmal ederse memlekete zarar gelir ve düzen kalmaz. Sultanın sırrını gizli tutması gerekir; sadece akıllı, gayretli ve saygıdeğer kişilerle memleket meselelerini konuşmalıdır (Amâsî: 2016: 371).

Yönetici olan kişinin yanında çalışmak oldukça büyük bir sorumluluk gerektiren bir makamdır. Sultanlar ile tanışan, onlarla yakınlığı olan kimseler için her zaman büyük zorluklar bulunmaktadır. Ancak eğer kişi bu hizmete girdiyse o zaman kendisine verilen iş ne olursa olsun dört elle sarılmalı ve ciddiyetle işini takip etmelidir. Gayretli bir vezirle ilgili Amâsî şu ifadeyi kullanmaktadır: “Bilmelisin ki eğer padişahın iyi, iş bilir (salih), akıllı ve adil bir veziri olursa ünü yayılır ve saygınlığı artar” (Amâsî, 2016: 453).

Amâsî'nin vezir olacak kimseye verilen tavsiye şu şekildedir: Sultan seni kardeşi olarak görse bile sen onu sultan olarak gör ve seni ne kadar yakını yaparsa yapsın sen ona karşı gösterdiğin saygıyı o kadar arttır. Eğer onun yanında yüksek bir mevki ve mertebe kazanırsan sürekli ona dalkavukluk etme ve kendini küçülterek yalvarma çünkü bu hamlik ve görmemişlik işaretidir (Amâsî, 2016: 389).

Amâsî'nin vezir olacak kimseye bir diğeri tavsiyesi ve dürüstlüğün önemine yaptığı vurgu ise şu şekildedir: Hükümdara vezir olarak hizmet etmekten daha zor bir iş yoktur çünkü bu görevin talep eden kimse çok olur ve veziri kıskananlar her zaman sultan ile beraber bulunan onun sohbet arkadaşları ve yardımcılarıdır. Vezirlik makamını çok istediklerinden ötürü fırsat gözleyenler her zaman olur, bu mevkide olan

kişinin gücü ve onlara karşı en önemli silahı hem görünür hem de gizli işlerde gösterdiği dürüstlüktür” (2016: 391).

Türk Devletlerinin ortak bir düşüncesi olan devlet görevlilerinin başta vezirlerin, yöneticiyi koruyup kollaması onu her koşulda uyarması gerektiği konusu XVI. yüzyılda da ele alınmış ve Gelibolulu Mustafa tarafından şu öğütler sıralanmıştır:

Velhasıl, veziriazam için önemli olan, Osmanlı coğrafya sınır her tarafında görev yapan hâkimlerin durumuna vakıf olmalı, bütün halkın huzur ve güveni sağlama yolunda gayret göstermelidir. Zira onlar hakkında padişahın ilgi ve alakası, bütün hasları, yazlık-kışlık vergileri ile inayeti ve istedikleri gibi alıp vermeye fermanı ne şekilde ise öyle yapılmalıdır. Onlar için de gerekli olan padişahların şerefini korumaları, halka zulüm ve baskı yapan hâkimlerin zulmüne dikkat etmeleri gerekir (2015: 58).

Gelibolulu Mustafa'nın vezirleri muhatap alarak verdiği öğütlerinden biri ise şöyledir:

Yönettikleri halkla yakından ilgilenmeleri, sürekli olarak akıllı kişiler ve filozoflarla düşüp kalkmaları, gece gündüz ahmak takımından uzak durmaları ve daha önceki padişahların hikâyelerini anlatan tarih ilmiyle sürekli meşgul olmaları İdareleri altında yaşayan, yoksulluk ve güçsüzlük ateşiyle yanıp kavrulan fakir ve güçsüzleri cömertlik ve el açıklığı ile himaye etmelidir. Böylece onların kalplerini kazanır ve kıldıkları beş vakit namazda devletin bekası için dualarına sebep olurlar (2015: 90).

Vezirler hakkında en çok uyarıya yer veren ve pek çok öğüt veren yazar Lütfi Paşa'dır. Kendisi de uzun yıllar boyunca hem vezirlik hem de veziriazamlık görevini icra ettiği için vezirlerin ahlaki özelliklerine oldukça önem vermektedir.

Lütfi Paşa vezirlerin, yoksul ve kimsesiz olan insanları koruyup kollaması ve onlara bazı görevler vermesi gerektiğini şu ifadelerle dile getirmektedir: Gece tenhasında iyi tanıdıklarından, fena niyetli olmayanlardan, memuriyete tayine layık olup fakir ve zayıf olanları arayıp bularak onlara iş verip güçlendirmelidir. Lütfi Paşa'ya göre vezirin anlamı, tedbir sahibi doktor demektir. Yoksulluk hastalığından mecalsiz ve takatsiz düşenleri güçlendirmelidir. Bunlar zamanla kudret sahibi insanlar olup, savaşta hizmete yarayabilirler (Lütfi Paşa, 2017: 31).

Lütfi Paşa vezirlerin ahlaki özellikler bakımında çok üstün olması gerektiğini ifade etmektedir. Bir öğüdünde “Evvela veziriazam olan kimsede garaz (kötü niyet) bulunmamalıdır. Her şeyi Allah için, Allah yolunda ve Allah rızası için yapmalıdır. Zira bunun üstünde bir mertebe daha yoktur ki, ona ulaşabilsin. Hak sözü padişaha çekinmeden söylemelidir” (Lütfi Paşa, 2017: 29). Diğer öğüdünde ise vezirin bu makama geldikten sonra nasıl bir hal ve tavır içinde olması gerektiği şöyle ifade

edilmektedir: “Sadrazam olanların, vakitlerini saltanatın önemli işlerine harcaması gereklidir. Zinaya düşkünlük, saz-söz ve işret, onlar için uygun değildir. Bu makama geldikten sonra münasip olan, sükût ve takvadır (Allah'tan sakınma). İmkân nispetinde nefisini düzeltmeye ve dünyayı iyileştirmeye çalışması gerekir” (Lütfi Paşa, 2017: 34).

Lütfi Paşa vezirin ulaşılabilir bir kimse olması gerektiğini, halk ile arasında duvar örmemesi gerektiğini ve dini bütün bir kimse olması gerektiğini şöyle belirtmektedir: “Veziriazam, beş vakit namazı, cemaatle evinde kılmalı, kapısı daima açık olup, kendisiyle buluşmak kolay olmalıdır. Kendine bir şey arz edenleri kırmayıp, mümkün mertebe, gönülleri hoş tutmaya çalışmalıdır” (Lütfi Paşa, 2017: 33).

Koçi Bey risalesinden önceki pek çok eserde vezirin ahlaki yönleri, haksızlık yapmamaları adil olmaları gerektiği vurgulanırken bu risalede vezirlerin sebep olduğu sorunlara değinilmiştir Koçi Bey bu duruma şu örneği vermiştir: “Vezir-i âzamlar da isteklerine müsâade etmezse hepsi el ve gönül birliği edip, pâdişâh huzurunda fırsat buldukça birçok iftiralar edip, pâdişâhın gazabını durmadan kışkırtmakla günahsız yere kimini kati, kimini sürgün ettirirlerdi” (Koçi Bey, 1985: 20).

Koçi Bey’in vezirlerin sebep olduğu bozulmalara bağlı değişimlerle ilgili verdiği diğer örnek ise şu şekildedir:

Devlet hâzinesini ziyana uğratıp, âlemi bu hale getirdiler. Bundan sonra yine kanâat etmeyip, rüşvet kapısını açarak sancaklara, beylerbeyilere ve diğer pâdişâh mansıplarına karışmağa başladılar. Bir alay ehliyetsiz ve hak sâhibi olmayanın, rüşvet laşesine tama’ edip, kimine beylik, kimine beylerbeylik aliverip, hak sâhibi olan bir alay iş görmüş, emektar, yarar ve şecâatli kullar, itibarsızlık köşesinde nam ve nişansız kalıp, fakirlik ve hiçlik içinde kaldılar. Tımar ve zeamet erbabı tamamen yok oldu (1985: 22).

Defterdar Sarı Mehmet Paşa, vezirin sahip olması gereken özellikleri çok çeşitli açılardan ele almıştır. Pek çok yüksek ahlaki özelliği barındırması gerektiği her yazar tarafından vurgulanan vezirler ile ilgili Defterdar Sarı Mehmet Paşa şunları söylemiştir:

Evreni yaratan Tanrı'nın emaneti olan reâyâ fukarasının ve bütün Tanrı kurallarının güven ve rahatını, dirlik ve düzenliğini korumaya çalışan, dindar, doğru ve Aristo gibi akıllı bir veziri tam yetkiyle vekil tayin buyurup “emanetleri ehline veriniz” sözü uyarınca yurt düzenlenmesi reâyânın durumunun düzeltilmesi vezire bırakılmalıdır (2000: 10).

Bu özelliklerin yanı sıra Defterdar Mehmet Paşa, özellikle vezirlerin “kıskançlığa kapılmayıp gösterişten kaçınmak, kibir ve gururdan son derece çekinip alçak gönüllü” olmaları gerektiğini ifade etmiştir (2000: 122). Defterdar Sarı Mehmet,

vezirin özelliklerine oldukça uzun yer vermiş pek çok alanda neler yapılması gerektiğine dair öğütlerini sıralamıştır. Onlardan biri de “iyileri gözetüp, halka karşı güler yüzlü olmak ve cahillerin hatasını affetmek dahi erdemden ve bağıştandır” sözüdür “(Defterdar Sarı Mehmet Paşa, 2000: 42).

Defterdar Mehmet Paşa, vezirlerin hizmet anlayışlarının nasıl olması gerektiği ile ilgili öğütleri şöyledir:

Tam yetkili vekil olan vezir-i âzam hazretlerinin de çalışmasının ve yüksek yaradılışının gereği üzere, aşağı ve yukarı tabakadaki halkın durumlarını iyileştirerek doğruluk ve adaleti su gibi akıtıp haksızlıkları ve kötü usulleri ortadan kaldırmaya, bozukluk ve zulüm pisliklerini gidermeye, inat ve isyan ateşini yok etmeye, güzel hizmetler ve çok çabalar harcaya (2000: 10).

Defterdar Mehmet Paşa, vezire sohbet ederken dikkat etmesi gereken bazı huşular konusunda şu uyarılarda bulunmaktadır:

Yüksek meclislerinde asla maskaralığa, yersiz şakaya, kahkahalar attıran mizaha, ara bozuculuğa, başkalarının kusurlarını saymaya ve kötülüğe izin verilmemeli, taklit, oyun ve eğlenceye dair anlamsız davranışlarda bulunulmamalıdır. Sohbetlerde daima din ve devlete ve ülkeyi koruma tedbirlerine ilişkin konular üzerinde durmak gerektir (2000: 24).

Defterdar Sarı Mehmet Paşa, özellikle vezirlerin ve diğer devlet memurlarının fazla rahata ve uykuya fazla meyil göstermeyip gece çok uyumayı âdet edinmemesi gerektiğini söylemiştir. Rahatlık halkın durumunu göz ardı etmeye ve halk ile ilişkilerin zayıflamasına sebep olacağı için bu konuda dikkat edilmesi gerektiğini ifade etmiştir (2000: 27).

Lütfi Paşa gibi Defterdar Sarı Mehmet Paşa’da vezirin özellikle geceleri yoksul ve kimsesiz kişileri bulup, onları gözetip kollaması gerektiğini ifade etmektedir. “Vezir-i âzam gece tenhasında yakınlarından ve tarafsız kimselerden sorup; devlet hizmetine müstahak olup fakir ve güçsüz olanları yoklattırıp memuriyetlerle ikram ve onları ayaklandırmaya hizmet eyleyeler. Devletten düşmüşleri gözeteler” (Defterdar Sarı Mehmet Paşa, 2000: 20).

4.1.6. Kâtiplerle İlgili Ahlaki Öğütler

Kâtipler, devletin yazışma işlerinden sorumlu memurlarıdır. Yazışmalarda devletin önemli meseleleri gündeme geldiği için bu kimselerin dürüst ve güvenilir kimselerden seçilmesi gerekmektedir. Eserlerde kâtiplerin nasıl bir kimse olması gerektiği hakkında tavsiyelere yer verilmiştir.

Yusuf Has Hâcip, yazıcı kimsenin bilgili, sır tutan, dürüst, akıllı ve bilgili bir kimse olması gerektiğini şu dizelerle dile getirmektedir:

*Beyler ne kadar bilgili olsa da
Yazıcı gerekir beyin sırrını yazmaya (2674)*

*Yazıcıya söylemek gerekecektir iç sırrını
Çok ya da az, bunları gizlemeli (2675)*

*Bu iç sırları çok sıkı tutması gerek
Dürüst ve dini bütün olması gerek (2676)*

*Yazıcı bilgili ve akıllı
Yazısı düzgün ve konuşması iyi olmalı (2693)*

Gelibolulu Mustafa Âlî Osmanlı Döneminde bir kâtibin hangi özelliklere sahip olması gerektiğini şöyle ifade etmektedir:

Kâtiplerin doğru sözlüsünü istihdam et, fakir olarak bulduğunu zenginliğe kavuşturduktan sonra göreve başlat ki, o kâtip kalemi gibi daima başkalarının eline bakmasın ve müsveddeleri gibi ihtiyaç sahiplerini çağırıp el koyma ateşlerine yakmasın ve bilcümle ister reisülküttap, ister tuğrakeş olsun her cihetle insaflı ve hakkı yerine getiren, emanete hıyanet etme yen ve doğrulukla ispatlanmış olan, yazım kurallarını bilenler arasından seçilmelidir. Akranları arasında o yüksek rütbeye en layık ve uygun kimse olmalıdır ki, yazdığı yazıya eleştiremesin, kimse olmamış diyemesin (2015: 100).

Koçi Bey Risâlesi isimli eserde önceki kâtiplerin eli kalem tutan maharetli kâtipler olduğunu ancak bunun değiştiğini dile getirmektedir. Kâtiplerin özellikle divân-ı hümayun kâtiplerinin, mârifet ve olgunluk sâhibi ve her kalemde mektup yazabilen kimseler olması gerektiğini dile getirmektedir (Koçi Bey, 1985: 64).

4.1.7. Kumandanlarla İlgili Ahlaki Öğütler

Ordu, bir devletin koruyup kollayıcısı ve teminatı olan bir kurumdur. Askeri yönden güçlü olan bir devlette yaşayan bireyler daha güvenli ve huzurlu bir yaşam sürdürebilir. Ancak askerlik görevini icra eden kimselerin ve özellikle kumandanlarının iyi ve ahlaklı kimseler olması gerekmektedir. Türk devletleri ordu-millet anlayışına sahip olduğundan askerlik görevi her zaman yüce bir görev kabul edilmiş bu ağır sorumluluğu yerine getiren kimselere saygı gösterilmiştir. İncelenen eserlerde kumandanın nasıl bir ahlaka sahip olması gerektiği ile ilgili bazı öğütler yer almaktadır.

Yusuf Has Hâcip kumandan için şu özellikleri aktarmaktadır:

*Bu işe çok çevik, katı er gerekli
Başından geçirmiş, tam cesur yürekli (2271)*

*Eli çok açık olmalı kumandanın ki
Toplasın etrafına seçkin kişileri (2275)*

*Erata paylaştırmalı var olan malını
Çokça arkadaş, koldaş ve erdeş edinmeli (2276)*

*Kendine bir at, giysi ve silah ayırması yeter
Ün salıp dünyaya adını yayması yeter (2277)*

*Onun mert olması gerek, saç sakalı düzgün
Adının yayılması ve ünlü olması için (2298)*

*Siyaset yürütülürse ordu başsız kalmaz
Ordunun başı varsa, asker birbirine bağlı olur (2301)*

Yusuf Has Hâcip'in kumandan için verdiği bazı öğütler şu şekildedir:

*Sözü tam doğru, kavli, bütün olmalı
Büyükler yalancıysa halkı inanmaz (2324)*

*İkincisi cömert olup mal vermeli
Almaya alışanlar almadan durmaz (2325)*

*Üçüncüsü yürekli, göğsü pek olmalı
Düşmanı görünce yüreksiz hastalanır yatar (2326)*

*Dördüncü gereken hile bilmesi
Hile bilene aslan bile baş eğer (2327)*

*Sabırlı olmak gerek, yarıp geçmek için düşmanı
Kararlı olmak gerek, coşturmak için askeri (2328)*

Siyâset-nâme isimli eserde kumandana gösterilmesi gereken saygı ile ilgili şu ifadeye yer verilmektedir: “Kıt’adan bir kimse kendi üst kumandan (mukaddem)ına dil uzatırsa, ona (olan) saygıyı muhafaza etmezse ve haddini büyük küçükten farkedilsin diye, onun cezalandırılması lazımdır” (Nizâmü’l-Mülk, 2020: 104).

Şeyhoğlu Mustafa, görev verilecek komutan ile ilgili şu özellikleri sıralamaktadır: Padişahın, bir şehre veya bir vilayete akıllı, iyiyi ve kötüyü yerli yerince ayırabilen, siyaset ve idarede ehil, dindar ve mürüvvetli, her işi şartlarına göre

en güzel şekilde halledebilen bir komutan ile bir hâkim tayin etmesi vaciptir (Şeyhoğlu Mustafa, 2013: 134).

Amâsî'ye göre yöneticiler son ana kadar savaştan kaçınmalı bu konuda gereken her şey yapıldıktan sonra savaşa karar verilmelidir. Bu durumda da amacın hayır ve dini yüceltme olması gerekir; baskın gelme, üste çıkma amacıyla savaşılmamalıdır. Zafer kazanılacağı yönünde sağlam bir inanç oluşmadıkça asla savaşa girişilmemelidir. Asker ve sultanın etrafındaki devlet görevlilerinin hepsi savaşa gitmek konusunda ittifak etmediyse savaş kararı alınmamalıdır (2016: 373).

Padişah bizzat savaşa gitmemeli askerin idaresi için bir kişi seçmelidir bu kişide üç özellik olmasına dikkat edilmelidir:

Birincisi cesur ve yiğit olmalı ve bu özelliği ile şöhret kazanmış olmalıdır.

İkincisi doğru görüşleri ve becerikli yöntemi ile bilinen biri olmalı, türlü türlü hile ve tuzakları bilmelidir.

Üçüncüsü savaşlarda çok tecrübe ve ustalık kazanmış birisi olmalıdır (2016: 375).

Gelibolulu Mustafa Âlî ise komutanlarla ilgili şu özelliklerin olması gerektiğine dikkat çekmektedir: “Yüksek rütbeli serdarlar ve yüksek dereceli komutanlar, anlayış ve kavrayışla süslenmiş bilgi ve basiretle donatılmış olmalıdır. Öfke anında tahammüllü olmalı zor ve güç zamanlarda sabır ve sebatı tercih etmelidir” (2015: 152).

Devlet başkanı (hükümdar) harbe bizzat kendisi katılmıyorsa, tayin ettiği başkomutanda şu dört vasfın bulunması lazımdır:

1) Cesur ve yürekli olmalıdır. Cesaretinin etrafa yayılmış olmasında, cesaretinin dışındaki şöhretinin de düşman tarafından bilinmesinde çok faydalar vardır.

2) İsabetli görüş sahibi olduğu ve her türlü harp hilelerini bildiği sabit olmalıdır.

3) Harp görmüş, meydan savaşı vermiş ve bunlarda harp sanatını iyi tatbik etmiş tecrübeli bir kumandan olmalıdır.

4) Güçlülere karşı göğüs gerebilecek sabır ve metanete sahip bulunmalıdır. Ufak tefek hadiselerden ürken kimse olmamalıdır (2015: 152).

Koçi Bey, bu dönemde yaşanan sorunların her türlü kademedeki devlet görevlisinin işini ahlaki kurallara uygun yapmaması ile ilişkilendirmiştir. Yine devlet

için önemli bir yere sahip olan askerlik görevi ile ilgili “Velhâsıl, eski zamanda İslâm askeri az, öz, temiz ve disiplinli iken her ne tarafa yönelse Allah'ın emriyle fetih ve zafer görünüp, islâmın şevketi ilerlemekte idi” demektedir (Koçi Bey, 1985: 44).

Bu durumda Osmanlı Devlet'inin askeri başarısızlıklarının sebebini ise şöyle ifade etmiştir: “Şimdi başka asker kalmayıp, kulluk, ulûfeli kula kalıp, âleme fesad tohumu ekildi. Bu iki tâife hadsiz hesapsız iken yine bir iş görülmez ve bir iş sona erdirilemez. İstedikleri zaman sefere giderler. İtâat yok.. Pâdişâhtan korku yok.. İslâm askeri böyle mi olur? Bunlarla yakından meşgul olmak zamanımızda farz-ı ayndır” (Koçi Bey, 1985: 45).

Koçi Bey, yine askerlerini yerine getirmemeleri ile ilgili şunları söylemiştir: “Çünkü asker taifesi itaatten çıktı. Zabitlerde inzibat kalmadı. Nasihat ile asker zaptolunmaz. İltifat ile düzeltilmesi mümkün olmaz. Asker çokluğu fayda vermez. Az ve öz, itaatli gerek” (Koçi Bey, 1985: 52).

Yaşadığı yüzyılda, rüşvetin, hilenin, adam kayırmanın ve diğer çeşitli ahlaksızlıkların çokluğuna işaret eden Koçi Bey, diğer yüzyıllardaki yazarların değinmediği pek çok kavrama değinmiştir. “Evvelki asırda halkta emânet ve diyânet olduğundan bu çeşit işlere lüzum olmazdı. Ama şimdi hile, müzevirlik, şeytanlık çok olduğundan böyle dikkatli olmayınca asker düzeltilmez” (Koçi Bey, 1985: 65) ifadesi ile askerlik makamının düzeltilmesi için gerekli uyarılarda bulunmuştur.

4.1.8. Kadılarla ilgili Ahlaki Öğütler

Siyaset-nâmelerin, en büyük ortak özelliği adil bir devlet yönetimini tasavvur etmeleridir. Adil bir hükümdarın yanı sıra liyakatli ve dürüst kadı/hâkimlerin görev yapması adaletin daha iyi uygulanmasına katkı sağlamaktadır. Eserlerde kadınların bazı ahlaki özelliklerine yer verilmektedir.

Yusuf Has Hâcip, kadının temiz ve gûnahtan sakınan bir kimse olması gerektiğini aşağıdaki beyitte ifade etmektedir:

*Bunlardan biri özenli, temiz bir kadı
Gûnahtan sakınarak halka yararlı olmalı (5329)*

Nizâmü'l-Mülk' göre yöneticinin kadınlarla ilgili dikkat etmesi hususlar şöyledir:

Memleket kadınlarının iş durumlarını tek tek bilmeleri, onlardan her kim alim, dindar ve kanaatkar ise, gönü hıyanete kaymaması için onlardan her birine liyakatları ölçüsünde aylık vermeleri gerekir. Zira, bu, büyük, mühim ve nazik bir iştir. Çünkü onlar Müslümanların kanlarına ve mallarına musallattırlar. İster

cahillik, ister kasıtlı, isterse tabiatları icabı bir hüküm verip ve bir sicil düşünce, öteki hakimlerin o kötü hükmü imza edip, padişaha bildirmesi, azletmesi ve cezalandırması lazımdır (2020: 35).

Zencânî anlatımında rivayetlere sık sık başvurmaktadır. Kadıların adil olmalarının önemine ilişkin bir rivayeti şöyle aktarmaktadır: “Kisra Enuşirvan şöyle dedi: Kadıları zâlim olan sultan âdil, idarecileri (bürokratları) hilekâr olan sultan salih olmaz” (Zencânî, 2020: 178).

Şeyhoğlu Mustafa kadıların, zâlim, açgözlü ve günahkâr olmamaları gerektiğini ifade etmektedir. Aksine halkın rahat edebileceği bir kimse olması gerektiğini şu dizelerle ifade etmektedir:

*Hakim halka rahat ve güven veren, dindar ve adil olmalı,
Böylece halk rahata ermeli, hakim de rahmet bulmalıdır* (2013: 135).

4.1.9. Hazinedarlarla İlgili Ahlaki Öğütler

Hazinedar, halkın ortak malı kabul edilen ve devlet tarafından korunarak idare edilmesinden sorumlu kişidir. Bu paranın ancak gerekli şartlarda kullanılması ve doğru bir biçimde kontrol edilmesi gerekmektedir. Gereksiz yere harcanması sonucu devlet zayıflar ve halk yoksullaşmaya başlar. Aynı zamanda hazinedar ve hazinedara bağlı memurların halka karşı muamelesi konusuna da değinen yazarlar bu konuyla ilgili uyarılar incelenen metinlerde yer almaktadır.

Yusuf Has Hâcîp hazinedarlarla ilgili şu özellikleri tavsiye etmektedir:

*Hazinedar çok dürüst, güvenilir, doğru biri olmalı
Hakanın gönlüne kuşku girmemeli ve onu tutmalı* (2744)

*Hazinedarın eli sıkı olması bu iş için daha iyidir
Bu eli sıkılıkla malı gözetmelidir* (2766)

*Hazinedar uyanık olursa iş kalmaz
Sayılı tutar malını, kendini yakmaz* (2769)

*Eli sıkı olmalı, olmasın cömert
Saçılmasın bu yüzden hazine, servet* (2799)

*Cömertlik çok iyi şeydir, onu bırakmamalı
Ama başkasının malıyla cömertlik yapılmamalı* (2800)

Hazine görevlilerinin halkı zor durumda bırakmamaları ve vergileri usulüne uygun biçimde almaları gerekmektedir. *Siyâset-nâme* isimli eserde bu konuyla ilgili şu ifadeler yer almaktadır:

Bir memuriyet verilen amillere, Yüce Allah'ın kullarına iyi davranmaları, aldıkları haraç ve öşrü lütuf ve nezaketle talep etmeleri, onlara mahsul elde edinceye kadar para istememeleri tavsiye edilmelidir. Zira, amiller vaktinden önce isterlerse reâyâ sıkıntıya düşer; ele geçecek olan mahsulü mecburen yarı fiyatına satarlar; bu işten (dolayı), (topraklarından) olurlar; işsiz-güçsüz kalırlar (Nizâmü'l-Mülk 2020: 19).

Nizâmü'l-Mülk, hazine görevlilerine hak ettikleri ücretin ödenmesine dikkat çekerek rüşvet gibi bir ahlaki sorunun ortaya çıkmaması için şu uyarıda bulunmuştur.

Kendisine tam itimad beslenen bir kişiye işraf (vazifesi) buyursunlar. Öyle ki, dergâhda olup biteni bilip, istediklerini ve ihtiyaç duyduklarını gösterebilirsin. Bu kimse, kendi eliyle her nahiye ve şehre, vergilerin ve gelirlerin toplanmasına nezaret etmek üzere, doğru ve namuslu bir naib göndermelidir. Az ve çok olup biten onun bilgisi dahilinde olmalıdır. Onların aylık (müşahere) ve ücretleri sebebiyle raiyyete yük olmamalı ve (onlara) yeniden bir sıkıntı gelmemelidir. Onlara iş dolayısı ile gerekli olan Beytü'l-mal'dan versinler ki, onlar için hıyanet yapmaya ve rüşvet almaya hacet kalmassın. Onlar doğru hareket etmenin faydasını görsünler (2020: 54).

Lütfi Paşa, Asafnâme isimli eserinde yaşadığı yüzyılda hazine kullanımına ilişkin pek çok uyarıda bulunmuştur. Devletin zengin bir hazineye sahip olduğu bilindiği bu yüzyıllarda oldukça tedbirli olmak gerektiğini zaman zaman hatırlatmaktadır. Bu uyarılarından birini şu söz ile yapmıştı: Saltanat hazine ile ayakta durur, hazine de tedbir ile olur (Lütfi Paşa, 2017: 34).

Koçi Bey, vergi sistemindeki bozulmanın ve vergileri tahsil eden memurların yanlışlarını risalesinde sıralamıştır. Tüm bunlar halkın daha çok yoksullaşmasına, suça meyletmesine ve perişan olmasına sebep olmuştur. Bunları şu cümleleri örnek gösterebiliriz: “Şimdiki halde reâyâ fukarasına olan zulüm hiç bir iklimde hiç bir pâdişâh memleketinde olmamıştır. İslâm ülkelerinde bir memlekette zerre kadar bir kimseye zulüm olsa cezâ gününde pâdişâhlardan sorulur” (Koçi Bey, 1985: 47). Koçi Bey risalesinde uyguladığı metot gereği hem sorunlara hem çözümlere yer vermiştir. Aslında tüm sorunların çözümünde hakkı ve adaleti gözeterek İslami kurallara uyulması gerektiği vurgusunu yapmıştır.

Eserinde devletteki unsurlarını bedendeki bazı organlara benzeterek ve aralarındaki ilişkilere ve birbirleri için önemli olduklarına vurgu yapan Kâtip Çelebi hazinenin durumunu da benzer şekilde açıklamıştır. Şöyle ki, sevda (mide sıvısı) zayıflasa mide boş kalır. Bu kuvvetler uygun derecede olmayıp, herhangi birine zayıflık veya gevşeklik gelse bedenin düzeni de bozulur. Aynı şekilde halk görevliler tarafından ezilirse, hazine boş kalır sözü edilen toplum tabakaları hıyanet ve fesat içinde olurlarsa, devletin bünyesinde zayıflık meydana gelir (2020: 144). Kâtip

Çelebi'nin verdiği benzetmelerle açıkça dile getirdiği gibi devletteki bozulmalar halkı, halkın yaşadığı zorlukların beraberinde getirdiği sorunlar ise devleti daha da güçsüzleştirir. Bu durum halkın ve devletin içlerinde yaşadığı meselelerin birbirinden bağımsız olmadığı aksine bir zincir gibi birbirine bağlı olduğunun göstergesidir.

Kendisi de bir süre defterdarlık görevini icra eden Mehmet Paşa, Osmanlı Döneminin son dönemlerinde ortaya çıkan mali sorunların çözümünde temel olarak devlet görevlilerinin içinde bulunduğu durumu işaret etmektedir. Bu durumun değişmesi ve düzelmesi için yetkililerin sorumluluklarını yerine getirmelerini ifade etmektedir. Bu ifadelerinden biri şu şekildedir: Defterdar olan adam yolsuzluk çukurunun içine düşmüş; kendi çıkarları için devlet düzeninin yıkılmasına ve tehlikeye düşmesine sebep olan, hazine hizmetlilerinin devlet gelirini sıkı tutmaları gerekmektedir. Hazineden akçe alıp türlü hile ve düzenbazlıkların yapıp yapılmadığı kontrol etmeleri gerekmektedir.

Mehmet Paşa'nın hazine görevlileri ile ilgili bir diğer uyarısı şu şekildedir:

Kötülüklerden çok kaçınıp açgözlülük ve garezden uzak, doğru ve din duygusuna sahip olup yüce devlet tarafından kendisine verilen kalemiye ve diğer geliriyle yetinip kimseden rüşvet ve mal ve menfaat sağlamak sevdasında ve hevâ ve hevesinde olmayıp güvenlik ve doğruluk yolunu tutmuş, din ve akıl kurallarına uymuş olup defterdarlığı ilgilendiren kamu hizmetlerinde güzel işler yapmağa dikkat ve hazine gelirlerinin artmasına ve giderlerinin azalmasına önem vermek gerektir (2000: 70).

4.1.10. Din Görevlileriyle İlgili Ahlaki Öğütler

Her dönemin kendi içinde farklı farklı sorunları olması sebebiyle görevlilere verilen öğütlerde bu yönde şekillenmiştir. Örneğin Büyük Selçuklu Döneminde dini ve mezhepsel bazı olayların yaşanması sebebiyle Nizâmü'l-Mülk eserinde en önemli şeyin temiz bir dini inanca sahip olmak gerektiğini vurgulamaktadır. Bu sebeple dini görevlilerinde dini anlamda iyi biçimde yetişmiş kimseler olması gerektiğini ifade etmektedir. Özellikle cami ve mescitlerde namaz kıldırarak kimselerin Kur'an'ı iyi bilen kimselerden seçilmesi gerektiğini belirtmektedir (2020: 37).

Osmanlı Döneminde ise zaman zaman vaazları sırasında bazı vaizlerin devlet aleyhinde konuşmaları ve halkın devlete karşı kötü duygular beslemesine sebep olacak bazı eylemlerde bulunması söz konusudur. Bu sebeple Gelibolulu Mustafa Âlî özellikle vaizlerin yalandan ve kindarlıktan uzak kimseler olması gerektiğini vurgulamaktadır. Vaazlarında halka uygun olmayan şeylerden bahseden ve

arabozuculuk yapan kimselerin men edilmeleri gerektiğini ifade etmektedir. Kürsülerinde yalnızca vaaz ve nasihatlere dini bilgilere yer verip doğru olmayan hikâyelerden uzak durmaları gerektiğini ifade etmektedir (2015: 107).

4.2. Siyasi Alandaki Değişen Unsurlar

4.2.1. Rüşvet ve Yolsuzluğun Artması

Rüşvet, özellikle XI. yüzyıl ve XVI. yüzyıl arasında yazarlar tarafından kötü bir özellik ve uzak durulması gereken bir hastalık olduğunu ifade edilirken bu durum XVI. yüzyıl itibariyle değişmekle birlikte yerini farklı uyarılara bırakmıştır. Bu uyarılarda XVI. yüzyıl ile birlikte değişen sosyal ve siyasi yapıda bazı görevlilerin rüşvete başvurduklarının belirtilmesi dikkat çekici bir husustur.

Örneğin Kutadgu Bilig’de rüşvet ifadesi yalnızca iyi ve faydalı olanı değersizleştiren bir özellik olarak şöyle anılmaktadır:

*Rüşvettir bozan ongun işi
Rüşvettir çiğ bırakan olgun işi (2443)*

Nizamü’l-Mülk ise rüşvete neden olabilecek yolları en baştan kestirip önlem alabilmek için padişahın tahsil işleriyle uğraşan kimseleri sık sık denetlemesi gerektiğini ifade etmektedir. Bu denetimlerde eğer tahsil görevlileri halktan fazladan bir ücret alırlarsa bu ücreti hemen hak sahibine teslim etmeli ve diğer memurlara da ibret olacak biçimde bu kötü işi yapan kimseyi görevden almalıdır (2018: 28).

XVI. yüzyıl eserlerini incelediğimizde rüşvet konusunun daha fazla işlendiğini tespit etmek mümkün. Örneğin Lütfi Paşa, devlet görevlilerinin rüşvet almasını büyük bir hastalık ve ilacı olmayan bir dert olduğunu ifade etmektedir (2017: 34). Yine aynı yüzyılda yaşayan Gelibolulu Mustafa Âlî, dönemindeki rüşvet hastalığını şu dizelerle ifade etmektedir:

*Vekiller rüşvetten uzak dururlarsa
Devlet hizmetine akıllı insanlar gelir.
Uygun olan ne rüşvet verir,
Ne de rüşvete cüret eder.
Ama makama layık olmayanlar,
Sabah akşam rüşvetin peşinden koşarlar (2015: 57).*

Özellikle devlet işlerinin bozulması ile birlikte devlet görevlilerinin işlerini gereğince yapmaması, yapmak için ise haksız bir ücret talep etmeleri devletin zayıfladığının ve halka yapılan zulmün göstergesi olmuştur. Edebi eserler de halkın bu bozulmuş düzen içinde yaşadığı durumları yansıtmaktadır. Siyaset-nâmeler de, bu

araştırmanın da esas konularından biri olan değişim konusu “gelenek” hâline gelen devlet işleyişinin ve devlet ahlakının nasıl bir yöne doğru evrildiği hakkında açık bilgiler içermektedir. Bunlardan biri olan devlet çalışanlarının haksız ücretler talep etmeleri özellikle Osmanlı’nın son yüzyıllarında yazılan (*Asafnâme, Koçi Bey Risâlesi, Düstûru’l-amel li Islâhi’l-halel ve Devlet Adamlarına Öğütler* isimli eserleri) edebi eserlerde özellikle vurgulanmıştır.

XVI ve XVIII. yüzyıllar arasında kaleme alınan bu eserler kendilerinden önce yazılan eserlerden farklı olarak ahlaki metinlerden farklılaşarak sorunlar ve onların çözümleri üzerine yoğunlaşmıştır. Rüşvet konusunda her biri uyarılarda bulunmuş ancak bu konuya en çok Koçi Bey değinmiştir ve şunları ifade etmiştir: “Bu kadar karışıklık, fitne ve fesada, halkın ve memleketlerin harap olmasına, hazinelerin ve malların azalmasına sebep, rüşvet şeytanı olmuştur. Dünya yüzünden rüşvet laşesi kaldırılmazsa adâlet mümkün olmaz. Âlemin işlerinin düzeltilmesi nasib olmaz” (Koçi Bey, 1985: 63).

Rüşvet konusunu Kâtip Çelebi, kendisinden ekonomin düzenlenmesi ve sorunların çözümü için yazması istenen eserinde (*Düstûru’l-amel li Islâhi’l-halel*), büyük bir sorun olarak ele almış ve şunları söylemiştir: Geçmişte rüşvet aldıkları ithamıyla memurlar görevlerinden alınarak dışlanmışlar hatta idam edilmişlerdir. Akla ve dine göre zararlı olan bu kötü özellik hala devlet işlerini görme konusunda bir araç olarak kullanılması durumunda o devletin ve hazinenin ne olacağı bundan kıyas olunsun. Bu ifadelerinden sonra bu kötü özelliğin Müslüman olmayan hükümdarlar arasında dahi yasak ve ayıp karşılandığı belirtmektedir (2020: 140).

Kâtip Çelebi yaşanan sorunların sebebinde devlet kademelerine getirilen kişilerin halka maddi ve manevi olarak zulmettiğini yapılan haksızlıklardan ve rüşvetten vazgeçilmediği sürece sorunların da çözülemeyeceğini dile getirmiştir. “Şüphesiz bu duruma Cenâb-ı Hak rıza göstermeyip, hazineden bereketi götürdü. Ayrıca askerin yüreğine korku düşürüp, geçmişte küffarın Müslümanlardan kaçması keyfiyeti, şimdi tersine döndü” (2020: 140). Burada kendisinden önceki dönemler için bu durumla muhatap kalmak istenmediğini görevliler için bir korku sebebi olduğu söylemiştir ancak bu durumun zamanla normalleşmesi yaşanan sorunları sebeplerindendir. Tüm yaşanan sorunlar zamanla işleyişi bozmuş ve halkın yaşamını zorlaştırmıştır. Kâtip Çelebi’ye göre, verginin iki katına çıkarılması zulmünden ve devlet görevlerinin satılması gibi itaatsizliklerden vazgeçilerek adalete dönülmez;

ayrıca kaybolan iyi özelliklerin geri getirilmesine gayret, hatalardan tövbe ve istiğfar edilmezse, bu isyanın uğursuzluğu ve bu zulüm ve haksızlığın vebalinin âlemi berbat etmesi muhakkaktır (2020:140).

İncelenen eserlerde rüşvet konusunu ilk olarak yalnızca uzak durulması gereken kötü bir özellik olarak *Kutadgu Bilig*'de görmekteyiz. Bu uyarılar yüzyıllara göre artarak devam etmiştir. Örneğin XVIII. yüzyıl eserlerinden *Nesâyih'ül-vüzerâ v'el-ümerâ* isimli eserde Defterdar Sarı Mehmet Paşa'nın dikkat çektiği ve bazı uyarılarda bulunduğu konulardan biri rüşvet meselesidir. Defter Sarı Mehmet Paşa'ya göre bütün kötü âdetlerin ve zulümlerin başı ve başlangıcı ve türlü kötülük ve karışıklıkların kökü ve kaynağı; “felâketlerin büyüğü rüşvettir”. Mehmet Paşa İslam topluluğu için rüşvetten daha büyük bir bela ve devleti kökünden yıkıcı başka kötülüğün olmadığını ifade etmektedir (2000: 56).

Defter Sarı Mehmet Paşa yaşadığı dönemde devlet işlerinin tersine dönmesinden ve rüşvetin normalleşmesinden bahsederken şu ifadeleri kullanmaktadır: Zamanımızda kadılardan nicesi rüşvetin adını “mahsul” Allah'ın emirlerini yerine getirmeyip hangi taraf rüşveti daha fazla verirse alacaklıyı borçlu, müflisi karun çıkartmaktadır (2000: 46).

4.2.2. Memurların Görevden Azledilmeleri

XVI. yüzyılda Lütî Paşa'nın ilk olarak değindiği bir konu olan memurların sebepli sebepsiz görevlerinden alınmaları, yazarların düşüncesine göre zamanla bir keyfiliğe dönüşmüş ve devlet işlerinin aksamasına sebep olmuştur. Devlet görevlileri bir yanlış yaptıklarında gelen şikâyetler üzerine kimi zaman uyarılmadan görevden alınmış; bu durum diğer memurlarında acaba hata yapıp görevimizden alınacak mıyız gibi bir endişenin doğmasına sebep olmuştur. Bazı zamanlarda da sebep bildirmeden memurlar görevden uzaklaştırılmış, bu durum yine diğer memurların endişe ve korku sebebiyle görevlerini icra edememelerine sebep olmuştur.

Gelibolulu Mustafa Âlî, bazı görevlilerin hatalı davranışlarına rağmen görevden alındıktan sonra yeniden görevlendirilmelerini şu sözlerle eleştirmektedir:

Başarılı devlet adamlarının azlinden sonra ekâbirin ricasıyla yeniden mansıp verilmemesi gibi uygunsuz uygulamalar, kazandığı zaferlerle inkılaplar yaparak ülkeye güzel eserler bırakan askeri rahatsız etmektedir. İşinde başarılı olan ve bölgesindeki öncelikli işlere devam eden şahsı görevden almak apaçık bir zulümdür

(2015: 118). Gelibolulu, bu durumun zıttı olarak yapılan diğerk bir uygulamayla, yanlış yaptığı tespit edilen kimselerin iltimas gösterilerek yeniden göreve getirilmesini de eleştirmektedir (2015: 118).

Lütfi Paşa memurların azledilmekten o kadar korkmamalı gerektiğini ifade etmektedir. Uygun olmayan bir iş ile anılmaktansa azledilmeyi tercih edip halk arasında beğenilmenin daha iyi olduğunu ifade etmektedir (2017: 32). Lütfi Paşa'nın bir diğerk değindiğı konu ise özellikle veziriazam, bir iftira sonucu haksız yere görevinden alınır sa ve halk bu durumu fark ederse en ufak bir şey için, şikâyet nedeniyle İstanbul'u doldurup burasının yokluklarla karşı karşıya kalmasına ve izdihama sebep olmasıdır (2017: 33). Bu sebeple devlet memuriyetinde olanların görevden azli konusunda oldukça hassas davranılması gerekmektedir.

Koçi Bey hiçbir devlet memurunun suçları tam olarak belli olup cezaları kesinleşmeden azledilmemesi gerektiğini ancak zulüm ve fesatlıklar yaptığı tespit edilirse azledilip yine kanuna göre cezalandırılması gerektiğini ifade etmektedir (1985: 64).

Defterdar Sarı Mehmet Paşa, azil etme konusunda farklı bir uyarıda bulunmuş, eğer haksız yere yapılan aziller artarsa o zaman bazı kötü niyetli kimseler istediğini yaptırmak ve düşmanından intikam almak için dilekçelere ipe sapa gelmeyecek cümleler yazarlar. Bu cümleler olduğu gibi kabul edilmemeli ve gerçek araştırılmalıdır (2000: 32). Lütfi Paşa gibi Defterdar Sarı Mehmet Paşa'nın da özellikle vurguladığı bu konu memurların görevlerini icra ederken devamlı olarak bir korku ve endişe taşımaması, güven ve emniyet içinde görevini sürdürebilmesi için önemlidir. Çünkü sürekli haksızlığa uğrayabileceğini düşünen memur her kararında endişe ile hareket eder ve bu da devlette sorunların devamlılığına sebep olur.

4.2.3. Kötü Yönetim Düşüncesinin Artması

Halka adalet ve liyakatle davranılmaması kötü bir yönetim anlayışının hâkim olmasına neden olmaktadır. Bu durum kimi zaman halkın zorluklara dayanamayıp bulunduğu bölgelerden göç etmesine dahi sebep olmuştur. Bu sebeple halkın göç etmesini önlemek ve düzeni korumak amacıyla birtakım önlemler alınması gerekmektedir. Büyük Selçuklu Devleti'nin en refah döneminde halkın bulunduğu yerden ayrılmaması için vergi memuruna bazı görevler verilmiştir. "Amillere raiyyetten bir kimse, yoksul düşerse, öküz ve tohuma muhtaç olursa, ona borç

vermelerini, yükünü hafifletmelerini tavsiye etsinler. Ta ki, o yerinde kalsın, evini terk edip gitmesin, bütün bir ömür rahat etsin” (Nizâmü’l-Mülk 2020: 19).

Zencâni, valilerin halka yakın ilişki kurmamasını ve halktan haberdar olmamasını eleştirmektedir. Valilerin bu hareketlerinin kendi hayır ve iyilik kapılarının kapanmasına neden olacağını ifade etmektedir. Eğer halktan habersiz bir yönetim sebebiyle mazlûmlar zalimlerin eziyeti karşısında ezilirse bütün bunların zararının devlete dokunacağını ifade etmektedir (2020: 176).

Kötü yönetime dair asıl uyarılar XVI. yüzyıl itibariyle yapılmaya başlanmıştır. Gelibolulu Mustafa Âlî, düzensizliği şu şekilde eleştirmektedir.

Bu hâle göre, ülkenin tüm insanlarının, özellikle başkentte oturanların zarurî ihtiyaçlarını zamanında temin etmeyen o vezirden ne beklenir? Zaruri ihtiyaçlarda kıtlık ve pahalılık olursa tüm halk birbirine girer. Hâkimler işlerin yolunda gitmesini sağlayamazlarsa ve çarşı esnafı istediği gibi alıp satarsa, daha önce konulan narh gittikçe çoğalırsa pazarcı manavının zenginleşmesine, Müslüman askerin ve yüksek kademedeki memurların iflasa düşmesine sebep olur. Bu bağlamda padişaha gerekli olan şey fukaranın rahata kavuşmasını ve askerin gelirlerinin artmasını sağlamaktır. Onların fakir olması ve çarşı esnafının rahata kavuşup gizli hazine bulması, vekillerin kötü yönetiminden doğan bir sonuçtur (2015: 58).

Gelibolulu Mustafa Âlî, özellikle yoksul insanların huzur ve refah içinde yaşayabilmeleri için tedbir almak gerektiğini ifade etmektedir. Yoksul insanların, çoluk çocuğunun yazlık ve kışlık ihtiyaçlarını karşılayamaması durumunda evin düzenin bozulacağını ve hayatın ıstıraba dönüşeceğini ifade etmektedir. Bu sebeple görevlilerin bu kimselerin huzur içinde yaşayabilecekleri düzeni sağlamaları gerektiğini vurgulamaktadır (2015: 58).

Lütfî Paşa, Eğer halk zulüm ve baskılardan dolayı başka bir memlekete giderse valinin o halkı eski yerine geri göndermesi gerektiğini ifade etmektedir. Çünkü halkın memleketinden ayrılması memleketin savunmasız kalmasına ve harap olmasına neden olmaktadır (Lütfî Paşa, 2017: 47).

Defterdar Sarı Mehmet Paşa, bu konunun üzerinde en fazla duran yazarlardandır. Özellikle halkın zorluklarla mücadele edemediğinde ortaya çıkabilecek sorunları şu şekilde ifade etmektedir:

Zira ilgilenilmezse, zâlimlerin zulmünden ve valilerin de önem vermemeleri yüzünden, eşkıyanın tasallutundan ötürü halk vatanını terk ederek başka diyarlara dağılıp perişan olacağı gibi birçok yerler halksız ve faydalanmadan uzak kalacağından o yerlerden geçen yollarda da güvenliğin tamamen sarsılması, yolculardan nicelerinin mal ve yiyeceklerinin yağma edilmesi ve adam öldürme

ve zarar verme gibi hallerin eksik olmaması yüzünden hazine gelirlerinde bile önemli azalmalar olacağı şüphesizdir (2000: 28).

Mehmet Paşa, kötü uygulamaların doğuracağı sonuçları bir diğer örnekte şöyle ifade etmektedir: Eğer bir devlet hizmetini almak için rüşvet verilmesi gerekirse bu zulüm karşısında fakir halk perişan olur ve memur mülk harap olur (2000: 56). Bu sözlerinin devamında ise şunları söyler eğer ki halk bu zulme maruz bırakılırsa o zaman oradaki halk daha iyi yaşam koşulları bulabileceği bir yere göç edecektir. Bu ise toprağın boş kalmasına ve üretimin yavaşlamasına sebep olacaktır. Toprak ve köyler ziraatçılardan boş olarak kalınca; memlekete gün günden zayıflık çöküp, kazançlar ve ödemeler, ürünler ve kazançlardan yoksun kalıp, halkın ve hazinenin gelirlerinde çok düşme yaşanacaktır. Aynı zamanda ekip biçme işlerinin de ihmal edilmesiyle ve tarımın geliri yok olmasıyla Tanrı korusun kıtlığa, kaza ve belâyaya sebep olmak ihtimali dahi kaçınılmazdır (Defterdar Sarı Mehmet Paşa, 2000: 56).

4.2.4. Vergilerin Ağır Bir Yük Hâline Gelmesi

XVII. yüzyıl ile eserlerde tespit edilen sorunlardan biri vergilerin artması ve halkın vergilerin yükü altında ezilmesidir. Bu dönemde vergi sisteminin değişmesi toprak sistemiyle ilgilidir. Bu sistemde görevlilerin ücretleri kat kat artırmaları halkın pek çok zorlukla mücadele etmesine neden olmuştur.

Koçi Bey vergi artınca halka zulmünde artarak âlemin harap olduğunu ifade etmektedir. Önceden ev başına alınan kırkar ellişer akçenin yaşadığı dönemde yalnızca miri için her askerden yüz kırk akçe ve ev avarızdan üç yüz akçe ve her koyun başına bir akçe alındığını ifade etmektedir. Verdiği bu sayılar kısa zamanda vergilerin kat kar arttığının göstergesidir.

Kâtip Çelebi, artan vergilerin halka karşı bir zulüm olduğunu ifade ederek, halkın zayıflığının çaresi budur ki: “Üzerlerindeki vergilerden bazısı birer miktar azaltıldıktan sonra, memuriyete tayinlerden vergi alınmayıp, tecrübeli ve doğru kişiler görevlerinde uzun süre tutulup, halka zulmedenlere gerekli cezalar verilirse ülke bir iki sene sonra güçlü bir duruma gelebilir” ifadelerini kullanmıştır (2020: 150).

Defterdar Mehmet Paşa, halktan gerekli gereksiz vergiler alınarak halka eziyet edilmemesi gerektiğini şu sözle ifade etmektedir: “Reaya fukarasını her sene veregeldikleri belli vergiden başka; yeniden uydurulmuş vergi isteği ile incitmeye ve ona eziyet eylemiyeler ve ettirmeyeler” (2000: 92).

4.2.5. Yönetimde Kayırmacılığın Artması

Yönetimde kayırmacılık, yeterli donanımına sahip olmadığı halde yakınlık ya da başka menfaatler sebebiyle hakkı olmayan kimselere görev verilmesidir. Bu durum herhangi bir işi ehil olanın yapmasını engellediği gibi yapılması gerekenlerin aksaması sebebiyle devlet işlerinin gecikmesine neden olmaktadır.

Gelibolulu Mustafa Âli önceden her işin ehli olana verildiğini fakat son zamanlarda yüksek rütbeli kişilerin kendilerine yakın olan kimseleri göreve getirdiklerini şu sözlerle ifade etmiştir: “Yandaşları olan soysuzları isteklerine uygun olan yüksek dereceli makamlara tayin ederler” (2015: 55). Mustafa Âli aynı zamanda bu kişilerin işinin ehli olmadığını da şu sözlerle ifade etmektedir: “Liyakatsiz insanları yüksek maaşlı kadrolara layık görürler” (2015: 55). Bu sözleriyle liyakat ilkesini gözetmeden yapılan bu görevlendirmelere karşı çıkmaktadır.

Koçi Bey yüksek rütbeli kişilerin kendi bulundukları makam ve mevkiyi fırsata çevirip memuriyetlerin çoğunu rüşvet karşılığında ve tabii olarak liyakat ilkesi gözetmeksizin ehliyetsiz kimselere verildiğini ifade etmektedir (1985: 28). Koçi Bey yaşadığı dönemdeki sorunların çözümü için bu işten vazgeçilip memuriyetlerin bilgili ve donanımlı kimseler tarafından icra edilmesi gerektiğini vurgulamaktadır.

Defterdar Sarı Mehmet Paşa da rica ve kayırmalarla verilen görevleri eleştiren ve eserinde bu konuya değinen yazarlardan biridir. Mehmet Paşa, son dönemlerde artan sorunlarda ehliyetsiz kişilerin aldıkları memuriyet görevlerini işaret etmektedir. Bunun çözümü olarak şu sözleri ifade etmektedir: “Ehliyetsiz olup o yüksek rütbeye lâayık değil iken, bazı yakınlarının rica ve kayırması ile veyahut kendisine bağlılık ve yakınlığı olmak hasebiyle tayin yapmayalar” (Defterdar Sarı Mehmet Paşa, 2000: 64).

4.3. Toplumsal Alandaki Ortak Kavramlar

X. yüzyıl ve XVIII. yüzyıl arasında kaleme alınan siyaset-nâme türündeki incelenen eserlerde Türk devlet yöneticilerine siyasi açıdan verilen tavsiyelerin yanı sıra Türklerin sosyal hayatına dair pek çok bilgiye yer verilirken yine sosyal hayata ait tavsiyeler yer almaktadır. Bu bilgiler, Türklerin kültürel hayatları ile ilgili izler taşır. Bunlar; aile, evlilik çocuk terbiyesi, konuşma adabı, sofrada adabı ve selamlaşma gibi konular kapsamında ele alınmıştır. Türkler oldukça eski bir tarihe ve kültüre sahip olmalarından ötürü eski âdetlerini ve geleneklerini yüzyıllar boyunca sürdürmüştür. Bu tarihi süreçlerde bazı değişiklikler yaşanmış olsa da âdetlerin ve geleneklerin özü

aynı kalmıştır. Bu kısımda, incelenen siyaset-nâmeler arasında siyasi yönetim ahlakına ait verilen öğütlerin yanında toplumsal alanla -özellikle ev içi alanla- ilgili verilen öğütler *Kutadgu Bilig*, *Mirâtü'l-Mülûk*, *Ahlâk-ı Alâ'î* isimli eserlerden örneklerle açıklanacaktır.

4.3.1. Aile Hayatı

Toplumun en küçük yapı birimi olan aile; anne, baba ve çocuklardan meydana gelmektedir. Toplumun temeli olan ailede aile fertlerinin birbiriyle ilişkisi, anne-babanın çocuklarına karşı, çocukların ise anne ve babalarına karşı sorumluluklarını yerine getirmeleri oldukça önemlidir. Türk toplum yapısı genellikle çekirdek ailelerden oluşmaktadır. Bunun sebebi olarak Yuvalı ve Demirci şu bilgileri aktarmışlardır: “Atlı göçerevli hayat tarzı, ilişkiler bakımından büyük aile kuruluşuna elverişli değildir. Türk toplulukları, yerleşik ve Müslüman bir toplum konumunda iken geniş-birleşik aile geleneği yaygın hale gelmiştir (2021: 143). Aile fertlerinin sayısının az ya da çok olması Türklerin aile ilişkilerinde bir değişikliğe sebep olmamıştır. Her zaman büyüklere saygı küçüklere ise sevgi ve şefkat gösterilmesi ilke edinilmiştir. Anne-babalar çocukların yetişmesinde, iyi terbiye almasında ve iyi birer yetişkin olmasında üzerine düşen sorumluluğu yerine getirirken çocuklar ise anne ve babalarının üzerlerindeki haklarını her zaman göz önünde bulundurarak onların ileri yaşlarında ya da hastalık ve güçten düşme gibi durumlarla karşı karşıya kaldıklarında onlara gerekli ilgiyi ve hizmeti göstermektedirler. Bu durum Türk toplumunda aileye yüklenen anlamın bir gereğidir çünkü aile yardımlaşma ve dayanışmanın en yoğun yaşandığı yapıların başında gelmektedir.

Kınalızâde Ali Çelebi anne-baba hakkıyla ilgili şu ifadeleri kullanmaktadır: “Ana-babaya, çocuklarının terbiyesi farz ve vaciptir. Bahtiyar olmak isteyen kimsenin ana-babaya itaat etmesi ve onların emirlerine boyun eğmesi gereklidir. Ana-babanın emrini Hakk’ın ikinci emri saymalıdır” (2020: 75).

XV. yüzyılın önemli eserlerinden biri olan *Mirâtü'l-Mülûk* isimli eserde Ahmed bin Hüsameddin Amâsî, anne ve baba hakkı ile ilgili, anne ve babaya hizmet etmenin özellikle zor zamanda onların yanında olmanın önemine vurgu yapmıştır. Amâsî, “Allah’ın nimetlerinden sonra anne-baba hakkı kadar önemli başka bir hak yoktur. Anne, çocuğu dokuz ay taşıyarak nice tehlike ve sıkıntılar ile doğumunu gerçekleştirir. Çocuğun terbiye ve olgunlaşmasının, büyüüp yetişmesi için gerekli olan faydalar ve

beslenmesinin ve kendi şahsının oluşması için gerekli olan her şeyin kaynağı atadır” (2016: 327) diyerek çocuğun hem dünyaya gelmesinde hem de yetişmesinde anne ve babanın hakkının büyük olduğunu hatta Allah hakkından sonra geldiğini dile getirmiştir. Bu hakkın bilincinde yetişen çocuklar da yetişkin bir birey olduklarında saygı ve hürmet içerisinde anne-babalarına muamele ederler. Türk aile hayatında aile büyükleri özellikle ileri yaşlarına geldiklerinde yalnız bırakılmaz ya da hastalık gibi daha fazla yardıma ihtiyaç duydukları durumlarda terk edilmezler, her türlü bakım ve destek sunulur.

Amâsî anne ve baba hakkını ve hizmetini üç şekilde ele almıştır:

Birincisi gönülden gelen halis dostlukla, onların rızasını saygı, itaat ve tevazu ile kazanmaya çalışmakla olur.

İkincisi onların talep etmesini beklemeden onların ihtiyaçlarını karşılamasına yardımcı olmak gerekir. Böylece onlar minnet altında bırakılmaz, herhangi bir karşılık beklentisi hissi oluşmaz.

Üçüncüsü hem gizlice gönülden dileyerek hem de açıkça ifade ederek onların her iki dünyada iyilik içinde olmalarını istemek ve hem yaşamlarında hem de öldükten sonra onların vasiyetlerini yerine getirmektir (2016: 328-329). Bu şekilde büyüklere olan vefa borcunun gereği yerine getirilmeye çalışılmaktadır.

Ailenin huzuru, evin düzen ve tertibine, evdeki insanların kimlerle ve nasıl iletişim kurduğu ile ilişkilidir. Yusuf Has Hâcîp bu konuyu şu dizelerle ifade etmektedir:

*Evini barkını çok temiz tut ey alçak gönüllü
Bu sana devlet getirir ey açık elli (4536)*

*Ev almak istersen komşusunu sor
Yer almak istersen suyunu sor (4548)*

*İkiyüzlülere sözünü söyleme
Yayar sözünü, sırrın açılır yine (1298)*

*Evine yaklaştırma dedikoducu kişiyi
Bütün ile yayar görüp bildiğini (1299)*

*Deneyimli, güvenilir insanları sıkı tut
Sana onlardan gelir binlerce tat (1300)*

*Her sözü dinle, hemen inanma
Gönül sırrını açma, sıkıca sakla (1301)*

*Kimseyi kıskanma, çok yiyip içme
Bunalma bu iki davranış içinde (1302)*

Ev içindekilerin birbirleriyle ilişkileri kadar dışardaki insanlarla olan ilişkileri de önemlidir. Bu sebeple bu davranışlara dikkat ederek aile hayatının daha sağlıklı olacağını söylemek mümkündür. Amâsî'ye göre ise aile bireylerinin iyi bir ahlak sahip olması gerekmektedir. İyi bir ahlak anlayışı ancak çok sayıda erdemli davranışa sahip olmakla mümkündür. Erdem ise Amâsî'ye göre çok çeşitlidir en fazla bilinenleri şu şekilde sıralamıştır: hikmet, cesaret, iffet ve adalet (2016: 216-217). Bu erdemlerin zıttı olan kötü özelliklerden de uzak durulması gerektiğini ifade eden Amâsî bu özellikleri de alçaklık, cehalet, açgözlülük ve zulüm olarak sıralamaktadır (2016: 217).

Amâsî ev içi yönetimin nasıl olması gerektiği hakkında oldukça detaylı bilgiler vermektedir. Özellikle ebeveynler ve çocukların ilişki hakkında bazı tavsiyelerde bulunan Amâsî, evi yönetirken evin yöneticisinin bu topluluğun yiyecek ve erzakını sağlamak, geçim işlerini düzene koymak ve menfaatlerini yönetmek gibi vazifelere sahip olduğunu ifade etmektedir. Bunu yaparken bazen teşvik etmeli bazen korkutmalı, kimi zaman ödül kimi zaman ceza vaadiyle, kimi zaman yumuşaklık ve incelik kimi zaman zorlama ve sorumlu tutma yöntemleriyle hareket etmesi gerektiğini tavsiye etmektedir (2016: 289).

Aile hayatının bir yönü de ailenin sahip olduğu mal ve eşyalardır. Amâsî'ye göre bu malın yönetimi de oldukça önemlidir. *Mirâtu'l- Mülûk* isimli eserde Amâsî, mal edinme ve bu malın kazanılmasını ilişkin şunları söylemektedir: “Bilmelisin ki en büyük ziynet kişinin zengin olması, rızkını çıkarabiliyor olmasıdır. Zenginlik araçlarının en iyisi adalet, namus ve iyilikseverlik erdemlerine yakın olan sanatlardır. Açgözlülüğten tamahtan, ahlaksızlık, zorbalık, zulüm, utanmazlık ve kötülükle kazanılan maldan uzak durmak gerek” (2016: 295). Malın kazanılması kadar korunmasının da önemli olduğunu belirten Amâsî, Malın üç şarta dikkat etmek gerektiğini söylemektedir: “birincisi hane halkının yaşayışlarına zarar gelmemesi, ikincisi ihtiyaç sahiplerini mahrum bırakmak suretiyle dine zarar gelmemesi, üçüncüsü ise cimrilik ve gibi kötü huyların edinilmesine yol açmaması (2016: 295).

Amâsî, bu şekilde gelir ve gider üzerinde bir denge kurulması gerektiğine vurgu yapar giderler ile ilgili ise yine dikkat edilmesi gerekenleri şu şekilde sıralar: harcama

yaparken öncelikle dikkat edilmesi gereken şey tutumlu davranmaktır ancak gerekli durumlarda masraf yapılır. Tutumlu olmak demek ev halkının ihtiyaçlarından kısarak gıdım gıdım vermek demek değildir, israf etmemek, etrafa bolca saçmamak, nefsanî arzular ve lezzetler için fazlaca harcamamak, gösteriş ve övünme için gerekli olandan daha fazla vermemektir (2016: 297).

4.3.2. Evlilik

Hayat içerisindeki geçiş dönemlerinden biri olan evlilik, kadın ve erkeğin belli bir yaşa geldikten sonra kurdukları birliktelik sonucu oluşturdukları önemli bir toplumsal kurumdur.

Evlilik hadisesiyle birlikte kurulan yuva bizim kültürümüzde “ocak” olarak adlandırılır. “Ocak”, kültürün genç kuşaklara aktarımını sağladığı gibi aynı zamanda kültürün taşıyıcılarını da yetiştirir ve yapılandırır. İşte bu sürecin işleyebilmesi için, yani bir ocağın kurulabilmesi için evlilik hadisesinin gerçekleşmesi gerekmektedir. Bu nedenle evlilik hadisesi her milletçe önemsenmiş ve çeşitli aşamaları ritüelleştirilerek merasimler, törenler ve düğünlerle zenginleştirilmiştir (Şişman, 2017: 3).

Evlilik kurumunun sağlam bir temelde kurulması, devamlı olmasında etkili olacaktır. Bu yüzden evlilik öncesinde kişilerin özellikleri eş seçimi için önem arz etmektedir.

Yusuf Has Hâcîp, iyi bir eş seçimi için şu tavsiyelerde bulunmaktadır:

*Eğer evlenmek istersen
Gözünü aç ve seçkin birini ara (4475)*

*Kökü iyi olsun, soyu, tohumu
Terbiyeli, gınahtan sakınan ve arı (4476)*

Amâsî de evlilik kurumunun farklı farklı işlevleri karşılaması sebebiyle evlenecek kişilerin ölçülerini iyi belirlemesi gerektiğini ifade etmektedir. Amâsî'nin ifadesine göre evlilikten tek maksat şehvete tabi olmak değil, malı korumak ve nesli devam ettirmektedir (2016: 299). Başka bir ifadesinde ise şunları söylemektedir: İyi eş kişinin malında ve yönetiminde ortağıdır, ev idaresinde yardımcısıdır ve kendisinin yokluğunda vekilidir, eşin iyisi akıl ve dindarlık ile öne çıkar (2016: 299).

Kınalızâde Ali Çelebi de benzer ifadeler kullanarak iyi bir hanımın eşine ev işlerinde yardımcı ve ortak olduğunu, kendisinin yokluğunda malı ve çocuklarının koruyucusu ve vekili, kendisinin yanında olduğu zamanlar da ise zor işlerinde öğüt verici ve danışman, sıkıntılı anlarında ise keder ortağı ve arkadaşı olduğunu vurgulamaktadır (2020: 36).

4.3.3. Çocuk Terbiyesi

Türk kültüründe çocuk, neslin devamını ve öldükten sonra adın yaşamasını sağladığı için önemli görülmüştür. “Türk Dünyası’nda erkek ve kız çocukları için ortak terimler kullanılır. “Kız ve erkek çocukları için aynı “oğul” kullanılır. Orhun Yazıtlarında *urı oğul* (erkek çocuk, çocuk), eski Uygurcada *oğul* (çocuk ve oğul), *oğulluğ* (çocukla ilgili, çocuğa ait), *oğulkiya* (çocukcağız), *oğlan* (genç adam, çocuk), Dîvânü Lugati’t Türk’te *oğulçuk* (rahim), *tun oğul* (ilk erkek evlat) terimlerine rastlanır (Yuvalı ve Demirci, 2021: 145). Kız ve erkek fark etmeksizin dünyaya gelen çocuğa iyi bir terbiye vermek ve onu iyi yetiştirmek anne ve babanın sorumluluğundadır.

Türklerde çocuğun terbiyesi, anne karnında başlayarak beşikte devam etmektedir. Beşik terbiyesinde, çocuğa beşikte iken tuvalet terbiyesi verilmektedir. Ayrıca çocukların zihniyet ve ruhî gelişimleri için beşik terbiyesi önemlidir. Bu terbiye, ninni ve masallarla desteklenmektedir. Türk Dünyası’nda ninniler, çocuk terbiyesinde ve dileklerin dile getirilmesinde önemlidir (Yuvalı ve Demirci, 2021: 146-147).

Çocuk dünyaya geldikten sonra “ister kız ister erkek olsun, Allah’a şükür ve sena edilmeli, onu sırf Allah vergisi ve ilahî bir armağan bilmelidir” (Kınalızâde Ali Çelebi, 2020: 51). Bu armağanı en iyi şekilde yetiştirmek için gayret gösterilmelidir.

Yusuf Has Hâcip iyi bir çocuk yetiştirmek için anne-babaların üzerine düşen sorumluluklarla ilgili uyarılarına şu dizelerde değinmektedir:

*Baba emek verirse oğlu üzerine
Bundan ötürü oğlu bilir töre (1218)*

*Sıkı tutarsa oğlunu bak iyi olur
Atası anası mutlu olur (1219)*

*Eğer sıkı tutulmazsa o oğul
Yazık olur, sen o oğuldan umudunu kes (1220)*

*Oğlun atası bilge ve zeki olursa
Sıkı tutmalı oğlunu, bunun ilacı budur (1221)*

*Ne der işit oğlu olan kişi
Başından geçirmiş, yeterli yaşı (1222)*

*Küçükken oğlunu başıboş bırakırsa baba
Oğulda günah yok, babadandır cefa (1224)*

*Oğul kız kötü olursa, tavrı yanlışsa
Babadır kötü olan, yanlış onda (1225)*

*Sıkı tutarsa baba oğluna öğretip
Büyüyünce sevinir oğul kız yetişip (1226)*

*Baba olan oğlunu sıkı eğitsin
Arkadan gelenler ona gülmesin (1227)*

*Oğula kıza öğretmeli erdem ve bilgi
Bu erdemle olsunlar alçak gönüllü (1228)*

*Oğul, kız küçükten neyi öğrenirse
Unutmaz onu yaşlanıp ölmeyince (1495)*

Çocuk doğduktan sonra ona öncelikle iyi bir isim verilmesi gerekmektedir. Eski Türkler çocuğa doğar doğmaz değil, büyüdüğünde onun karakterine uyacak bir isim koymayı tercih etmişlerdir.

Yusuf Has Hâcip, çocuğa verilecek isimle ilgili şunları söylemektedir:

*Ad iyi olmalı, öz ölümlüdür
Ölür öz, adı kalırsa insan ölümsüzdür (5573)*

*Adım iyi olsun, özüm ölsün
Diri ölür sonunda, adım kalsın (5607)*

Çocuklara ad koyma geleneğinde bazen aile büyüklerinin adını vermesi tercih edilebilir. Ancak isim koyulurken uygun bir isim konmalıdır. Kınalı-zâde konuyla ilgili şu duruma dikkat çekmektedir: “Doğan çocuğa öyle isim koymak lazımdır ki doğum zamanının isimlerine uygun olmalıdır. Zira münasip olmayan isimler, hayatı boyunca insanı rahatsız eder” (Kınalızâde Ali Çelebi, 2020: 52).

Amâsî’ye göre ise çocuk doğduğunda ilk yapılacak iş ona iyi bir isim vermektir, ahmak veya hastalıklı olmaması için ona iyi bir sütanne bulmak gerekir (2016: 311). Çocuğun süt ile bağının kesilmesinden sonra terbiyesine önem verilmesi gerektiğini belirten Kınalı-zâde, süt işi tamam olunca çocuğun terbiyesi ile meşgul olunmalı ve çocuğa güzel hoş hareketler telkin edilmelidir (2020: 53).

Ahmed bin Hüsameddin Amâsî, çocuğun iyiyi kötüden ayırabilme yaşına kadar ona iyi ve kötü huyun ayrımının öğretilmesi gerektiğini söylemektedir. Anne-babaya çocukları için düşen ilk görev onlara iyi bir terbiye vermek, bazen cezalandırarak bazen güzel şeyler vaat ederek, her şahsa uygun olacak şekilde davranmaktır. Sonuçta

çocuklar zorla ve/veya isteyerek iyi davranış ve adetlere alışır ve bu alışkanlıklar onların artık bir huyu olur” (2016: 209).

Çocuğun terbiyesinde diğer önemli bir faktör onu yetiştirecek olan öğretmendir. Kınalızâde öğretmenin akıllı, dindar, iyi huylu, tatlı dilli vakarlı ve heybetli olması gerektiğini ifade etmektedir (2016: 315). Öğretmen, “iyi ahlaka ve büyüklerin edep ve terbiyesine vâkıf, öfkesinde ve yumuşaklığında aşırı olmaması lazımdır. Terbiye ve düzeltmesinde aciz kalmamalıdır. Çok öfkeli ve kızgın da olmamalı, lüzumsuz kinden çocuk mahzun olmamalı, ilim öğrenmekten nefret etmemelidir” (Kınalızâde Ali Çelebi, 2020: 56).

Kınalızâde Ali Çelebi, çocukların yanında yapılan konuşmalara çok önem verilmesi gerektiğini belirterek: Her zaman onların yanında iyi ve hayır sahibi kimseleri övmenin, iyi davranışları olumlamanın ve kötü örnekleri yermenin, çocukları kötülüklerden uzaklaştıracığını ve hayırlı olana teşvik edeceklerini ifade etmektedir.

Çocuklara belli bir yaşa geldikten sonra ata binmeyi, oturmayı, kalkmayı, söz söylemeyi ve yemek yeme gibi adabı öğretmek gereklidir (Kınalızâde Ali Çelebi, 2020: 56). Çocukları yalan söylemekten ve yemin etmekten uzak tutmak gereklidir. Yine çocukların, büyüklerin meclisinde az konuşmaları ve soru sorulduğunda kısa cevap vermeleri ve aşırılıklardan alıkonmaları gerekmektedir (Kınalızâde Ali Çelebi, 2020: 56).

En önemli hususta çocuğa iyi ve güzel bir ahlak kazandırmaktadır. Çocuk cömertliğe, iyiliğe ve yardım etmeye alıştırılmalıdır. Akranına iyilik ve yardımda bulunmak öğretilmelidir. Kötü özelliklerden ise uzak tutmak gereklidir. Çocuklar, “kibirlenmek, böbürlenmek ve alaycılıktan tamamen men edilmelidir. Malı ve dünyayı gözünde küçük göstermeli, altın ve gümüş (para) biriktirmekten sakındırılmalıdır. Altın ve gümüş (para) sevgisinin kötü bir şey olduğu telkin edilmelidir” (Kınalızâde Ali Çelebi, 2020: 56).

Çocuğa yeteneklerine uygun bir işle uğraşması için rehberlik edilmelidir. Kınalızâde, “Çocuğun hangi ilim ve fenne istidadı varsa, hangisi ile durumu uygun düşüyorsa bu enine boyuna düşünölmeli ve uygun olan ilim ve fenle çocuk meşgul edilmelidir” tavsiyesinde bulunmuştur (2020: 58).

4.3.4. Görgü Kuralları

Görgü kuralları, toplumdaki bireylerin daha düzgün iletişim kurmasını, rahatsız edici durumların ortaya çıkmaması için alınması gereken tedbirleri aktaran sözlü kurallardır. Her ne kadar kanunen cezası olmasa da bu kurallara dikkat etmeyen kişiler toplum tarafından hoş karşılanmazlar. Bu sebeple görgü kurallarına riayet eden insanların toplumda kabul görmekte zorluk yaşamazlar. Bu kuralların her birey tarafından benimsenip uygulanması bir arada yaşamının bir gerekliliğidir. Bu kurallardan bazıları konuşma, yemek yeme – sofrası ve selamlaşma adabıdır. İncelenen siyaset-nâmelerde konuyla ilgili örnekler ilgili başlıklarda verilmiştir.

4.3.4.1. Konuşma Adabı

Konuşma adabı, söze kıymet vererek ağızdan çıkan her söze dikkat etmek, sözü yerli yerinde ve doğru zamanda söylemek, muhatabın durumunu dikkate almak gibi pek çok farklı yönü olan kurallardan oluşur. Konuşma kurallarına dikkat etmek insanın toplum içindeki saygınlığına doğrudan etki eden önemli bir görgü kuralıdır.

Yusuf Has Hâcîp konuşma adabının bazı ilkeleri ile ilgili şu uyarılarda bulunmuştur:

*Fazla sözde fazla yarar görmedim
Ama konuşmayı da zararlı bulmadım (171)*

*Az ve yerinde söylenmeli söz
Bin söz düğümünü bu bir sözle çöz (172)*

*Öyleyse sen de açık dil kullan
Aranır kişidir dili açık olan (175)*

*Doğan ölür, kalan iyi söz
İyi söz söyle, ol ölümsüz (180)*

*Eğer halkı yönetmekteyse elin
Hep iyi olsun tavrın, sözün (230)*

*Sözü büyükten dinlemek gerekli
Tutsun diye küçüğe deyivermeli (1013)*

*Çok dinleyip, birer birer söylemeli
Bana böyle dedi büyük bilgili (1014)*

*Çok söylemekle bilge olmaz kişi
Çok dinleyen bilge bulur başköşeyi (1015)*

Her türlü ortamda dikkat edilmesi gereken konulardan biri olan her zaman en önemli görgü kurallarının başında gelen konuşma adabı ile ilgili Amâsî eserinde şunları ifade etmiştir: Çok konuşmamalı ve kimsenin sözünü kesmemeli ve birisi, bir şey söylerken kendisi o konuyu bilse bile konuşan kişi sözünü bitirmeden bildiğini söylememelidir. Başkasına sorulan bir soruya cevap vermek için atılmamalı, kendisinin içinde bulunduğu bir topluluğa yöneltilen bir soruya cevap vermek için acele etmemelidir (2016: 319). Amâsî sözlerine şöyle devam etmektedir: Eğer topluluk içinden birisi soruyu cevaplıyorsa ama kendisinin bu konuda daha güzel bir cevabı varsa o sözünü bitirinceye kadar sabretmelidir. İki kişi aralarında konuşurken araya girmemeli onlar ona yönelinceye kadar beklemelidir. Büyükler ile konuşurken anlaşılır ve gerektiği kadar konuşmalı, yüksek veya alçak sesle değil orta karar bir ses tonu kullanılmalıdır.

Günümüzde diksiyon kuralları olarak aktarılan bazı kurallara ve jest ve mimiklerinde konuşma sırasında önemine dair ise şunları vurgulamıştır: Ne söylemek istiyorsa zihninde iyice kararlaştırmadan konuşmaya başlamamalı ve sözü uzatıp tekrarlamamalıdır. Özellikle büyükler ile konuşurken kötü mizaçlı ve inatçı bir tavır sergilememeli, tartışma ve konuşmada eğer karşı taraf galip geldiyse hakça davranarak bunu kabullenebilmelidir (2016: 321).

Kınalızâde Ali Çelebi'nin konuşma adabı ile ilgili verdiği tavsiyelerden bazıları şu şekildedir: Konuşurken çok konuşmaktan kaçınmak lazımdır. Muhataplar, sohbetten usanırlar ve anlatılanlardan rahatsız olurlar. Mecliste başkalarına konuşma fırsatı vermemek en kötü rezillik ve en çirkin bir haslettir. Ne kadar kısa ve veciz konuşulursa o kadar edebe yakın olur (2020: 63).

Diğer bir tavsiyesi ise bir toplulukta soru sorulduğunda dikkatli olmak gerekliliğiyle ilgilidir. Soru sorulduğunda ileri atılıp cevap vermemelidir. Bir kimse cevap vermeye çalışırken kendi cevabı güzel dahi olsa sabırla beklemelidir. Cevap veren kişinin sözünü tamamen bitirmesini beklemeli ve edebini koruyarak cevap vermelidir (Kınalızâde Ali Çelebi, 2020: 64).

Konuşma adabı ile ilgili bir diğer tavsiye ise kalabalık bir ortamda fısıldaşarak konuşmamakla ilgilidir. Kınalızâde bu konuyla ilgili şunları ifade etmektedir: “Meclislerde bazı kimselerden gizlemek için bir başkası ile aralarında konuşmamalıdır. Kendinden bahsedilen kim senin, kendinden söz edildiği zannına

düşünme ihtimali vardır” (2020: 64). Bu durum toplum içinde hoş karşılanmayacak bir durumdur.

Yine büyüklerle konuşurken dikkat edilmesi gereken diğer bir konuyu ise Kınalızâde şöyle belirtmektedir: “Büyüklerle konuşurken nükte ve kinaye yapmamalıdır. Söyleyeceklerini normal tonda söylemeli, ne dinleyeni soru sormak mecburiyetinde bırakacak şekilde hafif ne de muhatabı incitecek, edepsizlik olacak biçimde yüksek sesli olmamalıdır” (Kınalızâde Ali Çelebi, 2020: 67).

Son olarak konuşma adabına uygun biçimde davranmak için büyüklere hitaben sen yerine siz denmelidir. Akran kimselerle konuşurken yine dikkatli olmak gerekir, kişinin kendisinin küçük düşürücü söz ve ifadelerden kaçınması gerekmektedir. “İnsan çekiştirmek, yalan söylemek ve iftira etmekten kaçınmalı, insanı düşürecek sözü söylememeli ve dinlememeli, bu şekildeki kelimeleri kullananlarla bir arada bulunmamalıdır. Söz arasında anladın mı, dinledin mi, beri bak, beni dinle, anlaşıldı mı gibi sözleri ve benzerlerini ilave etmekten kaçınmalıdır” (Kınalızâde Ali Çelebi, 2020: 67).

4.3.4.2. Yeme-İçme ve Sofra Adabı

Yeme-içme ve sofrada adabı, kültürümüze göre kişinin hem yiyeceklere göstermesi gereken saygının, hem de diğer kişilere karşı duyması gereken saygının gereğidir. Yeme içme ve sofrada kuralları yemek öncesinde başlar ve sofradan kalkıncaya kadar devam eder. Bu süreçte gerekli kurallara uymak, kişilerin yemek yeme esnasında zor durumda kalmaması açısından önemlidir.

Kutadgu Bilig’de yemek yeme ve sofrada adabı ile ilgili pek çok tavsiyeye yer verilmiştir. Bu tavsiyelerden bazıları şu şekildedir:

*Eğer beyler yemeğe çağırırsa seni
Edeple yemek ye, iyi öğren bunu (4128)*

*Sağ elinle başla sen yemeye
Ey bilge, Allah adını söyle önce (4129)*

*İnsanların önündeki yemeğe uzatma elini
Kendi önündeki yemeği ye ey alçak gönüllü (4130)*

*Bıçak kullanma orada, kemik kemirme
Başkalarına yemek uzatma, yemeğe buyur etme (4131)*

*Türlü türlü olur çağırın kişi
Yine çok türüdür konukluk aş (4574)*

*Bunlardan biri düğün yemeğidir
Biri de oğul doğunca ya da sünnet için verilendir (4575)*

*Eş dost çağrısı ya da arkadaş
Büyük veya küçük yakın, kardeş (4576)*

*Yakın komşun yemek verirse sana
Ey yiğit, ahretlik arkadaşın çağırırsa (4581)*

*Onlara da git, gönüllerini kırma
Onları sevindir oğul, sevin sen de (4582)*

*Büyükler yemeğe elini uzatmadan
Sen uzatma bak, budur bilinen (4596)*

*Sağ elini uzat Allah adıyla
Yemek bereketli, sen de zengin olursun (4597)*

*İnsanların önündeki lokmayı alma
Kendi önündeki neyse onu alıp ye (4598)*

*Sofrada bıçak çıkarma ve kemik sıyırma
Ayi gibi obur olma ama süklüm püklüm de oturma (4599)*

*Nice tok olsan da geri çevrilmez aş
Yemeği kişiye göre ver arkadaş (4600)*

*Yiyeceği alınca dişle ve yavaş yavaş çiğne
Sıcak yemeğe ağzınla üfleme (4601)*

*Yemeği yerken çarpma sofraya üzerine
İnsanların düzenini bozma, tavrını düzenle (4602)*

*Boğazdan girer hastalık, boğazı gözetmeli
Yemeği ölçülü ye, daima az yiyip, içmeli (4615)*

*Eğer sen çağırarak istersen başkalarını
Çağır, velakin iyi yap işini (4544)*

*Evi, barkı temiz tut, döşek döşe
Aşın içeceğin de seçkin olmalı yine (4645)*

*Temiz olsun aşın içeceğin, tadıyla yensin
Arzuyla eller uzatılsın (4646)*

Olabildiğinçe iyi ve temiz hazırla yemeği

Doyup kalsın yemeğe gelenlerin tümü (4648)

*Arkadaşını, kardeşini, uzak ve yakını
Yemeğe çağır, hepsinin gözet hakkını (4649)*

Mirâtu'l- Mülûk isimli eserde Amâsî, insanların yeme ve içme konusunda dikkat etmesi gerekenleri şöyle ifade etmiştir:

Sofraya oturmadan önce elini, yüzünü ve ağzını yıkasın. Sonra acele etmeden yavaş yavaş yemeğe başlasın ve parmaklarının ucuyla yesin. Büyük lokmalar almasın, çiğnemedi yutmasın ve ağzında uzun müddet tutmasın, orta kararı gözetsin. Elini ve parmağını yalamasın. Önünde çok sayıda yemek çeşidi varsa bunların hepsinden yememeli, iyi yemek az ise bundan yemek için aşırı istek göstermek bir yana onu paylaşmalı (2016: 322).

Amâsî, günümüzde de yeme içme kuralları aktarılırken önem taşıyan bu kurallara şu şekilde devam etmektedir: Birlikte yemek yerken sofradaki diğer insanların yediğine bakmamalı, kendi önünü temiz tutmalıdır. Kendi önündeki yemeği eğer başka birisi alır yerse ona kızmamalıdır. Ağzından çıkardığı yemek artıklarını sofraya içine veya ekmek üstüne bırakmamalıdır. Herkesten önce yemekten kalkmamalı, doyduysa bile diğer insanlar henüz yemeklerini bitirmedilerse o da yemeğe eşlik etmelidir (2016: 323).

Amâsî sofraya oturmadan ellerin yıkanması gerektiğini belirtir. Ev sahibi ise veya cemaatin büyüğü susuyorsa “Bismillahirrahmanirrahim” deyip sağ el ile yemeğe başlanır. Eğer sofranın sahibi değilse, sofraya sahibi izin verdikten ve büyükler yemeğe başladıktan sonra başlamak lazımdır. Yemek yeme sırasında bıyıklarını yemeğe bulaştırmamalıdır. Sofraya kirli şeyler bırakmamalıdır. Ekmeği ve tuzu ıslatmamalı üç parmağından başkasını yiyeceklere sürmemelidir. Yemeğe hırs göstermemelidir. Yemek yerken küçük lokma almalı ve çabuk yutmamalıdır. Fazla da ağzında tutmamalı, aşırıya kaçmadan orta seviyede yemelidir (2016: 327).

Kınalızâde'nin yemek yerken dikkat edilmesi gereken kurallar ile ilgili uyarıları ise Amâsî ile benzerlik göstermektedir:

Yemek esnasında parmaklarını fazla daldırmamalı, ağzına sokup çıkarmamalı; hem sünnete uymalı hem de sofrada kilerin nefretini kazanmamalıdır. Ağzından çıkardığı kemik ve çekirdeği ekmeğin üstüne koymamalı, sofranın üstüne koymalıdır. Ağzından çıkan diğer şeyleri nefreti doğuracak şekilde çıkarmamalı, ağzından sofraya ve tabağa damla bırakmamalıdır. Sofradan kalktığında yerine başkası oturduğu zaman nefret etmemelidir. Sofradakilerden önce kalkmamalıdır. Karnı doymuş olduğu ve iştahı bulunmadığı hâlde yemiş gibi davranmalı ve herkes kalkmadan yemeği bırakmamalıdır (2020: 72).

Sofradan kalkarken ise eğer kendi evinde ya da yakın bir akraba/dostunda ise önce kalkabilir. Eğer misafirse dikkatli olmalı ev sahibinden önce kalkmamaya çalışmalıdır. Çok çabuk kalkmak ev sahibine yemeğin beğenilmediği düşüncesini oluşturarak kırılmasına sebep olabilir (Kınalızâde Ali Çelebi, 2020: 72).

4.3.4.3. Selamlaşma Adabı

Selamlaşmak, bir ortama girildiğinde karşı tarafa gösterilen saygının bir şekli ve aynı zamanda bir iletişim aracıdır. Türk kültür tarihinde selamlaşma; el sıkışmak, başın öne doğru eğilmesiyle saygı gösterisinde bulunmak, el sallamak, elin baş tarafına götürülmesi, sağ eli göğsün üzerine götürmek, sarılmak, el sıkışarak veya omuzları birleştirerek sarılmak, gülümsemek/göz kırpmak, başı hafifçe öne doğru eğmek ve el öpmek şeklinde sıralamak mümkündür (Keskin, 2017: 128). Tüm selamlaşma biçimleri ortamdaki ortama farklılık göstermekle birlikte selam verilen kişiye göre karar verilmektedir.

Yusuf Has Hâcîp, selamın önemine dair şu dizeleri kaleme almıştır:

Selam selamettir kişi şerrine
Selametlik alır cevap veren selama (5059)

Büyükler vermeli küçüğe selamı
Tamamlamak için verilir karşılığı (5060)

Küçük tutar ve uygularsa ulular sözünü
Selametle yaşar, kurtulur özü (5061)

Zencânî, selamlaşmakla ilgili şu ifadeleri kullanmaktadır: “Birbirinize lakap takmayın. Birbirinizi övmeyin, dalga geçmeyin ve birbirinize kızmayın. Selamlaşın ve en güzel şekilde selamı alın (2020: 132).

Gelibolulu Mustafa Âlî, büyüklerle karşılaşıldığında yapılması gereken davranışlarla ilgili şu ifadeleri söylemektedir “Zira “büyük insanlarla karşılaşıldığında, az konuşmak, hemen ayağa kalkmak ve saygı ile selam vermek gerekir (2015: 257).

SONUÇ

Siyaset, insan birlikteliklerini yönetme işidir. Siyasetin, konumlandığı iki ana unsur, yönetilenler ve yöneticiler olarak isimlendirilir. Yönetenler ve yönetilenler arasındaki bağ ne kadar güçlü ise bu durum yönetim işinin o kadar başarılı olduğu anlamına gelmektedir. Geçmiş zamanlarda bu ilişkiyi ortaya koyan tarihi belgelerin yanında söz konusu ilişkiyi gözlemlemenin yollarından biri de asırlar boyunca kaleme alınmış siyaset-nâme türündeki eserlerdir. Siyaset-nâmeler, yazıldığı dönemdeki yöneten ve yönetilen sınıfın durumu hakkında genel bir çerçeve çizildiği, özellikle yöneten sınıfın çeşitli kademelerinde görev yapan başta hakan/sultan/padişaha verilen öğütlerin ve yapılan uyarıların yer aldığı bir edebi türdür. Çalışmada bu türler halk bilimi bağlamında değerlendirilmeye çalışılmış özellikle sosyal hayatını ve ekonomisini doğrudan etkileyen meselelerin yanı sıra halkın örf/âdet ve görgü kuralları inceleme konusu olmuştur. Yönetimdeki uygulamaların halka yansımaları ele alınmış, verilen öğütlerdeki yönetimde iyi olmanın halk açısından nasıl karşılık bulduğu ya da bulacağı konusunda verilen ahlaki öğütler incelenmiştir.

Çalışmanın hazırlık aşamasında, verilen öğütlerin pek çok ortaklığı bünyesinde barındırdığı dikkat çekmiştir. Bu sebeple incelemede ortak kavramlardan yola çıkarak siyaset-nâme türünün *gelenekselleşme* seyri takip edilmeye çalışılmış, bu türün asırlar boyunca işlediği meseleleri ele alma biçimindeki ortaklık çalışmanın ana konusunu oluşturmuştur. Bu takip sırasında daha fazla veri elde edebilmek amacıyla eserlerin yüzyıl aralığı geniş tutulmuş, X. yüzyıl ile XVIII. yüzyıl aralığında yazılmış ve kaleme alındığı döneme ait daha fazla bilgi sunduğu tespit edilen eserler çalışmanın sınırlılığını belirtmiştir.

Bu çalışmada incelenen on iki eserde, siyasi ve toplumsal alanda verilen öğütlerin kavram temelli incelemesi alt başlıklar oluşturularak yapılmıştır. Çeşitli düşünce ve öğütlerin yanı sıra yönetimde sahip olunması gereken bazı ahlaki özellikleri ve değer yargıları ortak kavramlar başlığında sınıflandırılmıştır. Bu sınıflandırma da çeşitli düşüncelerin ortaklığının yanında on dört değer yargısı tespit edilmiştir.

Her yüzyılın kendi içerisindeki siyasal ve toplumsal dinamikleri farklı farklı olduğundan Karahanlı Dönemindeki teşkilat yapısı, Büyük Selçuklu Dönemindeki dini ve mezhepsel çatışmaların getirdiği mücadeleler, Anadolu Selçuklu Dönemindeki

istilalar ve göçler, Osmanlı Devleti'nin kuruluşundaki süreçler, yükselme dönemindeki uygulamalar, gerileme ve dağılma döneminde baş gösteren çeşitli bozulmalar eserlerin içerik açısından değişimine neden olmuştur. Bu sebeple ortak kavramlar üzerinde durulduğu gibi eserler arasındaki içerik değişimleri de diğer bir inceleme konusunu oluşturmuştur. Değişime örnek olarak gösterilebilecek ve tespit edilmiş kavramlar alt başlıklar biçiminde ele alınmıştır.

İncelemeye konu olan eserler özellikle üçüncü bölümde ayrıntılı bir şekilde ele alınmış, birbirleri ile benzer ve farklı yönleri ortaya konmaya çalışılmıştır. Burada yüzyıllar arasındaki tarihi olaylar eserlerin oluşmasında etkili olmuş ve bu tarihi etkiler dikkate alınarak bir okuma yapılmaya çalışılmıştır. Örneğin Nizamü'l-Mülk daha çok dini ve mezheple ilgili konulara değinmiş; tavsiyelerini de bu minvalde vermiştir. Bu durumun esas sebebi, döneme damgasını vuran Batıni hareketlerinin, devlete verdiği zarar ve halk üzerinde oluşturduğu etkinin esere yansımış olmasıdır.

Her yazar bulunduğu şart ve durumdan etkilenecek eserini meydana getirmiştir. Özellikle XVI. yüzyıl öncesinde yazılan eserler daha felsefi ve dini konular üzerinde yoğunlaşırken ve anlatımlarında uzun hikâyeleri ve çeşitli kıssaları barındırırken; XVI. yüzyıldan sonra yazılan eserlerde devrin siyasi, sosyal ve ekonomik bozulmuşlukları yazarları daha hızlı çözümler sunmak için daha kısa ve üslup olarak daha yalın ve net ifadeler kullanmaya yönlendirmiştir.

İncelenen eserlerde X. yüzyıldan XVIII. yüzyıla kadar en büyük benzerlik Türk devlet anlayışındaki düşünce birliği ve devleti yöneten kimselerin sahip olması gereken değer yargıları ile ilgilidir. Çalışmanın dördüncü bölümünde ortaya konulmaya çalışılan bu tespit belli kavramlar eşliğinde sunulmuştur. Türk devletlerinde yöneticilerin her zaman iyi bir siyasi ahlaka sahip olmaları önemli görülmüştür. Hem yöneticinin hem de diğer devlet görevlilerinin bu konuda hassas olması gerektiği, eserlerden çıkarılan ortak sonuçtur. Zira bu hassasiyetlerin göz önünde bulundurulmadığı ifade edilen bazı eserlerde devletin ve halkın yaşadığı zorluklarla ilgili örneklerle yer verilmiştir. Yaşanılan zorlukların sebebi olarak da ahlaki bütünlüğün kaybedilmesine işaret edilmiştir. Bu bölümde siyaset-nâmelerde yer alan toplumsal alandaki ortak kavramlar üzerinde de durulmuş ancak değişen unsurlar hakkında herhangi bir veri tespit edilemediğinden bu konuda bir başlık açılamamıştır.

İncelenen eserlerde dikkat çeken diğer bir husus, siyaset-nâmelerin birbirini takip eden meseleler hakkında örneklerle açıkladıkları durumlardır. Örneğin 16. yüzyılda Gelibolulu Mustafa Âlî'nin değindiği iltizam sisteminin ülkeye verdiği zararı Koçi Bey 17. yüzyılda istatistik verilerle birlikte daha detaylı bir şekilde ortaya koymuştur. Diğer bir örnekte Lütî Paşa sorunların arttığını yükselme döneminde olunmasına rağmen kurumların itibarını kaybetmeye başlayacağını söylemektedir. Bu uyarıların yükselme döneminde yapılması dikkat çeken bir unsurdur. Bu uyarı karşısında bir asrın ardından Koçi Bey'in hazırladığı raporlar sayesinde Lütî Paşa'nın tespitlerinin ne denli isabetli olduğu anlaşılmaktadır.

Çeşitli ortaklıkların yanında eserlerde, gelişen ve değişen şartların etkisiyle birtakım farklılaşmalarda tespit edilmiştir. Örneğin rüşvet ve yolsuzluk gibi kötü özelliklerin XVI. yüzyıldan önce ele alınış biçimiyle XVI. yüzyıldan sonra ele alınış biçimi oldukça farklıdır. Bazı kamu görevlilerinin rüşvete başvurması bu dönemde yaşanan sorunların başında gelmekle birlikte, bu sorun incelenen eserlerin de başlıca konuları arasındadır.

Yüzyıllar içerisinde pek çok kültürel değişim ve dönüşüm gerçekleşmiştir. Fakat bu çalışmada da tespiti yapılan bazı kavramlar, olumlu ve olumsuz kimi konular ön planda kalmaya devam etmiştir. Bu kavramlar Türk devlet geleneğinde, yönetim ahlakının temelini oluşturan önemli kavramlardır. Sorunlar ise insanoğlunun yaşadığı sürece var olmaya devam etmektedir. Devlet yönetimindeki ahlaki umdelerin devamlılığının sağlanması; kötü alışkanlıkların ya da ahlaksızlığın terk edilmesi konusu tamamen toplumsal ve evrensel bir sorun olarak milletlerin ve devletlerin hayatında yaşamaya devam edecektir. Aslında bu sorun iyilik ile kötülüğün mücadelesi sorunudur.

KAYNAKÇA

- Acar, O.K. ve Türk, M.Y.E. (2018). *Türk - İslam Yönetim Tarihi Öğretisinde Liyakat: Siyasetname İncelemeleri Üzerinden Bir Analiz*. Current Debates In Public Finance Public Administration & Environmental Studies.
- Adalıoğlu, H.H. (2008). “Siyâsetnâme”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 37: 306-308. İstanbul: TDV Yayınları.
- Ahmed bin Hüsameddin Amâsî. (2016). *Mirâtu'l-Mülûk (Sultanların Aynası)*. Mehmet Şakir Yılmaz (haz.), İstanbul: Büyüyenay Yayınları.
- Aksoy, A. (2019). *Yönetim Ahlâkı Bağlamında Osmanlı Siyasetnamelerinin İncelenmesi*. Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Altay, A. (2011). Klasik Dönem Osmanlı Siyasetnâme Geleneğine Bir Bakış. *Turkish Studies*. C.6, S.3. 1795-1809.
- Altay, Ş. (1983). *Hukuk ve Sosyal Bilimler Sözlüğü*. Ankara: Bilgi Yayınevi.
- Arat, R. R. (haz.). (1999). *Kutadgu Bilig I*. Ankara: Türk Dil Kurumu.
- Arat, R.R. (1999). *Kutadgu Bilig*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Arslan, M. (1989). Eski İran Devlet Geleneği ve Siyasetnâmeler. *Sosyoloji Dergisi*, C.3, S. 1. 231-262. İstanbul: Edebiyat Fakültesi Basımevi.
- Ayık, C. (2016). *Kutadgu Bilig ve Siyasetname'de Ahlak Siyaset İlişkisi*. Hitit Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Balcı, M. (2016). *Taşa Kazınmış Sözler: İslâm Öncesi Fars Öğüt Edebiyatı*. İstanbul: Büyüyenay Yayınları.
- Banarlı, N.S. (1987). *Resimli Türk Edebiyatı Tarihi (2 Cilt)*. İstanbul: MEB Basımevi.
- Bang, W, Arat, R. (1936). *Oğuz Kağan Destanı*. İstanbul: Burhaneddin Basımevi.
- Bourdieu, P. (2020). *Devlet Üzerine*. Aslı Sümer (çev.), İstanbul: İletişim Yayınları.
- Bulut, Y. (ed.). (2020). *Devlet Yönetiminde İyi Yönetim Anlayış ve İlkeleri*. İstanbul: Çizgi Kitabevi.
- Çıkla, S. (2021). *Türkiye'de Rejim ve Edebiyat (1923-1950)*. İstanbul: Kitabevi Yayınları.
- Danışman, Z. (1985). *Koçi Bey Risâlesi*. Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları.
- Defterdar Sarı Mehmet Paşa. (2000). *Devlet Adamlarına Öğütler*. Hüseyin Ragıp Uğural (sad.), Ankara: Kültür Bakanlığı.
- Diñçer, Ö. (2018). *Siyasetnâmeleri Yeniden Okumak*. İstanbul: Klasik.
- Drake, M. S. (2016). *Siyaset Sosyolojisi*. İstanbul: Bilge Kültür Sanat.
- Duman, A. (2008). “Sadaka”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 35: 383-384. Ankara: TDV Yayınları.
- Ebû Nasr El- Farabî. (2012). *Es-Siyâsetül-Medeniyye veya Mebâdi'ül-Mevcûdât*. Mehmet S. Aydın, Abdulkadir Şener ve M. Rami Ayas (çev.), İstanbul: Büyüyenay Yayınları.
- Ebu'l-Hasan El-Mâverî. (2004). *Nasihatü'l Mülûk (Siyaset Sanatı)* Mustafa Sarıbrıyk (çev.), İstanbul: Ark.
- Elmalı, M. (2020). Eski Uygurlarda Devlet, Adalet ve Saadet. *International Journal of Old Uyghur Studies*. C.2, S.2. 153-176.

- Farabi. (1990). *El- Medinetü'l Fâzıla. Nafiz Danışman* (çev.), İstanbul: MEB Basımevi.
- Gelibolulu Mustafa Âlî. (2015). *Nushatü's-Selâtin (Siyaset Sanatı)*. Faris Çerçi (haz.), İstanbul: Büyüyenay Yayınları.
- Gökalp, Z. (2014). *Türkçülüğün Esasları*. İstanbul: Ötüken Neşriyat.
- Hamilton, J.R. (1998). *Buddhacılığa İlişkin Uygurca El Yazması İyi ve Kötü Prens Öyküsü*. (çev. Vedat Köken), Ankara TDK Yayınları.
- Hasan Bey-zâde Ahmed Paşa. (2017). *Usûli'l-hikem fî Nizâmi'l- âlem (Devlet Yönetimi İçin Bilgelik Kılavuzu)*. Ensar Köse (haz.), İstanbul: Büyüyenay Yayınları.
- Hatîb el-İskâfî. (2018). *Tercüme-i Lutfu't- Tedbîr fî Siyâsâti'l-Mülûk (Devlet Yönetiminde İstişâre, Tedbir ve Tecrübe)*. Sadık Yazar ve Rumeysa Bayram (haz.), İstanbul: Büyüyenay Yayınları.
- Heper, M. (2018) *Türkiye'de Devlet Geleneği*. Ankara: Doğu Batı Yayınları.
- <http://www.lugatim.com/s/tedbir> (17.12.2021)
- <https://acikerisim.tbmm.gov.tr/xmlui/handle/11543/2756> (12.11.2022)
- <https://islamansiklopedisi.org.tr/ahlak-i-alai> (14.10.2022)
- <https://islamansiklopedisi.org.tr/kutadgu-bilig> (14.10.2022)
- <https://sozluk.gov.tr/devlet> (16.11.2021)
- <https://sozluk.gov.tr/siyaset> (17.12.2021)
- <https://www.nisanyansozluk.com/kelime/politika> (16.11.2021)
- Kafesoğlu, İ. (2015). *Türk Millî Kültürü*. İstanbul: Ötüken Neşriyat.
- Kâtib Çelebi. (2020). *Düstûru'l-amel li Islâhi'l-halel (Siyaset Nazariyesi)*. Ensar Köse (haz.), İstanbul: Büyüyenay Yayınları.
- Kaya, C. (1994). *Uygurca Altun Yaruk*. Ankara: TDK Yayınları.
- Kaya, D. (2020). *Türk Dünyası Ansiklopedik Türk Halk Edebiyatı Kavramları ve Terimleri Sözlüğü*. Ankara: Akçağ Yayınları.
- Kaya, F. (2019). *Nizâmülmülk ve Siyasetnâme Kapsamında Türk Siyasal Ahlakı ve Yönetim Anlayışı*. Bursa Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Keskin, A. (2017). Türk Kültüründe “Selamlaşma” ve “Vedalaşma” Hakkında Genel Bir Değerlendirme. *Türk Dünyası, Dil ve Edebiyat Dergisi*. S. 43. 125-146.
- Keskintaş, O. (2016). *Osmanlı Devleti Döneminde Yazılan Siyasetnâmelerde Adalet, Ahlâk ve Nizâm Düşüncesi Üzerine Bir İnceleme*. Ankara: Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Keykavus Bin İskender Bin Veşmgîr. *Kabûs-nâme*. Enfel Doğan (haz.), Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Kınalı-Zâde Ali Çelebi. (2014). *Ahlâk-ı Alâî*. Fahri Unan (çev.), Ankara Türk Tarih Kurumu.
- Kınalızâde Ali Çelebi. (2020). *Ahlâk-ı Alâî (Devlet ve Aile Ahlakı)*. Ahmet Kahraman (haz.), İstanbul: Kapı Yayınları.
- Koç, M. (haz.). (2007). *Ahlâk-ı Alâî*. İstanbul: Klasik Yayınları.
- Köprülü, M. F. (2016). *Türk Edebiyatı Tarihi*. İstanbul: Alfa.
- Köse, H.M. (2009). *Siyaset. Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. İstanbul: TDV Yayınları.

- Kurt, Y. (2018). *Koçi Bey Risalesi*. Ankara: Akçağ Yayınları.
- Levend, A. S. (1962). Siyaset-nameler . *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı - Belleten* , 10 , 167-194 .
- Lütfi Paşa. (2017). *Asafnâme*. Ahmet Uğur (haz.), İstanbul: Büyüyenay Yayınları.
- Machiavelli, N. (1998), *Hükümdar*. H. Kemal Karabulut (çev.), İstanbul: Sosyal Yayınlar.
- Merçil, E. (1975). Sebüktegin'in Pendnâmesi (Tanıtma, Farsça Metin ve Türkçeye Tercümesi). *İslam Tetkikleri Enstitüsü Dergisi* C.6, S.1. 203-233.
- Merçil, E. (2020). *Büyük Selçuklu Devleti*. İstanbul: Bilge Kültür Sanat.
- Nizamü'l-Mülk. (2018). *Siyasetname*. M. Taha Ayar (çev.), İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
- Nizâmü'l-Mülk. (2020). *Siyâset-nâme*. Mehmet Altay Köymen (haz.), Ankara: Türk Tarih Kurumu.
- Oğuz, Ö. (2012). Yazılı Hukuk ve Sözlü Hukuk Açısından Evlenme Pratikleri ve Töre Cinayetleri. *Milli Folklor*. S. 95. 103-113.
- Ögel, B. (1982). *Türklerde Devlet Anlayışı (13. Yüzyıl Sonlarına Kadar)*. Ankara: Başbakanlık Basımevi.
- Özdemir, C. (2016). Değerlerin Aktarımı Bağlamında Âşık Edebiyatı ve Gençlik. *Karadeniz Uluslararası Bilimsel Dergi*. C. 32, S. 32.
- Şahin, M. (2007). *Sirâcu'l Mülûk, Siyâset-Name, Ahkâmü's-Sultaniyye ve Kutadgu Bilig'e Göre Hükümdar Dışındaki Üst Düzey Devlet Görevlilerinin Karşılaştırılması*, Tokat Gaziosmanpaşa Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Şeyhoğlu Mustafa. (2013). *Kenzü'l-Küberâ ve Mehekkü'l-Ulemâ (Büyüklerin Hazinesi Âlimlerin Mihenik Taşı)*. Kemal Yavuz (haz.), İstanbul: Büyüyenay Yayınları.
- Şişman, B. (2017). *Türk Kültüründe Evlilik (Geleneğin Son Yüzyılı-Samsun Örneği)*. Ankara: Kurgan Edebiyat Yayınları.
- Şişman, B. (2019). Kutadgu Bilig'de Devlet Adamı Yetiştirme Modeli. *Yazılışının 950. Yılı Anısına Uluslararası Kutadgu Bilig ve Türk Dünyası Sempozyumu Bildiri Kitabı*. 922-931. Ankara: Hacı Bayram Veli Üniversitesi.
- Tekin, T. (2014). *Orhon Yazıtları*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Tuğluca, M. (2020). *Osmanlı Devlet-Toplum İlişkisinde Şikâyet Mekanizması ve İşleyiş Biçimi*. Ankara: TTK.
- Tunçel, A. ve Gülenç, K. (ed.). (2017). *Siyaset Felsefesi Tarihi*. Ankara: Doğu Batı Yayınları.
- Tunçel, M. (2019). *Kutadgu Bilig*. Halil Aşıcı (ed.), Ankara: Gençlik Spor Yayınları.
- Turan, O. (2017). *Türk Cihân Hâkimiyeti Mefkûresi Tarihi*. İstanbul: Ötüken Neşriyat.
- Yavuz, K. (2010). "Şeyhoğlu". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 39: 88-89. İstanbul: TDV Yayınları.
- Yusuf Has Hacib. (2019). *Kutadgu Bilig*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Yusuf Has Hacip. (2016). *Kutadgu Bilig*. Yaşar Çağbayır (haz.), Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı.
- Yuvalı, A. ve Demirci, H. (2021). *Türk Dünyası'nın Ortak Kültür Tarihinde Aile ve Kadın*. İstanbul: Selenge.

Zencânî. (2020). *Kitâbu'l Letâîfî'l' Alâiyye fî'l-fedâîli's-seniyye*. Hasan Hüseyin Adalıoğlu (haz.), İstanbul: Yeditepe Yayınevi.

ÖZ GEÇMİŞ

Beyza Betül Bargın, 2015 yılında Ondokuz Mayıs Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümünü kazandı. 2016 yılında aynı üniversitede çift ana dal programı ile Sosyoloji bölümüne kayıt yaptırdı. 2019 yılında mezun olan Bargın, 2020 yılında Ondokuz Mayıs Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Enstitüsü Türk Dili ve Edebiyatı Ana Bilim Dalı'nda yüksek lisans programına başladı. İlgi alanları; Türk kültürü, kültürel değişim, kültürün dijitalleşmesi, sosyoloji ve siyaset.

ORCID ID: 0000-0002-5803-5922

Yayınlar:

1. Bargın, B.B ve Keskin, N. (27-28 Mayıs 2022). “Ekoeleştirel Kuram Bağlamında Âşık Şiirlerine Bir Bakış: 2021 Orman Yangınları Örneği”. Edebiyat ve Çevre Sempozyumu, Kapadokya Üniversitesi, Nevşehir.
2. Keskin, N. ve Bargın, B.B. (28-29 Temmuz 2022). “Geçmişten Günümüze Âşık Şiiri Taşlamalarında Folklorun Protesto İşlevi”. Âşık Sanatı Sempozyumu, Kapadokya Üniversitesi, Nevşehir.
3. Şişman, B. ve Bargın, B.B. (2022). “Kutadgu Bilig’de Öne Çıkan Kavramlar Bağlamında İyi Yönetim İlkeleri” S. Demirbilek (ed.). *Kutadgu Bilig Kitabı*. (49-64). Çanakkale: Paradigma Akademi Yayınları.